

Századvég

2024 · 4. szám

Szerkesztik: Gallai Sándor · Gyorgyovich Miklós · Kiss Réka · Máthé Áron ·
Megadja Gábor · Pap Milán · Pillók Péter · Ványi Éva · Veszelszki Ágnes · S. Király Béla

Korábbi szerkesztőségek:

Demeter Tamás · Pócza Kálmán · Veszelszki Ágnes · Zuh Deodáth

G. Fodor Gábor · Demeter Tamás · Mándi Tibor · Szűcs Zoltán Gábor

Balázs Zoltán · Bódy Zsombor · Cieger András · Csité András · G. Fodor Gábor ·
Kapitány Balázs · Szalai Ákos

Spéder Zsolt · Kerékgyártó Béla · Körösenyi András · Kövér György · Ságghi Gábor ·
Stumpf István · Tóth István György

Pethő Sándor · Bárány Anzelm · Huoranszki Ferenc · Kovács M. Mária · Körösenyi András ·
Liptay Gabriella · Ruzsa Ágnes · Szilágyi Márton

Gyurgyák János · Fellegi Tamás · Kövér László · Kövér Szilárd · Máté János ·
Orbán Viktor · Stumpf István · Varga Tamás · Weber Attila

Kiadja a Századvég Közéleti Tudásközpont Alapítvány
Felelős kiadó: Századvég Közéleti Tudásközpont Alapítvány
Olvasószerkesztő: Bobály Ilona, Takács Emma
Angol nyelvi olvasószerkesztő: Garai Luca

A szerkesztőség címe: Századvég Közéleti Tudásközpont Alapítvány, 1037 Budapest,
Hidegkúti Nándor utca 8–10.
Szerkesztőségi titkár: Zsigó Zsanett
E-mail: kiado@szazadveg.hu
szazadvegfolyoirat.hu

Nyomdai munkálatok: Prime Rate Zrt.

A lap évente négy alkalommal jelenik meg. Egy szám ára 1500 forint.
Előfizetés egy évre 6000 forint. Előfizetés a szerkesztőségénél.

ISSN 0237-5206 (Nyomtatott)
ISSN 3004-2135 (Online)

Tartalom

Előszó	5
------------------	---

POLITIKAI ERŐSZAK

PÁL GÁBOR

Az erőszak problematikájának státusza a magyar politikatudományban	9
--	---

KURUCZ BARNABÁS

Az erőszak állami monopolizálása a figurációs szociológia tükrében	29
--	----

CZOPF ÁRON

Az erőszak motívuma Carl Schmitt gondolkodásában	49
--	----

BÉKÉS MÁRTON

Fasizmus és erőszak	71
-------------------------------	----

HAHNER PÉTER

Mi a forradalom? Egy szó használatának története.	99
---	----

MOLNÁR ATTILA KÁROLY

A tudás korlátai: a violentia.	119
--	-----

MŰHELY

KELEMEN HUNOR

Az országgyűlési választások hatása a Budapesti Értéktőzsdére, 2010–2022	135
--	-----

RECENZÍÓ

KURUCZ BARNABÁS

Láthatatlan kereszt: keresztény mintázatok a magyar társadalom életvilágában	195
--	-----

E szám szerzői	209
--------------------------	-----

Előszó

Foreword

Se vele, se nélküle: erőszak és politika

Neither With, Nor Without: Violence and Politics

A közhellyé vált bölcsesség úgy szól, hogy a háború a politika folytatása más eszközökkel. A háborút pedig talán nem túlzás úgy értelmeznünk, mint a konfliktusok rendezésének legerőszakosabb módját. Ennek ellenére a politikáról szóló tudományos vizsgálódások – legalábbis Magyarországon – mintha élesen különválasztották volna a politikát és az erőszakot. A közhellyé vált bölcsességtől függetlenül, akár nem tudatosan is úgy gondoljuk, hogy ahol véget ér a politika, ott kezdődik az erőszak és fordítva. Ahol a politika csődöt mondott, ott jelenik meg az erőszak.

Pedig nem volt még olyan rég, hogy a politika és az erőszak „intim” viszonya gyakorlatilag alaptétel volt: „A modern államot szociológiailag végül is csak egyetlen speciális eszközével határozhatjuk meg, mely éppúgy sajátja, mint ahogy minden politikai szövetségnek, ez pedig a fizikai erőszak. »Minden állam erőszakon alapul« – mondta annak idején Breszt-Litovszkban Trockij, s ez valóban így van.”¹ A hatalom és az erőszak vagy kényszer (mely utóbbiakat Sorel állította egymással szembe) egymástól elválaszthatatlannak tűntek.

Mondhatjuk, hogy Weber idejében még a háború közvetlen tapasztalata más fénytörésben mutatta be az erőszak és a politika problémáját, manapság azonban más időket élünk. Igaz, hogy a politikát az állandó viszály és konfliktus világának látjuk, ám az erőszak „hagyományos” képzete mintha eltűnt volna a horizontról. Ha ma felmerül az erőszak kérdése a politikában, arról leginkább a közösségi média felületein

¹ Weber 2014, 44.

közzétett nyilvános kakaskodás juthat eszünkbe. A köztéri kötözködés minősül ma erőszaknak, ahol ott lóg a levegőben a pofon lehetősége, de az jellemzően nem csattan el.

A másik lehetőség, hogy tárgyak, szimbólumok (szobrok, épületek, padok stb.) ellen követnek el egyesek „erőszakot”, esetleg szóban követik azt el – és a verbális erőszak e kontextusban fenyegetésként jelenik meg, mint a fizikai erőszak előjátéka. Mintha annyira száműzték volna az erőszakot a politikából, hogy utóbbi esetében új kategóriákat szükséges ki- és feltalálni, hogy az erőszak erkölcstelenségével szembeni politikai tiltakozások megkapják a megfelelő morális igazolást. Beszélnek strukturális és szimbolikus erőszakról, esetleg mikroagresszióról. Úgy tűnik, a politika végérvényesen a liberális normativitás, az intézmények és a diskurzusok világává vált, ahová ezek a kellemetlen jelenségek – mint az erőszak távoli, alig felismerhető rokonai – beszüremkednek; eszerint igazuk van az optimistáknak, és az erőszakot annak eredeti formájában végleg száműzték a politikából. A modernitás reménye az volt, hogy a politikai erőszak felszámolható, és hogy azt felváltja az értelem, a diskurzus és a konszenzus. (Igaz, e remény beteljesítését leginkább erőszakkal kívánták elérni, mint az Hahner Péter tanulmányából is kiderül.)

Ehhez képest az erőszak mindennapos jelenség a politikában napjainkban is, és nem csak a világ eldugott zegzugaiban, elmaradott régiókban, ahol állandó polgárháborúk, katonai diktatúrák, hadurak vetélkedése határozza meg a mindennapokat. A BLM-tüntetésektől és a seattle-i autonóm zónától kezdve a Trump és Fico elleni merényletkísérleteken, valamint az antifasiszták budapesti támadásán keresztül az orosz–ukrán háborúig olyan erőszak a mindennapjaink része, amelynek politikai jelentősége van.² A modernitás hiába próbálta az erőszakot visszagyömöszölni a palackba, az ellenáll az ilyen kísérleteknek. Mondhatja valaki, hogy az erőszak nem megoldás, ám a politikában a mai napig igyekeznek a konfliktusokat erőszakkal rendezni. A politikai gyakorlatban ma ugyanúgy jelen van az állami erőszak-monopólium érvényesítésének maximája, mint a felszabadító, megváltó erőszakba vetett soreliánus hit.

² Az erőszak persze nem pusztán politikai jelenség, elválaszthatatlan az embertől. Lásd Girard 1979.

A *Századvég* jelen száma szeretne hozzájárulni a politikai erőszakról szóló beszélgetésekhez és vitákhoz – vagy legalábbis a probléma felfelé történéséhez, a téma újbóli elővételéhez. Pál Gábor tanulmánya arra a kérdésre keresi a választ, hogy a magyar politikatudomány *mennyire* vak a politikai erőszak témájára és *miért* az. Kurucz Barnabás cikke az állami erőszak-monopólium kialakulását és megerősödését vizsgálja Norbert Elias relacionista szemléletének tükrében. Czopf Áron az erőszak motívumát, de legfőképp annak első pillantásra talán meglepő hiányát tárgyalja Carl Schmitt gondolkodásában. Békés Márton a fasiszták erőszak-felfogását és ennek történetét veszi górcső alá, míg Hahner Péter a forradalom szavunk jelentésének átalakulásával és az erőszakkal való kapcsolatával foglalkozik tanulmányában. Végül Molnár Attila Károly a tudás korlátairól szóló írásában a racionalista felfogás hiányosságáról, a *violencia* jelenségéről, illetve a transzcendens igazságigények és a politika békéjének örök konfliktusáról értekezik esszéjében.

Az erőszak kétségkívül világunk nem éppen kellemes jelenségei közé tartozik, ám jelenléte annyira nyilvánvaló, hogy a politikaelmélet nem hagyhatja figyelmen kívül.

A *Műhely* Kelemen Hunor cikkét közli, melyben az országgyűlési választások budapesti értéktőzsére gyakorolt hatását vizsgálja 2010 és 2022 között. Legfőbb megállapítása szerint ez a hatás csak akkor érvényesül, ha nem a befektetői várakozásoknak megfelelő eredmény születik. *Recenzió* rovatunkban Kurucz Barnabás a Századvég Kiadó gondozásában megjelent és a Századvég kutatóintézeteinek együttműködéséből létrejött *Kulturális kereszténység Magyarországon. Jelentés a határvidékről* című könyv főbb tanulságait foglalja össze.

Megadja Gábor

Irodalom

Girard, René 1979: *Violence and the Sacred*. Baltimore–London, Johns Hopkins University Press.

Weber, Max 2014: *A tudomány és a politika mint hivatás*. Budapest, Kossuth Kiadó.

MAGYAR SZEMLE

BOTOS MÁTÉ: Charlie Kirk és a politikai jobboldal megújulása • ZALATNAY ISTVÁN: Van-e alternatívája a félelem szülte teológiának? • VÖRÖS GYÖZŐ a magyar millenniumról a Szentföldön • PETŐ ZOLTÁN: Prohászka Lajos válasza a modern világ válságára • NACSINÁK GERGELY ANDRÁS: Seth és Hamvas • SUBA ZOLTÁN a Somogyi Győző-monográfiáról • NAGY MIKLÓS MIHÁLY: Széljegyzetek Antoine-Henri Jomini hadelméleti művéhez

PÁL GÁBOR¹

Az erőszak problematikájának státusza a magyar politikatudományban

The status of the issue of violence in Hungarian political science

Absztrakt

Jelen tanulmány előzetes feltevése, hogy az erőszak kérdésköre a hazai politológiában alulkutatottnak számít. Az elemzés annak kíván utánajárni, hogy alátámasztható-e ez az előzetes feltevés, és ha igen, úgy milyen összetevői és következményei lehetnek ennek a helyzetnek. A tanulmány első része hét megfigyelési kategória alkalmazásával igyekszik felmérni a téma kutatottságát a magyar politikatudományban. A meghatározott indikátorok alapján mind a hét kategóriában határozott alulkutatottság mutatkozik, ezért a tanulmány második része a helyzet jelentőségét és a konzekvenciáit vizsgálja. A gondolatmenet itt egy hármas hiátust állapít meg. Azáltal ugyanis, hogy a hazai politológia kevés témába vágó vizsgálatot folytat, a magyar nyelvű tudományosságban az erőszak jelenségének megragadásakor háttérbe szorul a politikum szempontja, miközben a politika leírása és elemzése során nem jelenik meg az erőszak dimenziója, és elmarad a specifikusan „politikainak” tekinthető erőszak elméleti meghatározása. Mindeközben az erőszak problematikája – paradox módon – épp hiányának konstituáló erejével vesz részt egy implicit, de már-már konszenzuálisnak tűnő hazai politikaértelmezés kontúrjainak létrehozásában.

Kulcsszavak: erőszak kutatás, magyar politikatudomány, alulkutatott terület, hiátusok, depolitizált erőszak, erőszakról leválasztott politika

Abstract

The preliminary assumption of this study is that the phenomenon of violence is under-researched in Hungarian political science. The analysis aims to investigate whether this preliminary assumption can be substantiated and, if so, what the components and consequences of this situation might be. The first part of the study attempts to assess the extent to which the issue has been researched in Hungarian political science by applying seven categories of observation. Since the specified indicators show that the issue is definitely under-researched in all seven categories, the second part of the study attempts to

¹ Docens, NKE ÁNTK KKT, megbízott előadó, ELTE ÁJK PTI.

assess the significance of the situation and its consequences. The inquiry here identifies a threefold gap.

When it comes to relevant Hungarian literature, the political aspect is pushed into the background when examining the phenomenon of violence, the aspect of violence is pushed into the background when describing politics, and no theoretical definition of violence that can be considered specifically „political” is provided, all due to the fact that domestic political science conducts few relevant studies. However, paradoxically, the problem of violence participates in the creation of the contours of an implicit but seemingly consensual interpretation of politics precisely through its constitutive absence.

Keywords: violence research, Hungarian political science, under-researched field, hiatuses, depoliticized concept of violence, concept of politics separated from violence

Bevezetés

Az erőszak alapvető emberi tapasztalat, és mint ilyen, egyike a humán és társadalomtudományok „nagy” kérdéseinek. A témának igen kiterjedt nemzetközi szakirodalma van. Legyen szó az erőszakról általában,² vagy annak valamely jelzővel pontosított válfajáról (például kollektív erőszakról,³ intézményi erőszakról,⁴ állami erőszakról,⁵ politikai erőszakról,⁶ szimbolikus erőszakról,⁷ etnikai alapú erőszakról,⁸ nemi alapú erőszakról⁹), hatalmas mennyiségű elméleti koncepció és empirikus eredmény született az elmúlt évtizedek során, számos nyelven és több tudományág keretein belül. Ez persze nem meglepő. Egyrészt, az erőszak elméleti célú és/vagy jellegű megismerésére irányuló törekvéseknek a távoli múltba visszanyúló, gazdag filozófiai hagyománya van. Másrészt a kérdéskör a 19. század végén és a 20. század első felében kibontakozó társadalomtudományi vizsgálódások, ezen belül a „klasszikus szocio-

2 Arendt 1970; Lawrence 1970; Etzioni 1971; Harris 1980; Litke 1992; Platt 1992; Reemtsma 2000, 2002, 2009; Balibar 2010; Dodd 2010; Collins 2013; Gudehus–Christ 2013.

3 Brass 1997; Tilly 2003.

4 Curtin–Litke 1999.

5 Chenoweth–Lawrence 2010; Torres 2018.

6 Kalyvas 2003; Rosebraugh 2004; Coady 2008; Bosi et al. 2014.

7 Bourdieu–Passeron 1970.

8 Petersen 2002.

9 O’Toole–Schiffman 1997.

lógia” egyik kiemelt kutatási területévé vált.¹⁰ Harmadrészt az ezredforduló óta tovább fokozódó tudományos érdeklődés érzékelhető a problematika kapcsán. Ez az újból, a korábbiaknál még erőteljesebben megjelenő „konjunktúra”¹¹ az erőszak kutatás eddig sem szegényes elméleti-tudományos termését csaknem beláthatatlan mennyiségűvé tette.

Az erőszak tehát, mint az emberi (társas) létezés egyik alap-problémája, súlyának, fontosságának, a világban betöltött szerepének megfelelő mértékű figyelmet kap a humán és társadalomtudományok közegében. A kérdéskör vizsgálatával jelenleg világszerte komplett intézmények,¹² rangos tudományos társaságok erre a célra létrehozott szervezeti egységei,¹³ valamint tematikus fókuszú szakfolyóiratok foglalkoznak.¹⁴ A téma mélyebb összefüggéseit nem csupán egyetemi kurzusok, de kifejezetten erre specializálódott felsőoktatási intézetek,¹⁵ teljes egyetemi szakok és képzések¹⁶ igyekeznek megismertetni a hallgatókkal.

A professzionális erőszak kutatás számos országban erőteljesen intézményesült, komoly és stabil pozíciókra tett szert.¹⁷ A területen (elsősorban annak angol nyelvű irodalmát tekintve) az elmúlt két évti-

10 Pabis Eszter hangsúlyozza, hogy Durkheim, Weber, Simmel és Elias munkásságának meghatározó részét képezte az erőszak problematikájára adott, természetesen különböző jellegű, elméleti beágyazottságú és kidolgozottságú reflexió (Pabis 2015b, 9).

11 Uo.

12 Többek közt ilyen a nemzetközi erőszak kutatás egyik zászlóshajója, az – egyébként alapvetően német kutatók kezdeményezésére létrehozott – International Center for Violence Research (vö. Pabis 2015b, 10).

13 Így például az Amerikai Pszichológiai Társaság (APA) 48. Osztálya (Society for the Study of Peace, Conflict and Violence), vagy az Amerikai Politikatudományi Társaság (APSA) „Politikai erőszak és terrorizmus munkacsoport”-ja (Task Force on Political Violence and Terrorism).

14 Az erőszak lélektani vonatkozásaival foglalkozik többek közt *Psychology of Violence*, a *Journal of Interpersonal Violence* (JIV), vagy a *Violence and Victims*. A politikai és állami erőszak szűkebb kérdéskörével kapcsolatos cikkeket közöl a *Journal of Peace Research*, a *Terrorism and Political Violence*, vagy az *International Journal of Conflict and Violence*.

15 Az erőszakkal tágabb-átfogóbb megközelítésben foglalkozó egyetemi intézet működik többek közt a Georgetown Universityn és az Iowa State Universityn. Kifejezetten a politikai erőszakra fókuszáló intézet található a St. Andrews University, az Aberystwyth University, és a szingapúri Nanyang Technological University szervezeti struktúrájában.

16 Például a korábban már említett St. Andrews Egyetemen lehet „terrorizmus tanulmányokból” (Terrorism Studies) diplomát szerezni, de a University of Manchester is kínál MA-képzést „béke és konfliktus tanulmányok” (Peace and Conflict Studies) témakörben.

17 A németországi erőszak kutatás szervezeti kereteinek bemutatását lásd Gudehus–Christ 2013; Pabis 2015b.

zedben egyaránt jelentek meg több kötetre rúgó terjedelmű átfogó munkák,¹⁸ monográfiák,¹⁹ gyűjteményes kötetek,²⁰ kézikönyvek,²¹ valamint nagy tömegben keletkeztek (nem erre szakosodott) tudományos folyóiratokban, esetleg azok tematikus különszámaiban publikált tanulmányok. Kompletts szakmai profilok, kutatói munkásságok és tudományos életművek épültek az erőszak vizsgálata köré, például Johan Galtung²² vagy Ted Robert Gurr²³ esetében.

Bár többnyire a hazai humán és társadalomtudományok művelői is²⁴ komoly figyelmet szentelnek a kérdésnek, a magyar politikatudomány mintha nem osztozna ebben az érdeklődésben. Már első látásra, némi felületes kutakodás után is úgy tűnik, hogy a hazai politológia kevés témába vágó elméleti munkával és empirikus elemzéssel szolgál.

Jelen tanulmány annak kíván utánajárni, hogy ez a kiindulásként (egyben előzetes feltevésként) megfogalmazott megállapítás valóban helytálló-e, és ha igen, úgy milyen összetevői és következményei lehetnek ennek a helyzetnek.²⁵

Az erőszak kérdéskörének kutatottsága a magyar politikatudományban

A kutatás hét kategóriát határozott meg az erőszak témakörének kutatottságát megfelelő módon reprezentáló tudományművelési sarokpontokként. Az adatgyűjtés ezekhez kapcsolódóan, manuálisan (könyvtározással), illetve a digitálisan elérhető archívumok felhasználásával történt. A vizsgálódás kiterjedt mind az általában vett erőszakra, mind annak valamely (jelzős szerkezettel kifejezett) részterületét fókuszba állító közleményekre. Idősávja a rendszerváltástól (1990-től) a jelenig

¹⁸ Chenoweth 2014 [2013].

¹⁹ Malesevic 2010; Pinker 2011; Battersby et al. 2012; Muchembled 2012.

²⁰ Bufacchi 2009; Loucks et al. 2009; Bosi et al. 2015.

²¹ Heitmeyer–Hagan 2002; 2003; Gudehus–Christ 2013.

²² Galtung 1969, 1990.

²³ Gurr 1970, 1989.

²⁴ Elsősorban a történészek, a szociológusok, a médiakutatók és a pszichológusok.

²⁵ Sajátos helyzet, hogy a szerző maga is politológus, és foglalkozik a (politikai) erőszak kérdéskörével. Megállapításai tehát voltaképp saját szakmai tevékenységét is érintik.

(2024-ig) terjedő, közel harmincöt év volt. A kutatás nem alkalmazott szigorú értelemben vett kvantitatív logikát és módszertant, nem törekedett nemzetközi léptékű, összehasonlító jellegű, extenzív adatelemzésre, ahogy a „kutatottsággal” kapcsolatos egyéb (nemzetközi) vizsgálatok replikálására se. A gondolatmenetben éppen ezért helyenként nominál-skálás megállapítások (van/nincs) is elegendőnek tűntek, a mennyiségeket és százalékos arányokat leíró adatok pedig pusztán illusztratív funkciót láttak el. Az elemzés kontextualizáló-értelmező kijelentésekre törekedett a mutatók által kifejezett tendenciák, módzatok, tudományművelési sajátságok kapcsán.

A hét vizsgálati kategória az alábbi volt:

1. A témának szentelt kutatói munkásság/a téma köré épült tudományos életmű.
2. A téma mint központi kutatási terület valamely hazai politológus szakmai tevékenységében.
3. A témában megjelent, hazai politológusok által jegyzett monográfia vagy gyűjteményes kötet.
4. A témában megjelent releváns nemzetközi (politikatudományi) kötet fordítása
5. A téma részletesebb tárgyalása valamely magyar nyelvű politikatudományi tankönyvben, illetve kézikönyvben.
6. Hazai (legalább részben politikatudományi) szakfolyóirat tematikus száma, illetve különszáma.
7. Az erőszakkal foglalkozó közlemények száma és hozzávetőleges aránya a hazai politikatudományi szakkikkek között.

1, *A kifejezetten az erőszak témájának szentelt kutatói munkásság* kategóriájában egy nominálskálás megállapítással kezdhethetjük az elemzést. A téma köré épült tudományos életmű ugyanis nincs a hazai politikatudományban.²⁶ Ennek küszöbfeltételeként jelen elemzés legalább

²⁶ Miközben a hazai történettudományban számos ilyen kutatói profil akad (Ungváry Krisztián, Pető Andrea, Karsai László, Marosvári Attila és mások esetében), sőt, még kifejezetten a kérdéskör vizsgálatára létrehozott intézmény is működik. Az Erőszakkutató Intézet munkatársai - a szervezet honlapján adott profilmeghatározás szerint – elsősorban a 20. századi magyar (és kárpát-medencei) történelem „háborús és polgárháborús eseményeit”, „azok közvetlen és közvetett politika- és társadalomtörténeti előzményeit és utóhatásait” kívánják feltárni. Fókuszált kutatási tevékenységük az elmúlt években hat témába vágó monográfiával és két tanulmánykötettel szolgált. Lásd <https://www.eroszakkutatas.hu/> illetve <https://www.eroszakkutatas.hu/konyvek>.

két témába vágó monográfiát, és/vagy legalább két rövidebb, de nagy hatású, újszerű és önálló koncepcióalkotó tanulmányt határozott meg.²⁷

2, *A téma mint központi kutatási terület valamely hazai politológus szakmai tevékenységében.* Itt újabb, pusztán ténymegállapító kijelentés tehető: ez a kategória is üres, ez is hiányzik a hazai politológiából. A küszöbfeltétel ebben az esetben legalább egy témába vágó monográfia, és/vagy legalább egy rövidebb, ám nagy hatású koncepcióalkotó tanulmány, valamint legalább két kapcsolódó szakcikk volt.²⁸

3, *A témában megjelent, hazai politológusok által jegyzett monográfia vagy gyűjteményes kötet* kategória esetében már valamivel árnyaltabb kép bontakozik ki a szemünk előtt. Ez mennyiségi indikátorokkal kevésbé ragadható meg, inkább értelmező-kontextualizáló megállapításokat igényel. Az egyértelműen kijelenthető, hogy hazai politikatudós mindeddig nem készített témába vágó monográfiát.²⁹ A gyűjteményes kötetek kapcsán ugyanakkor többféle bizonytalansággal is szembesülünk. Egyrészt van magyar politológus által jegyzett, címében az erőszak kutatását ígérő tanulmánykötet,³⁰ ám ez végső soron inkább csak közvetetten érinti a kérdéskört, és más, kapcsolódó problémákra (például totalitarizmus, zsarnokság) reflektál erősebben, közvetlenebb módon. Másrészt vannak kifejezetten az erőszak kérdéskörére koncentrááló, politikatudományi szempontból is releváns tanulmánygyűjtemények,³¹ ám ezeket jellemzően nem politológus kutatók készítették.

4, *A témában megjelent releváns nemzetközi (politikatudományi) kötet lefordítására* sem került sor mostanáig. Úgy, hogy közben más társadalomtudományi területek (pszichológia, történelemtudomány, társadalomfilozófia, fenomenológia) témába vágó irodalmát reprezentáló könyvek közül az elmúlt tíz évben több is megjelent magyar nyelven.³²

²⁷ A referencia a korábban már említett Gurr és Galtung munkássága volt. Előbbi számtalan szerkesztett kötet mellett egy önálló és egy társszerzős monográfiával (Gurr 1970, 1994), utóbbi pedig a strukturális és a kulturális erőszak koncepcióját kidolgozó emblematikus tanulmányokkal (Galtung 1969, 1990) járult hozzá a terület irodalmához.

²⁸ A hazai politikatudósok közül Balogh László Levente áll a legközelebb ehhez a kategóriához, ám a „küszöböt” ő sem lépi át.

²⁹ Miközben a hazai pszichológiában (Figula 2011) és bölcséletben (Barcsi 2023) készült ilyen fókuszú monográfia.

³⁰ Balogh 2011a.

³¹ Popper et al. 2009; Stachó–Molnár 2009; Kulcsár-Szabó 2014; Pabis 2015a.

³² Például Baberowski 2015, 2019; Braham 2015; Reemtsma 2017; Pinker 2018.

5, A *téma részletesebb tárgyalása* ugyan két, hazai felsőoktatásban használt politikatudományi *tankönyvben* is helyet kap,³³ ám ez a tény meglehetősen csalóka. Egyrészt nem politológus hallgatók számára készült tankönyvekről van szó. Másrészt a hazai politológia képzésekben bevett, kanonizált tankönyvek lényegében nem is érintik a problematikát. Ez a politikatudomány főbb kérdésköreit átfogóan bemutató, generális, propedeutikus-alapozó munkákra³⁴ éppen úgy igaz, mint szakmai törzsanyag egy területét részletesebben tárgyaló, specifikusabb tankönyvekre. Még leginkább a politikatörténettel, illetve politikai pszichológiával kapcsolatos, egyes, oktatásban használt munkák térnek ki valamelyest az erőszak valamely vonatkozására (bár nem túl nagy terjedelemben és mélységben).³⁵ A *magyar nyelvű kézikönyvek*³⁶ – amelyekből egyébként elég kevés akad – nem foglalkoznak a témakörrel.

6, A *hazai (legalább részben politikatudományi) szakfolyóiratok* csak elvétve jelentetnek meg olyan *tematikus számokat*, illetve *különszámokat*, amelyek az erőszakot, vagy annak valamely részterületét állítják fókuszba.³⁷ A *Századvég* jelen száma, amelyben e sorok olvashatók, e szempontból különösen egyedi.

Az eddigiek fényében, néhány további komparatív-kontextualizáló megállapítás segítségével már meg lehet próbálni mérleget vonni az erőszaktema kutatottságára vonatkozóan. Más kutatási területeken – így például a politikaelméleti problémák, a politikai berendezkedések, a közpolitika, a pártok és pártrendszerek, a politikai kommunikáció vagy a politikai vezetés vizsgálatában – a felsorolt kategóriák mindegyikében szép számmal találunk hazai politikatudományi példákat. Más hazai humán és társadalomtudományok esetében az erőszakkutatás a legtöbb felsorolt szinten, a legtöbb felsorolt kategóriában jelen van. A biztonság- és védelempolitika esetében ez majdhogynem magá-

³³ Pál 2018, 2019.

³⁴ Például a Bihari Mihály (és korábban társszerzőként Pokol Béla) nevével fémjelzett kötetre (Bihari 2013), vagy a Gallai Sándor és Török Gábor szerkesztésében megjelent tankönyvre (Gallai–Török 2003).

³⁵ Lásd például Bihari 2005.

³⁶ Körösényi 2015.

³⁷ A *Médiakutató* ugyan rendszeresen foglalkozott a kérdéssel, de ezek nem alkottak tematikus (külön)számot. A *Replika* 35. számában volt egy „Az erőszak képei” című blokk, és valamelyest a *Századvég* 53. Gonosz(ság) c. különszáma is erőszakfókuszú volt.

tól értetődő, ám a hazai történettudomány és pszichológia által tanúsított kiemelt érdeklődés már nem magyarázható pusztán diszciplináris, illetve kutatási törzsterületi okokkal. Hasonló elmaradás mutatkozik, ha a hazai politikatudomány erőszak-tematikájú produktumait más országok (például Olaszország) politológiai termésével vetjük össze. Ezekben az összehasonlításokban tehát az erőszak kérdésköre a magyar politológiában *alulkutatottnak* mutatkozik.

A teljesebb kép érdekében ugyanakkor érdemes a 7. kategóriát, vagyis az erőszakkal foglalkozó közlemények számát és hozzávetőleges arányát a hazai politikatudományi szakcikkek között az eddigieknél részletesebben, önálló szerkezeti egység keretei között megvizsgálni – különös tekintettel a magyar politológia „hivatalos” akadémiai folyóiratában, a *Politikatudományi Szemlében* megjelent közleményekre.

Az erőszak kérdésköre a *Politikatudományi Szemlében*

Az elemzés empirikus bázisát a szaklap 1992 és 2024 közti évfolyamaiból képzett szöveges forráshalmaz alkotta (a 2024/3-as számmal bezárólag). Ebbe a forrásbázisba 1050, önálló tudományos közleményként azonosítható elem került be.³⁸ Az elemzési egységet az egyes közlemények jelentették. A vizsgálat két fázisból tevődött össze. Az első szakasz a szakcikkek tematikai összetételének feltérképezését, illetve az erőszak-problematika súlyának ezen keresztüli felmérését célozta. A második szakasz már kizárólag az erőszakkal (vagy annak valamilyen részterületével, aspektusával) valamilyen formában foglalkozó írásokat vette górcső alá, a téma tárgyalásának mélységét és részletességét illetően.

Először tehát tematikai előfordulás-vizsgálat történt, viszonylag egyszerű, nem különösebben kifinomult módszertannal. Az adatgyűjtés a *Politikatudományi Szemle* digitális archívumán végzett – több szempontú, több kategóriában elrendezett, többször megismételt és ellen-

³⁸ Ezek a közlemények ugyanakkor meglehetősen eltérő tudományos műfajokban íródtak: tanulmány, vitacikk, esszé, recenzió, előadás-összefoglaló, review-cikk egyaránt volt köztük.

próbázott – tárgyszavas kereséssel valósult meg. Nézzük ennek legfontosabb, számszerű eredményeit.

Az *erőszak* kifejezés 183 esetben fordult elő. Kapcsolódó elnevezésként az *agresszió* 23, az *agresszív* 52, a *bántalmazás* 1 alkalommal került elő. Ez együtt 269. Ezeket eredményeket vessük össze más témák, illetve témacsoportok említésszámával. Az *eszme* kifejezés 109, az *ideológia* 269 (együtt 378), a *közpolitika* 129, a *policy* 321 (együtt 450), a *kommunikáció* 260, a *diskurzus* 277 (együtt 537) alkalommal jelenik meg. Ám a *parlament* kifejezés önmagában is 422-szer, a *választás* 485-ször, a *kormány* 595-ször, a *párt* 655-ször, az *állam* 749-szer szerepel. Itt tehát a tematikus előfordulások közti különbség (az erőszakot a kapcsolódó kifejezésekkel együtt véve) két-háromszoros, illetve (a fogalmat önmagában véve) három-négyszeres. Az *intézmény*, *szervezet* és *szerveződés* együtt 793 előfordulással bír (349, 374 és 80), a *jog*, *törvény*, *rendelet* témacsoport 820-szal (401, 386 és 43), a *vezetés*, *vezető*, *leadership* fogalmi konglomerátum 921-gyel (231, 616 és 74). Ám még ezek közül is magasan kiemelkedik a *demokrácia*, *demokratikus*, *demokratizálódás* tematikai kontinuum, amely 1651 említéssel (759, 789 és 103) hatszorosan fölülmúlja a többit.

Az erőszak valamely aspektusát lefedő kifejezések közül a *háború* 282, a *forradalom* 280 említést kapott, a *merénylet* 9, a *gyilkosság* 7, a *népirtás* 4, a *kínzás* 3 esetben került elő.³⁹ *Áldozatról* 26, *elkövetőről* 11 alkalommal esett szó. A *harc* terminus 215, az *ellenség* 118, a *terrorizmus* 48, a *katona* 33, a *fegyver* 29, a *sereg* 24 előfordulással bírt. A *kényszer* 158, az *ellenállás* 119, az *elnyomás* 64 alkalommal szerepelt.

Ha az (általában) vett *erőszakra* és annak részaspektusaira (*háború*, *forradalom*, *merénylet*, *kínzás*, *népirtás*) vonatkozó említéseket együttesen vetjük össze a nagyjából azonos említési tartományba tartozó *ideológiával* és annak részterületeivel (*liberális*, *konzervatív*, *szocialista*, *baloldali*, *jobboldali*), akkor közel háromszoros különbséget látunk az utóbbi témakör javára (768 említés 2057-tel szemben). De az erőszak kontextusát képező egyéb tematikák is alulmaradnak a velük ellentétes tematikai irányokat lefedő kifejezésekkel szemben. A *konfliktus* 175 említésével szemben ott áll a *konszenzus* 316 említése; az *instabilitás*

³⁹ A *háborús* kifejezés még 112 esetben, míg a *megöl* 47, a *merénylet* 1, a *genocídium* 2, a *holokauszt* 10, a *Gulag* 4, *Auschwitz* pedig 5 alkalommal került elő.

kifejezés 37 megjelenésével szemben a *stabilitás* terminus 169 előfordulása; a *gyűlölet*, *düh*, *harag*, *indulat* szóbokor 81-es említésszámával szemben az *ész*, *racionalitás*, *érv* tematikus konglomerátum 478 megjelenése.

A vizsgálat első fázisa azonban még csak tendenciákat jelzett, és pusztán illusztratív eredményekkel szolgált az erőszak-tematika kutatottságára nézve. A második szakasz az első pontatlanságait és esetlegességeit volt hivatott korrigálni. A keresőprogram ugyanis az egyazon cikkben többször előforduló kifejezéseket önálló említéseként kezeli, ráadásul nem képes érzékelni és megkülönböztetve kezelni a kifejezések átvitt értelmű, metaforikus használatát. Emellett egy kifejezés felbukkanása (pláne adott esetben metaforikus használata) egy cikkben még nem jelenti azt, hogy az adott közlemény valóban az adott témáról szól. Az erőszak-problematika érdemi feldolgozottságának felmérése érdekében éppen ezért szükség volt a kutatás második szakaszára, amely tárgyalásmódok mélységére és részletességére irányult.

A többes említések kiszűrése nyomán 137 önálló tudományos közlemény maradt, amely tartalmazta magát a terminust (akár ragozott formában, például *erőszakos*, *erőszakkal*, akár valamely szóösszetétel, például *erőszakszervezet*, *erőszak-monopólium* részeként). Ezt a szövegtörzset kvalitatív tartalomelemzésnek vetettem alá. 115 olyan közleményt találtam, amelyben a kifejezés voltaképp csak az említés szintjén volt jelen; egyáltalán nem kapcsolódott szervesen a gondolatmenet központi megállapításaihoz, nem volt integráns része a mondanivalónak, és – sok esetben – más kifejezéssel felcserélhető vagy kihagyható lett volna. A fennmaradó 22 közlemény közül kettő az erőszak problematikáját érintő hazai könyvrecenziója volt; egy Bibó István korábban már megjelent írásának újraközlése; három pedig külföldi szerzők tanulmányainak fordítása. Három elemzés a békéről, illetve az erőszakmentességről szólt; négy szakkikk pedig csupán alproblémaként, központi témájának egyik komponenseként, a kérdéskörnek inkább csak másodlagos szerepet szánva tárgyalta az erőszakot.

A *Politikatudományi Szemle* 33. évfolyamában tehát összesen kilenc olyan tanulmányt sikerült azonosítani, amely kortárs magyar politikatudósok tollából született, új eredményekkel szolgált, és központi témaként tárgyalta az erőszak problematikáját vagy annak valamely részaspektusát. Ezek közül három az erőszakszervezetek (a rendőrség,

a titkosszolgálatok és a hadsereg) működésének politikai relációit elemezte, egy az amerikai katonai intervenciók mögött meghúzódó gazdasági motivációkat, egy a terrorizmus hatását a spanyolországi politikára (különösen a választási kampányokra), egy a politikai rendszerek megdöntésére irányuló forradalmak problematikáját, egy az 1968-as mozgalmak stratégiáját, egy a skinhead-csoportok idegenellenes támadásait, egy pedig az állam és az erőszak viszonyát.⁴⁰

Elmondható tehát, hogy a *Politikatudományi Szemlében* megjelent cikkek 13 százaléka említette valamilyen formában az erőszakot (137 az 1050-ből), de csak a szövegek 2 százaléka foglalkozott érdemben a témával (22 az 1050-ből). Ám a kortárs magyar politikatudomány erőfeszítéseit a téma vizsgálatára vonatkozóan ténylegesen csak a cikkek 0,85 százaléka jelenítette meg (9 az 1050-ből). Összevetésképpen: a vezetés témakörét 32, a politikai kommunikáció problematikáját 57, a pártok és pártrendszerek témakörét pedig több mint 90 írás vizsgálta érdemben, centrális problémaként. Vagyis az elsődlegesen az erőszakkal foglalkozó jelenkori, hazai közlemények durván háromszorosa, hatszorosa és tízszerese.

A korábbiakat ezen eredményekkel kiegészítve talán még megalapozottabbnak ítéltető a kijelentés, hogy az erőszak kérdésköre *határozottan alulkutatottnak* számít a magyar politológiában.

A kérdés jelentősége

Egyáltalán miért fontos mindez? Miért számít, hogy a hazai politikatudomány foglalkozik-e az erőszak kérdéskörével, és ha igen, milyen mértékben és mélységben? Mi a tétje az eddigi empirikus megállapításoknak?

Jelen tanulmány szerzője úgy véli, hogy (1) fontos lenne bevonni a *politikum szempontját az erőszak jelenségének értelmezésébe* és magyarázatába; (2) ennek tükröképeként az *erőszak szempontját is érdemes volna figyelembe venni a politika jelenségvilágának értelmezésekor*; végül (3) szükséges a *politikai erőszak jelenségének körülhatárolása*, sajátosságainak feltárása, valamint specifikumainak fogalmi, elméleti és em-

⁴⁰ Lásd legfőképp a két utolsóként említett tanulmányt (Szabó 1997; Balogh 2011b).

pirikus megragadása. Azáltal pedig, hogy a hazai politikatudomány nem, vagy szinte alig foglalkozik az erőszak problematikájával, volta-képp mind a három említett vizsgálati dimenzióban hiátus keletkezik.

1) Ha a magyar politológia az erőszak kutatásában lényegében átadja a terepet a többi hazai társadalom- és humán tudomány művelőinek, azzal együtt jár, hogy *a jelenség megragadása során a politikum szempontja háttérbe szorul* a lélektani összetevőkhöz, a morális vonatkozásokhoz, a történelmi kontextusokhoz, a kriminológiai tényezőkhöz, a társadalmi normákhoz és strukturákhoz, valamint a médián belüli reprezentációkhoz képest. Az erőszak ebből adódóan jóval gyakrabban és hangsúlyosabban jelenik meg ösztönös, tanult, vagy patológiás agresszív viselkedésként,⁴¹ a kegyetlenség problematikájával összefüggő fogalomként,⁴² hosszabb távú és átfogóbb jellegű eseménysorok rendjébe illeszkedő eseményként,⁴³ adott társadalmi státuszhoz és/vagy a szocializációs mintához kötődő bűnelkövetési formaként,⁴⁴ képileg dokumentált és ábrázolt formában bemutatott fenoménként,⁴⁵ semmint a politics–polity–policy háromszögében elhelyezve. Ily módon a politikai dinamika, a hatalmi versengés, a közéleti konfliktusok, az érdek-, érték- és identitásküzdelmek (politics) mozzanata elhalványul, sőt, kikopik a magyarázatokból – éppen úgy, mint a politikai berendezkedés, a politikai struktúrák, szabályok, intézmények jelenségek köre (polity), vagy a kormányzás, a döntéshozatal, a szabályozások és intézkedések (policy) területe. A pártpolitika és az erőszak, a politikai rezsim és az erőszak, illetve a közpolitika és az erőszak közti összefüggések korántsem kapnak akkora kutatói figyelmet, mint azt a kérdések tudományos súlya indokolná.

A fentiekben leírt tendenciák konstitutív hatással bírnak az erőszakra mint tudományos problémára nézve. Azok a diszciplínák, amelyek jobban kiveszik a részüket a kérdéskör kutatásából, az erőszak konceptualizációját is erősebben meghatározzák. Az erőszak fogalmköre ennek megfelelően (át)pszichologizálódik, (át)moralizálódik, (át)

⁴¹ A pszichológiai leírások természetesen ennél jóval árnyaltabbak (vö. Figula 2011).

⁴² Lásd Barcsi 2023.

⁴³ Lásd Marosvári 2024.

⁴⁴ Lásd Bolyky–Sárik 2023; Hollósvölgyi 2020.

⁴⁵ Lásd Tóth 2007; Stachó–Molnár 2009.

kriminalizálódik, és (át)historizálódik – miközben, legalább részlegesen *depolitizálódik*, leválasztódik a politikumról.

Mindez persze nem jelenti azt, hogy az erőszak hazai tudományos értelmezésében és magyarázatában a magánéleti jelleg kerülne előtérbe, és a közéleti vonatkozások háttérbe szorulnának. Nem jelenti azt sem, hogy magyar tudományosságban a makroszintű, kollektív/állami erőszak elhanyagolt témának számítana. Mindössze azt jelenti, hogy ezek a vizsgálatok nem a politológia specifikus elméleti bázisán és metodológiai keretei között zajlanak, hanem más tudományágak nézőpontjából, fogalomkészletével és módszerei alapján. Tehát még a közéleti erőszakcselekmények sem elsősorban a jelenkori (vagy mindenkori) politika irányából, eminensen politikai jelenséggként kerülnek leírásra, hanem az egyéni psziché vagy a szociális tanulási folyamatok megnyilvánulásaként, normasértésként, illetve múltbéli történésként.⁴⁶

Az eddigiek azt sem implicálják, hogy a nemzetközi politikatudományban ne lennének lényeges fejlemények ezen a téren, hogy a más országokban folyó kutatásoknak ne lennének az erőszak értelmezését és magyarázatát érdemben kiegészítő eredményei. Csupán azt, hogy a hazai politikatudománynak nincs számottevő önálló hozzájárulása a kérdés vizsgálatához.

2) A magyar politológia e téren mutatott (viszonylagos) passzivitása azzal is együtt jár, hogy az *erőszak szempontja háttérbe szorul a politika megragadása és jelenségvilágának elemzése során*. Ez tehát, bár egy újabb hiátus, voltaképp az előbbi pandantjának is tekinthető. A hazai politikatudományi szakirodalomban a politikum elsősorban a berendezkedések, struktúrák, jogi és intézményi keretek, az eszmék, értékek, világnézetek és gondolati rendszerek, a személyi és szervezeti aktorok, a társadalmi és gazdasági feltételek, a célok, stratégiák, döntések és intézkedések, a jelhasználat és a vezetés komponenseivel kapcsolódik össze. A politika jelenséggöre oly módon konstituálódik, hogy abban a pártok, a politikusok, a szavazók, a választások, a parlament, a kormányzás, a kommunikáció, az ideológia, a demokrácia és más közkeletű kategóriák kiemelt szerephez jutnak – míg az erőszak problematikája szinte nem vagy alig jelenik meg. A rendszerváltás utáni magyar politikatudományi elemzésekből elének tárulok kép szerint a politika

⁴⁶ Vö. Czieger 2016; Gyáni 2010.

magában foglal(hat)ja a széles körű mozgósítást, a kiélezett küzdelmet, az érzelmek felszítását, a megtévesztést, a lejáratást, a médiumok instrumentalizálását, a jogi és gazdasági intézkedések célzatos alkalmazását – de nem fenyegetnek, nem zsarolnak, nem lehetetlenítenek el, nem tesznek tönkre, nem üldöznek, nem ütnek meg, nem lőnek le (szinte) soha (szinte) senkit. A politika fent leírt, az erőszak komponensét nélkülöző konceptualizációja az elmúlt évtizedek során lényegében konszenzuálissá, sőt kanonikussá vált a hazai politológiában.

Ez azonban nem a normatív/moralista/deontologikus politikafelfogás dominanciáját jelzi (hiszen a 2010-es évek óta valóságos realista előretörés tapasztalható a hazai politikatudományban és politikaelméletben), vagy a (neo)institucionalista és strukturalista-funkcionalista megközelítések túlsúlyát tükrözi (hiszen ezek mellett számtalan egyéb, diskurzusra, kultúrára, értékekre, ágenciára, csoportviszonyokra, erőforrás-elosztásra stb. kihegyezett megközelítés is szilárd pozíciókkal rendelkezik). Nem a harmóniaelméleti kiindulópont felé való eltolódást mutat a konfliktuselméleti keretekkel szemben. Nem is feleltethető meg valamiféle reflektált és explicit, széles körű és egyértelmű elköteleződésnek egy nyugatias, antik gyökerekkel rendelkező, arendti ízű politikafogalom⁴⁷ mellett. Még kevésbé tekinthető a *politikai szféra* olyasfajta teoretikus körülhatárolásának és a politikai cselekvés tétel meghatározásának, amely ezt a fogalmi megragadást igen nagy részben az erőszak megnyilvánulásairól való leválasztással valósítja meg.⁴⁸ Ami elég világosan kirajzolódik a magyar szakirodalomban, az éppen az erőszak problematikájának mellőzése.⁴⁹ Nem pusztán a pozitív említések, de egyben a vitatás, az elítélés, a kizárás és az elvetés mellőzése is.⁵⁰

A következményeket összegezve elmondható, hogy a politika hazai tudományos vizsgálatában így komoly elméleti és empirikus vakfolt alakult ki.

⁴⁷ Vö. Arendt 2002; Bakcsi 2018.

⁴⁸ Vö. Arendt 1970.

⁴⁹ Érdekes, tanulságos és egyben jellemző módon a magukat legalább részben schmittiánusnak valló hazai szerzők sem foglalkoznak sokat az erőszakkal.

⁵⁰ Egy-két sporadikus, kifejezetten az erőszakmentes politikai cselekvést bemutató elemzést nem számítva (Csapody 2005).

A magyar szerzőknek nincs markáns válaszuk számos, teoretikus szempontból fajsúlyos kérdésre. Így például arra, hogy a politikában az erőszak inherens (attól elválaszthatatlan) vagy kontingens (kiküszöbölhető) jelenség-e; hogy milyen viszony áll fenn a hatalom és az erőszak között;⁵¹ illetve, hogy a közélet vizsgálata során e fogalmat szűk és konkrét értelemben (elsősorban a fizikai sérülés okozására korlátozva), tág és absztrakt jelentésben (a strukturális és szisztematikus mechanizmusokra is kiterjesztve), esetleg morális alapon, a legitim erőalkalmazástól megkülönböztetve érdemes-e használni.⁵²

Emellett a hazai politológia nem szolgált leírással (pláne nem értelmezéssel vagy magyarázattal) még a hazai közéletben legnagyobb vihart kavarázó erőszakcselekmények kapcsán sem. A Horn-kormány idején vezető politikusok otthonai előtt történt robbantások, a 2002-es híd-lezárás (és annak rendőri felszámolása), a 2006-os tévészékház-ostrom, a 2006. október 23-i utcai összecsapások és rendőri túlkapások éppen úgy érdemi szaktudományi reflexió nélkül maradtak, mint a 2007-ben megalakult Magyar Gárda tevékenysége és vonulásai, a 2009-ben kezdődő cigánygyilkosságok, a Magyarok Nyilai nevű szervezet Molotov-koktélos akciói, vagy az ún. „Kitörésről” megemlékező rendezvényekhez kapcsolódó – fasiszta és antifasiszta indíttatású – utcai támadások.

Ez viszont olyan, mintha – egy analógiával élve – a gazdaságtudományi elemzésekben a környezetkárosító iparágak kapcsán kizárólag a marketinggel, a gyártósorok kialakításával és a profitrátával foglalkoznánk, ám nem említenénk a negatív externáliákat – vagyis a leírásból kimaradna a termelési folyamat által okozott szennyezés.

Az erőszak kérdéskörének mellőzése a politikatudományi elemzésekből tehát többek közt elfedi, elrejtí a politika (azon belül is elsősorban az ellenségképzésre épülő politika) negatív externáliáit, és lehetlenné teszi az azokkal kapcsolatos érdemi kritikai pozíció felvállalását.⁵³

3) A téma elhanyagolásából eredő harmadik hiátus, hogy nem született sem szaktudományos definíció, sem magyarázó elmélet, konkrét modell vagy értelmezési keret a specifikusan politikainak tekinthető erőszak jelensége kapcsán. A helyzet itt némileg hasonló, mint a poli-

⁵¹ Vö. Litke 1992.

⁵² Lásd Coady 2008.

⁵³ Ezt a pozícióit explicit formában szinte csak Balogh László Levente írásaiban találjuk meg (lásd Balogh 2011a).

tikatudomány hosszú időn át hiányzó emberképe, tárgyspecifikus antropológiai megalapozása és cselekvésemélete esetében. Ám fontos különbség, hogy míg utóbbi esetben egy jeles hazai politológus neki-gyűrődött a feladatnak, és előállt a „homo politicus” körvonalait felvázoló alapos koncepcióval,⁵⁴ addig előbbi téren, vagyis a politikai erőszak fogalmi-elméleti megragadása terén nem történt előrelépés.⁵⁵

Zárszó

Az erőszak problematikája sajátos helyet foglal el a hazai politikatudományban. Bár a téma alig van jelen, paradox módon éppen ez adja meg a jelentőségét és emeli a státuszát. Épp hiányának konstituáló erejével vesz részt egy implicit, ám már-már konszenzuálisnak tűnő politikaértelmezés kontúrjainak kialakításában. Olyan konstitutív külső tényezővé vált tehát, amely közvetett módon játszik meghatározó szerepet egy diszciplína kutatási törzsterületeinek, releváns és legitim kérdésfeltevéseinek, kanonikus elméleteinek, módszereinek és eredményeinek kialakításában. Ám az erőszak fogalomkörébe tartozó jelenségek reflektálatlanul hagyása egyben komoly vakfoltot is képez a magyar politológiában. Szűkíti a látóteret, elhomályosít bizonyos mozzanatokat, sőt nemritkán kitakar bizonyos történéseket. Akadályozza a kellően széles kutatási perspektíva kialakítását, korlátozza a politika jelenségvilágának elméleti-fogalmi megragadására és empirikus leírására való képességét. Mindemellett csökkenti a tudományág kritikai potenciálját. Ha személyes érdeklődés vagy más szempont alapján nem is, ez utóbbi felvetések nyomán talán érdemes lenne elgondolkodni a kérdéskör kutatási intenzitásának növelésén.

⁵⁴ Boda 2012.

⁵⁵ A témában a legfókuszáltabb, modellalkotásra is vállalkozó értelmezést egy biztonságpolitikával foglalkozó szerzőpáros tanulmánya kínálja (Kaiser–Tálas 2012).

Irodalom

- Arendt, Hannah 1970: *On Violence*. London, Allan Lane and Penguin.
- Arendt, Hannah 2002: Mi a politika? In uő. *A sivatag és az oázisok*. Budapest, Gond–Palatinus, 21–207.
- Baberowski, Jörg 2015: *Felperzselt föld. Sztálin erőszakuralma*. Budapest, Európa.
- Baberowski, Jörg 2019: *Az erőszak terei* (ford. Győri László). Budapest, Európa.
- Bakcsi, Botond 2018: Az erőszak politikai elgondolhatóságáról. Támpontok egy hipotézishez. *Erdélyi Múzeum*, 80. kötet, 4. füzet, 81–88.
- Balibar, Étienne 2010: *Violence et civilité. Welles Library Lectures et autres essais de philosophie politique*. Paris, Éditions Galilée.
- Balogh, László Levente 2011a: *Az erőszak kritikája. Tanulmányok*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Balogh, László Levente 2011b: Állam és erőszak. *Politikatudományi Szemle*, 20, 1, 119–134.
- Balogh, László Levente – Valastyán, Tamás (szerk.) 2016: *Az áldozat reprezentációi*. Cultura Animi Kultúratudományi Sorozat 2. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Barcsi, Tamás 2023: *Embertelenség az együttérzés korában. Filozófiai vázlat a kegyetlenségről*. Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor.
- Battersby, Paul – Siracusa, Joseph M. – Sasho, Ripiloski 2012: *Crime Wars: The Global Intersection of Crime, Political Violence, and International Law*. Santa Barbara, CA, Praeger.
- Bihari, Mihály 2005: *Magyar politika, 1944–2004. Politikai és hatalmi viszonyok*. Osiris tankönyvek. Budapest, Osiris.
- Bihari, Mihály 2013: *Politológia – A politika és a modern állam: pártok és ideológiák*. Budapest, Nemzedékek Tudása.
- Boda, Zsolt 2012: Homo politicus, avagy egy politikai cselekvés- és motivációelmélet vázlata. *Politikatudományi Szemle*, 21, 4, 53–79.
- Bolyky, Orsolya – Sárík, Eszter 2023: Sorstalanság? Erőszakos bűncselekményeket elkövető fiatalok – egy aktavizsgálat eredményei. *Kriminológiai Tanulmányok*, 60, 183–211.
- Bosi, Lorenzo – Demetriou, Chares – Malthaner, Stefan (szerk.) 2014: *Dynamics of Political Violence: A Process-Oriented Perspective on Radicalization and the Escalation of Political Conflict*. Farnham, Ashgate.
- Bosi, Lorenzo – Dochartaigh, Niall Ó – Pisoiu, Daniela (szerk.) 2015: *Political Violence in Context: Time, Space and Milieu*. Colchester UK, ECPR Press.
- Bourdieu, Pierre – Passeron, Jean-Claude 1970: *La Reproduction. Éléments pour une théorie du système d'enseignement*. Paris, Les Éditions de Minuit.
- Braham, Randolph L. 2015: *A népiértés politikája – A Holocaust Magyarországon*. 1–2. köt. Budapest, Park Kiadó.
- Brass, Paul 1997: *Theft of an Idol: Text and Context in the Representation of Collective Violence*. Princeton, Princeton University Press.
- Bufacchi, Vittorio (szerk.) 2009: *Violence: A Philosophical Anthology*. Basingstoke, UK, Palgrave MacMillan.
- Chenoweth, Erica (szerk.) 2014 [2013]: *Political Violence*. Four Volume Set, SAGE Library of International Relations Series. London, Sage.
- Chenoweth, Erica – Lawrence, Adria 2010: *Rethinking Violence: State and Non-State Actors in Conflict*. Cambridge, MA, MIT Press.
- Coady, Cecil Anthony J. 2008: *Morality and Political Violence*. Cambridge – New York, Cambridge University Press.

- Collins, Randall 2013: *Violence: A Micro-sociological Theory*. Princeton, Princeton University Press.
- Curtin, Deanne – Litke, Robert (szerk.) 1999: *Institutional Violence*. Amsterdam – Atalanta: Rodopi.
- Csapody, Tamás 2005: Passzív rezisztencia szekunder formái Magyarországon 1848 és 1865 között. *Politikatudományi Szemle*, 14, 1, 183–196.
- Czieger, András 2016: Küzdelem az arénában. Az erőszak szerepe a parlamenti politizálásban a dualizmus korában. *Aetas*, 31, 1, 102–131.
- Dodd, James 2010: *Violence and Phenomenology*. New York, Routledge.
- Etzioni, Amitai 1971: Violence. In Merton, Robert K. – Nisbet, Robert (szerk.): *Contemporary Social Problems*. New York, Harcourt Brace Jovanovich, 709–741.
- Figula, Erika 2011: *Az erőszak pszichológiai kérdései*. Debrecen, DE TEK.
- Gallai, Sándor – Török, Gábor (szerk.) 2003: *Politika és politikatudomány*. Budapest, Aula.
- Galtung, Johan 1969: Violence, Peace and Peace Research. *Journal of Peace Research*, Vol. 6, 3, 167–191.
- Galtung, Johan 1990: Cultural Violence. *Journal of Peace Research*, Vol. 27, 3, 291–305.
- Gudehus, Christian – Christ, Michaela (szerk.) 2013: *Gewalt. Ein interdisziplinäres Handbuch*. Stuttgart, Metzler.
- Gurr, Ted Robert 1970: *Why Men Rebel*. Princeton, NJ, Princeton University Press.
- Gurr, Ted Robert (szerk.) 1989: *Violence in America: Protest, Rebellion, Reform*. Vol 2. Violence, Cooperation, Peace Series. Newbury Park, Sage.
- Gyáni, Gábor 2010: A látható és a láthatatlan erőszak. In uő. *Az elveszített múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem*. Budapest, Nyitott Könyvműhely, 288–293.
- Harff, Barbara – Gurr, Ted Robert 1994: *Ethnic Conflict in World Politics*. University of Michigan, Avalon Publishing.
- Harris, John 1980: *Violence and Responsibility*. London, Routledge & Kegan Paul.
- Heitmeyer, Wilhelm – Hagan, John (szerk.) 2002: *Internationales Handbuch der Gewaltforschung*. Vol. 1–2. Wiesbaden, Westdeutscher Verlag.
- Heitmeyer, Wilhelm – Hagan, John (szerk.) 2003: *International Handbook of Violence Research*. Vol. 1–2. Dordrecht – Boston – London, Kluwer Academic Publishers.
- Hollósvölgyi, Máté 2020: Szocializáció és deviancia. Az erőszakos bűncselekményt elkövetettek iskolai életútjának vizsgálata egy vidéki fegyház és börtönben. *ACTA Universitatis De Carolo Eszterházy, Sectio Paedagogica*, 43, 135–142.
- Kaiser, Ferenc – Tálas, Péter 2012: Politikai erőszakformák. *Nemzet és Biztonság*, 5–6, 133–156.
- Kalyvas, Stathis N. 2003: The Ontology of “Political Violence”: Action and Identity in Civil Wars. *Perspectives on Politics*, Vol. 1, 3, 475–494.
- Körösényi, András (szerk.) 2015: A magyar politikai rendszer – negyedszázad után. Budapest, MTA TK PTI – Osiris.
- Kulcsár-Szabó, Zoltán 2014: *A gondolkodás háborúi. Töredékek az erőszakos diskurzusok 20. századi történetéből*. Budapest, Ráció.
- Lawrence, John 1970: Violence. *Social Theory and Practice*, Vol. 1, 2, 31–49.
- Litke, Robert F. 1992: Violence and Power. *International Social Science Journal*, 132, 173–183.
- Loucks, Nancy – Holt, Sally Smith – Adler, Joanna R. (szerk.) 2009: *Why We Kill: Understanding Violence Across Cultures and Disciplines*. London, Middlesex University Press.
- Malesevic, Sinisa 2010: *The Sociology of War and Violence*. Cambridge, Cambridge University Press.

- Marosvári, Attila 2024: *A vidék lázadása 1918 őszén. Erőszak és hatalomátrendeződés Csanád vármegyében*. Erőszakkutató Intézet.
- Muchembled, Robert 2012: *A History of Violence: From the End of the Middle Ages to the Present*. Cambridge, Polity.
- O'Toole, Laura L. – Jessica Schiffman (szerk.) 1997: *Gender Violence. Interdisciplinary Perspectives*. New York, New York University Press.
- Pabis, Eszter (szerk.) 2015a: *Az erőszak reprezentációi*. Cultura Animi Kultúratudományi Sorozat 1. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Pabis, Eszter (2015b): Az interdiszciplináris erőszak-kutatás eredményeiről és problematikájáról. In uő. (szerk.) *Az erőszak reprezentációi*. Cultura Animi Kultúratudományi Sorozat 1. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 7–22.
- Pál, Gábor (szerk.) 2018: *Politológia – Betekintés a politika világába*. Budapest, Dialóg Campus.
- Pál, Gábor (szerk.) 2019: *Politológia – A politika világa a politikatudomány szemével*. Budapest, Ludovika.
- Petersen, Roger 2002: *Understanding Ethnic Violence: Fear, Hatred, and Resentment*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Pinker, Steven 2011: *The Better Angels of Our Nature: Why Violence Has Declined*. New York, Viking.
- Pinker, Steven 2018: *Az erőszak alkonya – Hogyan szelídült meg az emberiség?* Budapest, Typotex Kiadó.
- Platt, Thomas 1992: The Concept of Violence as Descriptive and Polemic. *International Social Science Journal*, 132, 185–191.
- Popper, Péter – Ranschburg, Jenő – Vekerdy, Tamás 2009: *Az erőszak sodrásában*. Budapest, Saxum.
- Reemtsma, Jan Philipp 2000: Die Gewalt spricht nicht. Zum Verhältnis von Macht und Gewalt. *Mittelweg*, Vol. 36, 2, 4–23.
- Reemtsma, Jan Philipp 2002: *Die Gewalt spricht nicht. Drei Reden*. Stuttgart, Reclam.
- Reemtsma, Jan Philipp 2009: *Vertrauen und Gewalt. Versuch über eine besondere Konstellation der Moderne*. München, Pantheon.
- Rosebraugh, Craig 2004: *The Logic of Political Violence: Lessons in Reform and Revolution*. Portland, OR, Arissa Media Group.
- Stachó, László – Molnár, Bálint (szerk.) 2009: *A médiaerőszak. Tények, mítoszok, viták*. Budapest, MCC – Századvég Kiadó.
- Szabó, Máté 1997: Erőszakos kirekesztés avagy multikulturális tolerancia? A szkinhedek idegenellenes erőszaka és a jogvédők mobilizációi Magyarországon a rendszerváltás után. *Politikatudományi Szemle*, 6, 1, 55–97.
- Tilly, Charles 2003: *The Politics of Collective Violence*. Cambridge Studies in Contentious Politics. New York, Cambridge University Press.
- Torres, M. Gabriela 2018: State Violence. In Treviño, A. Javier (szerk.) *The Cambridge Handbook of Social Problems*. Vol. 2. Cambridge, Cambridge University Press, 381–398.
- Tóth, Péter 2007: A médiahatás-kutatás problémái: az agresszió és az erőszak rekonceptualizálása. *Médiakutató*, 8, 4, 81–97.

Megjelent a

POLITIKATUDOMÁNYI SZEMLE

2025/4. száma

TANULMÁNYOK

- *Orbán Ferenc–Stefkovics Ádám*: A politikai polarizáció változása Magyarországon 2009 és 2024 között
- *Illés Gábor*: A politikai képviselő normativitása
- *Tóth Szilárd János*: Realista legitimitás
- *Schmidt Előgiusz Ákos*: Jouissance Magyarországon? Az élvezet mint politikai faktor

RECENZIO

- *Fekete Balázs*: Jog, kritika, konzervativizmus. Russell Kirk alapművének megjelenésére (*Russell Kirk: A konzervatív eszme. Történelmi útmutató a józan észhez*)

KURUCZ BARNABÁS¹

Az erőszak állami monopolizálása a figurációs szociológia tükrében

The state monopolization of violence from the perspective of figurational sociology

Absztrakt

Tanulmányomban Norbert Elias szociológiája révén mutatom be az erőszak-monopólium kialakulását és megszilárdulását. Ennek során kiemelt figyelmet fordítok a relacionista szemlélet kidomborítására, valamint az erőszak túlélési egységekben betöltött funkcióira. Röviden ismertetem az erőszak visszaszorulásának mintázatait, valamint kitérek azokra a módszertani vitákra, melyek az erőszak „mérhetősége” köré szerveződnek. Végezetül utalok azokra az elemzési lehetőségekre, melyek az erőszak szublimált formáit állíthatják a figurációs szociológia fókuszterébe.

Kulcsszavak: erőszak, erőszak-monopólium, Norbert Elias, túlélési egység, figurációs szociológia

Abstract

In my paper, I use the sociology of Norbert Elias to show the emergence and consolidation of the monopoly of violence. In doing so, I will pay particular attention to the emergence of a relational perspective and the functions of violence in survival units. I will briefly describe the patterns of the decline in violence and refer to the methodological debates that have centred around the 'measurability' of violence. Finally, I refer to the analytical possibilities that can bring sublimated forms of violence into the focus of figurative sociology.

Keywords: violence, monopoly on violence, Norbert Elias, survival unit, figurational sociology

¹ Doktorandusz, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskola, elemző, Alapjogokért Központ.

Bevezetés

Jelen tanulmányban arra teszek kísérletet, hogy Norbert Elias történeti szociológus munkássága segítségével bemutassam az erőszak állami monopóliummá válásának folyamatát. Elsőként az embercsoportok elkülönülésének és összetartozásának sajátos dinamikáját ismertetem a német gondolkodó fogalomkészlete révén. Ezt követően az elkülönülés során kialakuló ún. túlélési egységeken belül formálódó erőszak-monopólium stabilizálódását mutatom be. Röviden kitérek az erőszak alakzatok közötti viszonyrendszerben betöltött funkciójára. Végezetül utalok azokra az elemzési lehetőségekre, melyek az erőszak szublimált formáit állíthatják a figurációs szociológia fókuszterébe. A tanulmány bevezető jellegéből fakadóan az erőszakkontroll kapcsán fölmerülő számos témát – térhiány okán – kénytelen vagyok zárójelbe tenni.

Az emberi elkülönülés és összetartozás dinamikája

A magában álló egyénekből vagy épp ellenkezőleg, egy magasabb szintű kollektív szubjektumból való kiindulást gyakran magától értetődőnek veszi a szociológia tudománya, ugyanis az emberi élet szubsztantív² értelmezéséből indul ki. Erre többek közt a fúzió-elméletek szolgáltatnak megfelelő példát, hiszen gyakran esik szó arról, hogy eltérő társadalmi egységek (család, törzs, nemzet, állam stb.) léteznek, melyek eleve adottak.³ Ehhez hasonlatosan az emberi interakciókat megszabó normákat és kereteket szintén statikus létezőnek tekintik. Például Talcott Parsons funkcionalista megközelítésében az emberi cselekvéseket orientáló értékstruktúrák előre biztosítottak, mintegy külső objektív környezetként standard viselkedésmintákat alakítanak ki.⁴ A társadalmi valóság így a „szerkezetekben” lelhető fel. Ezek az elméletek előre meghatározott társadalmi egységből indulnak ki (például: rendszer).

² Gyakran statikus és merev dichotómiák jellemzik a szociológiai munkákat. Az egyén-társadalom vagy az elnyomók és elnyomottak fix kategóriái még a mai napig hatással vannak a társadalomtudományos gondolkodásra. Lásd Éber 2020; Escobar 1995.

³ Norbert Elias az 1960-as évek közepén folyó afrikai vizsgálódásai nyomán hívta fel a figyelmet arra, hogy a „törzs” statikus elemzési egységként jelent meg a korszak antropológiai munkáiban (Elias–King 2022).

⁴ Parsons 1991.

Azonban a '90-es évektől egyre népszerűbbé váló relacionista megközelítések a valóság más elemeit hangsúlyozzák ki.⁵

A hálózati megközelítésben Mustafa Emirbayer szerint az eleve adott szubjektumok és a belőlük levezetett attitűdök ellenében a kapcsolati folyamat lesz az elemzés konstituáló tényezője.⁶ A társadalom – e gondolkodásmód szerint – egy folyamat, amely sokkal inkább zajlik, semmint statikusan „van”. E megközelítések jelen tanulmány szempontjából releváns előnye, hogy az állam (és annak előzménye) nem fix entitásként jelenik meg, hanem történetiségében kibontakozó folyamatként, mely nem választható el társadalmi kontextusától.⁷ Más szavakkal, a társas formációkba való beágyazottság folyamatjellegű interpretációja elkerüli azt a csapdát, hogy az államra – mintegy aprioriként – teljes mértékben kiforrott intézményként tekint. Ehelyett más entitásokkal való folyamatok kölcsönhatásában szemléli, ezek az interdependenciák pedig konstituáló tényezőt jelentenek az állam mibenlétére vonatkozóan.⁸ Mindezt az erőszak-monopóliumra vetítve elmondható, hogy a figurációs szociológia elsősorban az egyének kölcsönös függési hálózatában formálódó erőszakkontrollt helyezi az elemzés fókuszterébe, elkerülvén, hogy az állam megjelenését az erőszak visszaszorulásának kizárólagos okaként értelmezze.⁹

Norbert Elias a társadalmi dinamikák hosszú távú folyamatait helyezte elemzésének homlokterébe. A német szociológus szerint az európai történelem során formálódó kölcsönös függőségi láncok egy tealeologikus célt nélkülöző, nem tervezetten történő, de retrospektív szemszögből mégis felismerhető irányú mintázatot mutatnak.¹⁰ Mindez távolról sem jelent történelemfilozófiai értelemben vett „haladást”,¹¹

⁵ A gondolatot, miszerint a társadalom inkább folyamat, mint fix entitás, elsőik között Georg Simmel fogalmazta meg. Ehhez lásd Hidas 2019.

⁶ Emirbayer 1997, 287.

⁷ Éppen ebből az időbeliségből fakadóan sokkal inkább egy funkció (erőszak-monopólium) kibontakozása lesz az elemzés tárgya, kevésbé egy statikus intézmény.

⁸ Kaspersen 2021, 48.

⁹ Manuel Eisner szerint az állami kényszerek kizárólagos jelentőségük Elias elméletében (Eisner 2003), azonban Hadas Miklós helyesen világít rá, hogy a figurációs szociológia sokkal komplexebb magyarázattal szolgál, mint amennyire azt Eisner igyekszik leegyszerűsíteni (Hadas 2014, 106).

¹⁰ Elias 2004.

¹¹ Sokkal inkább egy a szociális hálózatok jelentette kontextusból fakadó kihívásokra adaptív választ adó evolúciós folyamat, amely egyszerre több működőképes alternatívát is jelenthet. Erről bővebben a túlélési egység fogalma kapcsán írok.

hiszen az integrációs és dezintegrációs hatások mindig egyszerre voltak jelen, ahogy egy fix kezdőpont sem jelölhető ki a tények végeláthatatlan tömegében.¹² Elias ontológiai kiindulópontja szerint az emberek szükségszerűen kötődésekkel és kötöttséggel rendelkeznek, amelyekből kilépni vagy független látószöveget felvenni lehetetlen. Ezeket a kapcsolathálókat, ahol kölcsönösen függő egyének alkotják a társadalmat,¹³ az alakzat fogalmával ragadta meg, így lépve túl az egyén vs. közösség dichotómián, amely közvetetten ma is jellemzi a szociológiai gondolkodást.

Elias munkássága során egy többszintes elméleti modellt alkotott meg, melynek három főbb pillére emelhető ki: az emberek kölcsönös egymásrautaltsági láncainak meghosszabodása (erősebb integráció), az erőszak belső (felettes én) és külső (erőszak-monopólium) ellenőrzése, valamint a körülöttünk lévő világ tárgyyszerűbb, érzelmileg kevésbé intenzív leírása.¹⁴ Mindezen elemeket egymással összefüggésben lévő folyamatokként ragadta meg, amelyek hol erősítve, hol gátolva egymást, de elválaszthatatlanul egybefonódtak és alakították az európai civilizáció történetét. Például a népességszám emelkedése a konkurenciaharcok fokozódása felé hatott, ennek következtében – hogy a belső nyomás enyhüljön – erősödhetett meg a funkcionális differenciálódás. Az így létrejövő függőségi láncok koordinálási és szabályozási igénye kedvezett az erőszak monopolizálásának, mert ezek meghosszabbodásával párhuzamosan az uralmi harcok eljuthattak arra a pontra, amikor kialakult egy stabil központi igazgatás. Az interdependenciák egyre bonyolódó szövedékéből ered a társadalmi tér pacifikációja, ugyanis a funkciók összehangolhatóságának és az erőszak monopolizációjának köszönhetően fokozódik az affektusok kontrollálása, az érzelmi kitörések elfojtása.¹⁵ Összességében ezeken a pacifikált területeken a szo-

¹² Elias maga is komoly hangsúlyt fektetett arra, hogy elkerülje az „ideológiai” csapdákat, melyek különösen a hosszú távú trendek vizsgálatakor veszélyesek. Ezért egy külön előadásban foglalkozott az európai történelem integrációs-dezintegrációs és reintegrációs mintázataival, valamint a történelmi alternatívák lehetőségeivel. Ettől függetlenül egy sajátos evolucionista szemlélet jellemezte a német szociológus gondolkodását. Lásd Elias 2022a, 65–79.

¹³ Elias 2001.

¹⁴ Az elmélet áttekintéséhez lásd Felkai 2007, 507–526; Morel et al. 2000, 201–226; Elias 2004.

¹⁵ Elias koncepciója nyilvánvalóan Freudtól ered, utóbbi ugyanis a civilizációt a libidinális vágyak korlátozásaként írta le. Ehhez lásd Freud 1995, 1992.

rosabb kommunikációs kapcsolatok, az egymástól egyre inkább függő funkciók és az egyre absztraktabb csereeszközök (aranypénz, majd a papírváltó) révén az emberek közötti kölcsönös függések erősödnek. Elias – nagyon leegyszerűsítve – ezt nevezte a civilizáció folyamatának; elméletéből a szükségszerűség vagy a teleológiai/történelemfilozófiai alapzat hiányzik, célja pusztán az elvont hatásmechanizmusok feltárása volt. Elias relacionista szociológiája az emberi összeszövődések során létrejövő sajátos dinamikákat tette meg elemzése tárgyává; a társadalmi formaképződmények funkció-összefüggései képezik az elmélet epicentrumát.

Úgy vélem, ez a relacionista megközelítés nagyfokú mozgásteret biztosít a társadalmi valóság komplex értelmezésére, ugyanakkor strukturális gyengepontja a kapcsolatok vagy függőségek priorizálása, lehatárolása. Elias – bizonyos értelemben – a fizikai erőszakot tette meg az emberi közösségek elhatárolására alkalmas munkafogalom, a túlélési egység alapjául. A német szociológus jogosan tette fel a kérdést, hogy „Mi adja az olyan integrációknak, mint az államok vagy törzsek, azt a különleges jelentőséget, melynek nyomán szinte magától értetődőnek látszik, hogy rájuk gondolunk, amikor társadalmi »egészség« beszélünk?”¹⁶ A választ *A szociológia lényege* című kötetében fogalmazta meg. Eszerint egy kevésbé stabilizálódott és kiterjedt alakzat, mint a törzs, és egy igen magas komplexitást elért összeszövődés, mint a birodalom közös funkciókörökkel rendelkezik: saját tagjaik között erősen ellenőrzik a fizikai erőszakot, míg más csoportokkal szemben ösztönözhetik vagy követelhetik is. Az ilyen véd- és dacszövetségek (túlélési egységek)¹⁷ – ahogy Elias fogalmazott¹⁸ – a túlélésben betöltött kulcsszerepük révén emelkednek ki más alakzatok közül. Röviden: ezek a figurációk foglalják magukba azokat a dinamikákat, melyek mentén az emberek elkülönülnek egymástól.¹⁹ A túlélési egységek ugyanis támadó és védekező funkciókat megtestesítő alakzatok, amelyek tagjaik számára

¹⁶ Elias 1999, 142.

¹⁷ A túlélési egység koncepciója már Elias korai művében, *A civilizáció folyamatában* is benne rejlik, azonban definitív leírással csak *A szociológia lényege* című kései kötete szolgál (Elias 2004, 1999). Elias a '60-as évek elején Ghánában tevékenykedett, az ekkor született, majd 2022-ben publikálásra került kézírataiban nem egyszer ugyancsak a túlélési egység koncepcióját emelte vizsgálódásainak homlokterébe (Elias 2022b).

¹⁸ Elias 1999, 143.

¹⁹ Kaspersen–Gabriel 2008.

fizikai és mentális védelmet nyújtanak a fenyegetésekkel – akár más embercsoportokkal – szemben. Mivel nem fix entitások, hanem konszolidáló folyamatok, amelyekben az erőviszonyok a különböző alakzatokon belül és azok között dinamikusan változnak, ezért történelmileg és kulturálisan igen sokféle formavilágot képviselnek – az afrikai törzsektől az európai hűbéri kötelékeken át a nemzetállamokig.²⁰ Ezen emberi összeszövődések biztosítják az erőszak kontrollját, és gyakorolják annak legitim alkalmazását. Ebből fakadóan a szuverenitás és a legitimitás normái kiemelt jelentőségűek, ugyanis a túlélési egység addig tudja ellátni a feladatait, ameddig egy más entitás nem képes betörni az engedélye nélkül a területére, illetve amíg tagjai cselekvéseikkel megerősítik az alakzat összetartozását. Ezen a ponton fontosnak tartom kihangsúlyozni, hogy a túlélési egységek mindig az adott alakzatok közül azt a *legmagasabb* integrációs szintet jelentik, amely képes ellenőrizni az erőszakot. A mai kor Európájában ez a nemzetállam, de például egy afrikai ország esetében inkább egy törzs vagy klán. Tehát ma Európa legtöbb államában a klán nem túlélési egység, ellenben Afrikában gyakran fordítva van, az állam nem képes betölteni védekező és támadó funkciókat. Példaként említhető, hogy ha egy lázadó csoport olyan befolyásra tesz szert, hogy tagjait fizikai erőszakra készíti, miközben az állam nem képes felelősségre vonni, akkor a lázadó csoport jelenti a túlélési egységet. Más szavakkal, a szuverenitás normája emeli ki a túlélési egységet más alakzatok (például család, barátok, lakóközösség)²¹ közül, és ugyanez a norma élezi ki a versenyt az egyes túlélési egységek között. E funkció-összefüggések ugyanis egymással szemben fogalmazódnak meg: a kölcsönös fenyegetettség jelenti azt a hajtóerőt, amely mentén identifikálhatóvá válnak.²² Ebből fakadóan az „emberiség” csak abban az esetben szolgálna túlélési egységként, ha egy idegen

²⁰ Kaspersen 2021, 52; Elias 2022b.

²¹ Ez pedig magában foglalja, hogy a túlélési egység a legmagasabb integrációs egység, mely szabályozza az erőszakot.

²² Elias a túlélési egység meghatározása során mindig a társadalmak egymás elleni konfliktusát domborította ki, ellenben a természeti katasztrófákat, fenyegetéseket nem emelte elemzése homlokterébe. Legjobb tudásom szerint a figurációs szociológia adós maradt az ember természettel szembeni küzdelmeinek e fogalom mentén való elemzésével. Bár Amanda Rohloff bevonta az éghajlatváltozás percepcióját, könyvében egyszer sem említi meg a túlélési egységet. Lásd Rohloff 2020.

civilizációval találná szemben magát.²³ Addig azonban a figurációs szociológia látószögéből egy pluriverzumot alkot, így a fizikai erőszak kontrollja sok túlélési egység közt oszlik el. Ez a megközelítés pedig az erőszak-monopólium kialakulását is jelentősen árnyalja, hiszen már a modern állam megszületése előtt is elindult az erősebb affektus-moddellálás és az önértékkel bíró fizikai tettlegesség korlátozása. A következő fejezetben erre szeretnék rávilágítani a figurációs szociológia megközelítésén keresztül.

Az erőszak monopolizálása a túlélési egységben – áttekintés

Elias szerint a 11. századtól kezdődően – elsősorban a nyugati frank területeken – kezdett kibontakozni az a konkurenciaharc, amely lehetővé tette a több száz évvel később stabilizálódó államok létrejöttét.²⁴ A kora középkorban a földbirtokok felett rendelkező urak gyakorolták saját területükön az uralmi funkciókat. A népesség növekedése miatt fokozódott a föld iránti kereslet, ami területszerző háborúkban és politikai konfliktusokban csúcsosodott ki. Az ilyen versengések szelektív mechanizmusként szolgáltak, hiszen egyes földbirtokosok elbuktak, míg mások győzelmet arattak, ennek kimeneteleként pedig az erőforrások egyre szűkebb réteg kezében koncentráálódtak.²⁵ A folyamat eredményeként az uralmi esélyek egyre zártabbá váltak, csökkent a relatív autonómiával bírók száma. A magasabb integrációs szint²⁶ erősebb összeszövődési hálót jelentett, ami a kölcsönös egymásrautaltság okán a monopólium birtokosait is korlátozta. Az erőforrások mennyiségének

²³ Elias felhívta a figyelmet arra, hogy az emberek egymás ellenében szerveződnek, ami a történelem korai szakaszaiban nyíltabban jelent meg (Elias 2022b, 95), de a kölcsönös fenyegetettség a modern államtársadalmak korában is meghatározó tényező maradt (Elias 2022a, 79).

²⁴ Jelen fejezetben nincs tér Elias igen részletes leírásának teljes ismertetésére, így csak a legfontosabb elemeket emeltem be.

²⁵ A történelem megannyi dezintegrációs példát szolgáltat, hiszen egy már kialakult nagy területre kiterjedő figuráció is széteshetett kisebb egységekre (Elias 2004, 356). Ez többször meg is történt az európai történelem során – elég a Német-római Császárságra vagy éppen a Lengyel–Litván Unióra gondolni, azonban a legtöbb esetben a túlélési egységek egy része egyre magasabb integrációs szintet ért el.

²⁶ Fontos hangsúlyozni, hogy a túlélési egységek mindig többféle formát vettek fel, tehát egyszerre léteztek városállamok, abszolút monarchiák, valamint nemesi köztársaságok.

emelkedése ugyanis összefügg a komplexitás növekedésével, tehát több ember szükséges azok áttekintéséhez és kezeléséhez, ami valamifajta közös megegyezéshez és egyetértésen nyugvó elfogadáshoz viszi közelebb a figuráció tagjait. Egy ember ugyanis már képtelen áttekinteni birtokait, ezért más emberekre bízta a javai feletti igazgatás jogát. Elias leírásában erre szemléletes példát nyújt a királyi magánvagyon helyzete. Kezdetben ezek a gazdasági erőforrások még nem váltak el az ország gazdálkodásától, ennyiben az uralkodó személyes kiadásai és a közfunkciók ellátásának költségei egy alapból kerültek kifizetésre. Idővel azonban ezek a pénzek egyre jobban közvagyonná alakultak át, amelyek felett az uralkodó csak korlátozottan rendelkezhetett. Más szavakkal a magánmonopólium társadalmiasult, a királyi kincstár lassan átalakult államháztartássá.²⁷ Ennek eredményeként az egyéni önkény szerepe csökkent, a javakat egyre inkább közszabályozás alá vették, így választva el a magán- és közkiadásokat. Természetesen – ahogy Elias is hangsúlyozza – kisebb-nagyobb visszaesések tarkították e konkurenciaharcokat, ugyanis a centripetális és centrifugális erők mindig egyszerre voltak jelen. Az események szinte felfoghatatlan tömege pedig csak évszázadokkal később, retrospektív áttekintésben rajzol ki viszonylag egységes irányvonalat. A változás évszázados léptékű volt, üteme pedig hektikus is lehetett, melyet forradalmak és lázongások kísérhettek.

Hasonlóan alakult a legitim erőszak alkalmazásának monopóliuma és az „állam” szociogenezise is. Elias szerint a fejedelmek és királyok udvarai, valamint azok birtokigazgatása jelentette az állam funkcióinak *előképét*. Akárcsak a gazdaság, úgy az uralmi jogkörök esetében is a monopol birtokos döntési körét idővel az egyre erősödő függési láncok korlátozták, fokozódott ráutaltsága a „szakértői” rétegekre, mely az őt megillető funkciókat ténylegesen végezte. A korai hatalmi harcok az egyes uralmi jogkörök felosztása köré épültek, azonban idővel, ahogy az egyes túlélési egységek stabilabbá és komplexebbé váltak, már nem a monopóliumok felosztása volt a társadalmi küzdelmek tétje, hanem az azok felett való rendelkezés.²⁸ A német szociológus éppen ezért kiemelt figyelmet fordított a 17–18. századi történéseknek, ugyanis

²⁷ Elias 2004, 358.

²⁸ Uo. 361.

magyarázó modellje szerint az erőszak hosszú távú változásának egy meghatározó szakasza az abszolutista monarchiák kora volt, amely során sikeresen alakították ki a stabil adó- és erőszak-monopóliumot. A kölcsönös függőségi láncok komplexitásának fokozódásával a háborús funkciók egy szűkebb társadalmi csoport specializációja lett, ezzel párhuzamosan pedig a pacifikált terekben lehetővé vált a gazdasági folyamatok kibontakozása. A lovagkirályok és katonai kísérei lassan az udvari társadalom adminisztratív alakzatává alakultak át. A túlélési egységen belül az aszimmetrikus viszonyok bizonyos szempontból fennmaradtak, hiszen a szociológiai értelemben vett úr, ha nem is volt már élet-halál ura, de még mindig jelentős „tisztviselőnek” számított, bár társadalmilag ő maga is erősebben kötve volt, mint elődei. Ehhez kapcsolódóan Elias részleteiben tárta fel az udvari viselkedés kiterjedt szabályrendszerét, az érzelmek fokozódó kontrollját és a megismerés növekvő pszichologizálását.²⁹ A külső kényszerek internalizálása révén született meg a modernitás fegyelmezett embertípusa, elsőként az abszolutista udvari társaságok köreiben, majd innen terjedt szét idővel a társadalom szélesebb rétegeibe.³⁰ A konkurenciaharcokban alkalmazott erőszak is változáson ment keresztül, ugyanis kezdetben a fizikai erőszak dominált, majd egyre inkább a gazdasági, politikai és kulturális mezőbe terelődött a küzdelem. Ezzel összefüggésben a középkorban megszokott harcias konfliktusrendezés helyét idővel a kamarillapolitika vette át; a kapitalizmus kibontakozásakor a verseny különösen fontos volt, bár a társadalmi küzdelmek – amelyek korábban főként a nemesség és a király között dúltak – áttelődtek a sztrájkokra, ahol munkások és tulajdonosok feszültek egymásnak.³¹

A folyamat eredménye a fizikai erőszak lassú háttérbeszorulása volt. Mindezt jól szemlélteti, hogy a 16. századot megelőzően a becsületbeli konfliktusokból származó gyilkosságok integránsabb részét képezték a kor érték- és viselkedéskánonjának, így a kiszabott büntetések is enyhébbek voltak. Azonban az erőszak-monopólium kialakulásával az

²⁹ Elias 2005.

³⁰ Fontos kitétel, hogy a civilizáció folyamata nem egyszerűsíthető le a „fegyelmezés folyamatára”. Jelen tanulmány az erőszak korlátozását emeli ki Elias elméletéből, azonban a német szociológus munkássága sokkal komplexebb.

³¹ Ezekben a konfliktusokban is volt természetesen fizikai erőszak, azonban a gazdasági/politikai versengés vált dominánssá.

ilyen jellegű társadalmi cselekvések kikerültek az elfogadható kánonból, a helyi notabilitások pedig szigorú büntetéseket szabtak ki azokra, akik megsértették a fizikai erőszak tilalmát.³² Ennek, valamint a központosított, egyre szakszerűbb bürokrácia növekedésének, továbbá az erőszak kaszárnyákba zárásának köszönhetően a „civil életben” a gyilkosság bűnéért halál volt az ítélet,³³ ami összefügg a gyilkossági ráta csökkenésével. Az erőszak kontrollja együtt járt a magánszféra egyre erősebb jogi szabályozásával is, így az elvárt és megengedett viselkedés társadalmi produktummá vált.³⁴ Mindez része annak a folyamatnak, amit Elias a társadalom „befelé” terjeszkedéseként írt le, amilyen az úthálózat, kereskedelem, településszerkezetek és az emberi *viselkedés* összetettebbé válása, az emberek hétköznapijaiban tapasztalható komplexitás növekedése.³⁵ Ennek köszönhetően olyan esélyek váltak kezelhetővé és tervezhetővé, amelyeket korábban egyes csoportoknak katonai erővel kellett kiharcolniuk. Más szavakkal: a stabilizálódó intézmények révén a monopolhelyezettől függő emberek kisebb-nagyobb része ellenőrizheti az erőforrások elosztását, valamint a monopólium feletti rendelkezésért folytatott „csatározás” sem szabályozatlan, hanem standardizált eljárások révén válik lehetségessé. Elias áttekintően ezt a folyamatot a kizárási harcoktól – ahol az erőforrások egyre kevesebb kézben halmozódnak fel – a közmonopóliumért folytatott harcok felé – melyben a monopólium kontrollja egyre több embertől függ – való eltolódásként írta le.³⁶ A konkurenciaküzdelmek „bürokratizálódása” – a cégalapításokra és a gazdasági versenyre vonatkozó szabályozások kiépülése, valamint a politikai verseny kereteinek meghatározása (például párt- és választási rendszerek révén) – pedig végigkísérte a folyamatot. A német szociológus meglátása szerint a modern demokráciákban a nemzetállam mint túlélési egység biztosítja a fizikai erőszak monopóliuma révén, hogy a versengés szublimált formában lehetségessé váljon, tehát kontrollált keretek között folyjon gazdasági vagy politikai rivalizálás formájában. Mindezen változások azonban csak

³² Hadas 2014, 105–107.

³³ Tilly 1992.

³⁴ Oestreich 1982.

³⁵ Elias 1987, 433–442.

³⁶ Elias 2004, 363–364.

hosszú távon mutattak egyértelmű mintázatot, részleteiben gyakran visszaesésekkel és lokális variációkkal tarkított hullámzás figyelhető meg.

Elias munkásságának megalapozottságát többen megkérdőjelezték, azonban az empirikus kutatások döntő többsége a német szociológus elméletét igazolta. Elias kizárólag kvalitatív forrásokat használt az erőszak hosszú távú alakulásának elemzéséhez, hiszen kvantitatív adatok a kötet születésekor még nem álltak rendelkezésre. A múlt század '70-es éveitől azonban történészek és társadalomtudósok egész sora vette górcső alá Elias elméletét. Többségük az erőszak kontrollálását a gyilkosságok számának alakulásával vizsgálta, mely több országban is igazolta az alakzat- és folyamatelmélet által megrajzolt trendeket.³⁷ Schwerhoff azonban helyesen hívta fel a figyelmet arra a módszertani problémára, hogy a gyilkosságok számának alakulása messze nem fedile a személyközi erőszak igen széles spektrumát.³⁸ Rousseaux és Verreycken tovább árnyalja az erőszak csökkenéséről szóló diskurzust: rámutatnak, hogy az erőszak egy bizonyos típusa, az autotelikus (ön-célú) erőszak ugyan csökkent – kisebb-nagyobb visszaesésekkel –, viszont a hatóságok által gyakorolt fegyelmező erőszak nőtt. Mindez a polgárosodás folyamatát segítette a 19. században, amit a büntetendő viselkedésminták körének, valamint a túlélési egység által gyakorolt kontroll bővülése is jelez.³⁹ Úgy vélem, a radikális fizikai erőszak megnyilvánulásának jó indikátora a gyilkosságok számának alakulása; az ilyen jellegű cselekvések kriminalizálása és büntetése pedig a túlélési egység erőszak-monopóliumának stabilitását jelzi. Mindeközben rávilágít azon elméletek gyengeségeire, melyek en bloc az erőszak alkonyáról értekeznek.⁴⁰

Összességében Elias az erőszak-monopólium alatt⁴¹ azt a több száz éven át tartó folyamatot érti, amely során az egyént megfosztják a ka-

³⁷ Gurr 1981; Österberg 1996; Spierenburg 1996; Eisner 2003.

³⁸ Schwerhoff 2004.

³⁹ Rousseaux–Verreycken 2021.

⁴⁰ Például: Pinker 2018.

⁴¹ Ezen a ponton érdemes megjegyezni, hogy Elias túlélési egysége első látásra nagyfokú hasonlóságot mutat Max Weber államfogalmával. Weber állama is az erőszak monopóliuma köré épül, kiegészülve a bürokratikus igazgatással (Weber 1987). Azonban – ahogy arra Kaspersen is rámutat – ez egy időben erősen lehatárolt elemzési egységet jelent, ugyanis csak a 16. századtól kezdődően alakult ki a weberi értelemben vett intézmény. Ellenben az

tonai hatalmi eszközök fölötti szabad rendelkezéstől, ezt a funkciót a központi hatalom számára kizárólagossá teszik.⁴² Ez a folyamat erősen összefüggött az adóztatás kizárólagos jogának monopolizálásával, ugyanis Elias meglátása szerint az anyagi javak biztosítják az erőszak monopóliumát, ami pedig az adószedés kizárólagos felügyeletét egy szűk csoport kezébe helyezi. Ez egyazon monopolhelyzet két oldala, egymástól nem elválaszthatóak. E jogkörök kevés kézben való összpontosulására számos történelmi példa felhozható, köztük olyanok is, ahol a társas összeszövődések hálójá kevésbé komplex, a munkamegosztás alacsony szinten differenciálódott. Azonban az adóztatási és uralmi monopólium csak a magas fokú kölcsönös egymásrautaltság hálózatából álló társadalmak életében volt képes stabil, szakszerű intézményi szinten fennmaradni. Míg kezdetben a szociális harcok e monopóliumok megszüntetésére irányultak, az egyes alakzatok (hűbéri kötelékek) központtól való nagyobb függetlensége érdekében, addig az abszolutizmus időszakára már a társadalmi küzdelmek az adott uralmi központ irányítása felett folytak. „Állam”-ról – Elias meglátása szerint – ekkortól van értelme beszélni, melynek két kulcsmonopóliuma az adószedés és a legitim fizikai erőszak. Ezek megszűnése esetén állam sincs, azonban ez nem feltétlenül azt jelenti, hogy a túlélési egység mint kategória veszélyben volna, hiszen funkcióit egy másik összeszövődés is átveheti.

Az erőszak funkciója a túlélési egységben

Ahogy korábban már említettem, Elias úgy vélte, hogy a túlélési egység olyan alakzat, mely funkcióit a túlélés érdekében szervezi meg, ezáltal a fizikai biztonságot jelentő védekező- és támadó képességeket testésíti meg.⁴³ Ezek a figurációk azáltal, hogy hegemon uralmi tereket alakí-

erőszakkontroll már korábban kialakulóban volt, elsősorban nem bürokratikus intézmények, hanem például hűbéri és udvari alakzatok berkein belül. Ráadásul az afrikai törzsek és városi közösségek vizsgálata során a weberi állam torzítaná az elemzéseket, ugyanis erősen kötődik az európai történelemhez. A túlélési egység – transzhistorikus voltából fakadóan – alkalmasabb a hosszú távú történelmi folyamatok, vagy nem európai összeszövődések leírására (Kaspersen 2021, 21–22). Természetesen Weber állama is kiterjeszthető a modern apparátust megelőző alakzatokra és a nem nyugati figurációkra, azonban véleményem szerint a fogalomhoz tapadó, az európai modernitásra utaló képzettársítások révén túlterhelnének annak használatát.

⁴² Elias 2004, 354.

⁴³ Elias 1978.

tanak ki, pacifikálják a társadalmat, standard eljárásokkal szabályozva a hétköznapi életet. Sajátosságuk ugyanakkor az, hogy egyre nagyobb integrációs szinten igyekeznek megszervezni magukat.⁴⁴ Ha egy túlélési egység kellőképp stabilizálódik, akkor egy sikeres monopolizációs folyamat alakult ki, mely nagyobb, erősebb és területileg jobban körülhatárolt figurációt hoz létre. Mindez együtt jár az adott alakzat belső szervezettségének és „uralmi képességeinek” erősödésével, illetve funkcióinak kiszélesedésével.⁴⁵ A folyamat az erőszak kapcsán az autotelikus erőszak háttérbe szorítását és az instrumentális erőszak térnyerését jelenti,⁴⁶ hiszen a túlélési egység nemcsak elfogadhatóvá, hanem egyenesen szükségszerűvé teszi a más túlélési egységek tagjaival szemben alkalmazott erőszakot (háború), miközben saját tagjai közt erősen korlátozza azt.⁴⁷ A „mi-én” egyensúlyi relációban ez erősebb kötést hozhat létre a tagok között, a közös védekezés/támadás a szolidaritás fokozódásával járhat együtt.

A háború ugyan eltér – de nem szakad el – a személyközi erőszaktól. Mikroszinten az egymás elleni gyűlölet, félelem vagy harag erős kísérőjelensége lehet, de makroszinten szemlélve a háború egy jól kigondolt stratégiai magatartás, egyes csoportok által meghatározott és megszervezett érdekek radikális követése.⁴⁸ Más szavakkal, háborúról akkor beszélünk, amikor túlélési egységek más túlélési egységeket „ellenségeként” kategorizálnak, és a központi hatalom által szervezett módon, erőszakkal lépnek fel ellenük. Az ellenségeskedés azért áll fenn, mert a csoportok között érdekellentét van egy kölcsönös elismerési folyamat kapcsán,⁴⁹ amelyet csak harccal lehet feloldani: ebben az egyik csoport megpróbál valamilyen módon felülkerekedni a másikon. Azonban a ci-

⁴⁴ Elias 1974.

⁴⁵ Elias 2022a; Kasperesen 2021.

⁴⁶ John Pratt jelentősen árnyalja ezt a képet (Pratt 2005, 260), ugyanis a nemzetiszocialista Németország példáján keresztül szemlélteti, hogy az erőszak fokozott kontrollja és instrumentalizálódása miképp folyt párhuzamosan embercsoportok megsemmisítésével – mindezt egy erős kölcsönös függőségi láncokba szervezőtő túlélési egységen belül. A téma kapcsán Abram de Swaan megközelítése kevésbé a fúzió gondolatára épül (mint Pratt esetében), sokkal inkább az elkülönítést helyezi középpontba. De Swaan szerint a civilizáció folyamata *mellett*, attól térben elkülönítve jelenik meg a de-civilizáció (Swaan 2001). Tehát az autotelikus erőszak, a jogfosztás és deprimálás csak lehatárolható területen történik, vagy adott csoportra irányul.

⁴⁷ Ez az erőszak-monopólium túlélési egység általi kisajátítását is jelenti.

⁴⁸ Kaspersen 2021, 62.

⁴⁹ Ez lehet bizonyos erőforrások feletti uralom elismerése, jogkörök elismerése stb.

vilizációs folyamat során a játékmódok sokasodnak, a fizikai erőszak alkalmazását szublimált formái váltják fel.

Elias – bár sosem fejtette ki a maga teljességében – olvasatában a túlélési egység eltérő „szférákat” foglal magában, melyek hatalmi esélyeket testesítenek meg. Példaként a gazdaság kapcsán kialakuló elosztási konfliktusokat emelte ki, melyek azonban egy kölcsönösen függő, de már centralizált figuráción belül zajlottak, gyakran az egyenlőbb (de nem abszolút) életesélyek érdekében.⁵⁰ Úgy vélem ebből kiolvasható Elias azon feltevése, miszerint a társadalmi differenciálódás, a kölcsönös függések erősödése és a túlélési egység monopóliumainak stabilizálódása egyfajta *teremtő feszültséget* hozott létre. A társadalmi küzdelmek ugyanis már nem vezettek dezintegrációhoz, mivel az erőközpontok túl stabilak voltak, azonban az egymásra utaltság okán a fizikai erőszak szublimált formái, például a gazdasági (sztrájk) vagy politikai (propaganda, agitáció) erőszak felértékelődtek. A középkor gyakori lázadásaival ellentétben sokkal kisebb megrázkódtatás révén is el lehetett érni a figuráción belül egy relatív egyensúlyi állapotot, ami a túlélési egységek adaptivitásának fokozódását segítette elő.

A jövőbeni kutatások egy-egy lehetséges iránya

Elias nyomán Kaspersen igyekezett a túlélési egység bővülő funkcióköreit leírni, azonban esetében ez kimerült a legitimáció kiépítésében.⁵¹ Ennek révén sikerült a szublimált erőszak vizsgálata előtt megnyitni az utat, azonban további vizsgálódások és elméleti korrekciók szükségese annak érdekében, hogy a figurációs szociológia a maga teljességében képes legyen megragadni a jelenség komplexitását. Ezért vélem indokoltnak a *rend-képzet* kifejezés bevezetését, mely olvasatomban a legitimáló mellett a célt kijelölő és orientáló funkciókat is magában foglalja.⁵² A figurációs szociológia számára az intellektuális eszköztár fentebb említett bővülésével leírhatóvá válnak azok a stratégiák és értelemvilágok, melyek mentén a túlélési egység kijelöli értékeit, cél-

⁵⁰ Elias 1999, 148.

⁵¹ Kaspersen 2021.

⁵² Kurucz 2023.

jait, eszközöket rendel hozzá, valamint ehhez megszerzi tagjainak támogatását. A jövőbeni kutatások számára jelentős potenciált jelenthet az 1) egyes túlélési egységeken belül az eltérő rend-képzeteket képviselők között zajló küzdelem, valamint a 2) túlélési egységek között feszülő rend-képzetek vizsgálata.

Cas Wouters és Michael Dunning helyesen mutattak rá,⁵³ hogy a monopolmechanizmusok és a velük járó konkurenciaharcok továbbra is eleven részei társadalmi valóságunknak, tehát semmi sem utal arra, hogy a nyugati társadalmak elérték volna a történelem végét.⁵⁴ A második világháborút követően kialakuló jóléti államok olyan túlélési egységek voltak, amelyekben a fizikai és az anyagi biztonság mindenki számára elérhető volt, ennek nyomán az értelemtermelés és értelemközvetítés funkciói elkerülhetetlenül felértékelődnek a modern társadalmakban, ugyanis a kultúrafogyasztásba egyre szélesebb rétegek csatlakoztak be.⁵⁵ Ezzel párhuzamosan az állam funkcióköreinek bővülése mellett a gazdasági alakzatok integrációja is jelentős fejlődésen ment keresztül. Ennek köszönhetően mind az állam, mind a gazdasági szereplők stabilitása nőtt, feladatköreik bővültek, miközben az állampolgároktól/fogyasztóktól való függésük fokozódott. A gazdasági szereplők megerősödésével és egy új réteg feltűnésével (CEO) azonban eltolódtak a korábban megszokott hatalmi egyensúlyok is, amelyekben az állam képezte a legmagasabb integrációs szintet.⁵⁶ Mindez pedig újfajta konfliktusokhoz vezetett, ugyanis mind a politikai, mind a gazdasági alakzatok növekvő befolyást kívánnak gyakorolni a lakosság érték- és viselkedéskanonjára a lojalitás kiépítése és saját céljaik elérése érdekében. Ennek egy eklatáns példája a Coca-Cola 2019-es magyarországi plakátkampánya nyomán kialakuló konfliktus.⁵⁷ A Sziget Fesztivál megannyi külföldi turistát vonz, többségük Nyugat-Európából érkezik, így egy liberálisabb értékrend jellemzi őket. Ehhez kapcsolódva a Coca-Cola a melegek elfogadását népszerűsítő reklámkampányba kezdett, a plakátok az egyhetes rendezvényre voltak időzítve. Fő üze-

⁵³ Wouters–Dunning 2019, 147–160.

⁵⁴ Vö. Fukuyama 2024.

⁵⁵ Schelsky 2022.

⁵⁶ György 2017, 70.

⁵⁷ *The Guardian* 2019.

neteik a „Szerelem forradalma” tematika köré épültek: mosolygó meleg párokat ábrázoltak olyan feliratokkal, mint a „nulla cukor, nulla előítélet”. A cég által kommunikált rend-képzet azonban élesen szembe ment a jobboldali kormány által ideálisnak vélt „keresztény-nemzeti” érték- és viselkedéskánonnal. A válasz nem váratott magára sokáig: Boldog István, a Fidesz helyettes szóvivője a Coca-Cola termékek bojkottjára szólított fel, ezt követően pedig mind a kormány sajtó, mind a vállalat a helyes életre vonatkozó saját elképzeléseit hangoztatta úgy, mint a többség által preferált életstílust. Úgy gondolom ez a vázlat rámutat a túlélési egység (mely továbbra is a magyar állam) és az országhatárokon túlnyúló gazdasági alakzatok egymásra hatására, a közöttük feszülő lehetséges konfliktusokra. A téma kifejtése megannyi lehetőséget hordoz magában, így a szuverenitás kérdésétől az elismerésigények ütközésén át egészen a túlélési egységek formaváltozásáig (nem egy sci-fi tematizálja, hogy a jövőben a vállalatok monopolizálják azon funkciók nagy részét, melyek ma az állam kezében vannak).

A túlélési egységek közötti versengés kapcsán Elias is hangsúlyozta, hogy a hidegháború jelentette kölcsönös fenyegetettség és verseny miképp járult hozzá az egyes túlélési egységek (például az USA és a Szovjetunió) fejlődéséhez, valamint arra is rámutatott, hogy miképp vezethet a versengés elvesztése a dezintegráció irányába.⁵⁸ A gazdasági szféra eliasi elemzéséhez hasonlóan a technológiai szféra differenciálódása – ami magával hozta az életvilág mediatizálódását⁵⁹ – új játékmódok sokaságát hívta életre. A figurációs szociológia számára ezen folyamatok az információs hadviselésre irányítják a figyelmet, hiszen a különböző versenyhelyzetekben – legyen az politikai, gazdasági vagy katonai – igen élénk információalapú tevékenységek zajlanak. Ezek közé sorolható „a gazdasági és katonai hírszerzés, a félrevezetés, a megtévesztés, a propaganda tevékenység.”⁶⁰ Különösen érdekes a kognitív (tudati) dimenzióban megvalósuló információs tevékenységek közül az emberek gondolkodását befolyásolni kívánó propaganda. Ennek eltérő közvetítői lehetnek az elektronikus és a nyomtatott sajtótól kezdve

⁵⁸ Elias 2007.

⁵⁹ Berger 2023.

⁶⁰ Haig 2011.

a közösségi oldalakon át egészen a személyes kommunikációig.⁶¹ A szublimált erőszak ezen formája irányulhat a túlélési egység döntéshozóinak befolyásolására, ekkor a konfliktus kimenetele szempontjából negatív döntések kikényszerítése a cél. Ám irányulhat a figuráció többségére is, ekkor az alakzat belső stabilitásának megbontása a cél. A 21. században az orosz–ukrán, az Izrael–Hamász konfliktusok, vagy éppen Kína és az USA szembenállása során megvalósuló propagandatevékenység elemzése mutathat rá arra, hogy a kölcsönös fenyegetettség hatására az egyes túlélési egységek kénytelenek jobb stratégiát kialakítani, fokozni belső hatékonyságukat, és biztosítani állampolgáraik elköteleződését – ideológiai síkon, de akár erőszak árán is. Ha ez nem sikerül, vagy nem bizonyul elégségesnek a másik jelentette fenyegetés leküzdésére, akkor az egyik konfliktusban álló figuráció elveszítheti szuverenitását, tagjai akár a fizikai megsemmisülést is elszenvedhetik. Ebből fakadóan a túlélési egységek közötti szublimált erőszakon alapuló konfliktus radikális esetben az élet-halál harc formáját is öltheti, ahol fizikai erőszak bevetésére is sor kerülhet.⁶²

Összegzés

Jelen tanulmányban arra tettem kísérletet, hogy röviden bemutassam az erőszak-monopólium kialakulását Norbert Elias munkássága révén. A német szociológus által alkalmazott relacionista megközelítés előnye, hogy nem az államot tekinti elemzési alapnak, hanem a túlélési egységet, mely egy dinamikusan, társas összeszövődések hálójában változó folyamat. Ennek köszönhetően az állam kialakulását megelőzően is keretezhetővé válik az erőszak kontrollja és monopóliumának stabilizálódása. Az ilyen figurációk támadó- és védekező funkciókat testésítenek meg, a történelem folyamán megannyi formát öltöttek, mint például a hűbéri kötelékek, vagy a nemzetállamok. A túlélési egységek az erőszakkontroll köré szerveződnek: tagjaik között tiltják az erőszakot, más támadó- és védekező figurációkkal szemben akár kíváncsúnak is tekinthetik. Ez az autotelikus erőszak mérséklődését és az instru-

⁶¹ Haig 2011.

⁶² Lásd Irán és Izrael kapcsolatát.

mentális erőszak térnyerését jelenti. Bár többen megkérdőjelezték Elias erőszakcsökkenésre vonatkozó tézisét, az empirikus kutatások – némi módszertani vita keresttüzében – igazolták a német szociológus meglátásait. Ugyanakkor árnyaltabb képet is adnak, hiszen az erőszak egyes formái – például a fegyvelmezés – éppen elterjedtebbé váltak, ami ugyanakkor az erőszak-monopólium stabilizálódásának indikátora is.

A civilizációs folyamat előrehaladtával a fizikai erőszak szublimálódott, ezzel párhuzamosan új eljárások váltak lehetővé. Elias azonban csak az alapjait fektette le a jelenség vizsgálatának. A kortárs történeti szociológusok számára érdekes vizsgálati terepet jelenthet mind a túlélési egységeken belül az eltérő rend-képzeteket képviselők közötti (nem fizikai) küzdelem, mind a túlélési egységek között zajló rend-képzetek összeütközése.

Irodalom

- Berger, Viktor 2023: *Az életvilág mediatizálódása*. Budapest, L'Harmattan Könyvkiadó.
- Blomert, Reinhard 2012: The Taming of Economic Aristocracies. *Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung*, 1. évfolyam, 2. <https://quod.lib.umich.edu/h/humfig/11217607.0001.203/--taming-of-economic-aristocracies?rgn=main;view=fulltext> (letöltve: 2024.10.30.)
- Éber, Márk Áron 2020: *A csepp. A félperifériás magyar társadalom osztályszerkezete*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Eisner, Manuel 2003: Long-Term Historical Trends in Violent Crime. *Crime and Justice*, 30(?), 83–142.
- Elias, Norbert 1974: Towards a theory of communities. In Bell, Colin – Newby, Howard (szerk.) *The Sociology of Community*. London, Routledge, xxv–xxvi.
- Elias, Norbert 1978: *What is sociology?* New York, Columbia University Press.
- Elias, Norbert 1987: *A civilizáció folyamata. Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Elias, Norbert 1999: *A szociológia lényege*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Elias, Norbert 2001: *The Society of Individuals*. New York – London, Continuum.
- Elias, Norbert 2004: *A civilizáció folyamata*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Elias, Norbert 2005: *Az udvari társadalom*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Elias, Norbert 2007: *Involvement and detachment*. Dublin, University College Dublin Press.
- Elias, Norbert 2022a: The Formation of States and Changes in Restraint. In Bogner, Artur – Mennell, Stephen (szerk.) *Civilisations, Civilising Processes and Modernity – A Debate*. Sao Paulo, Palgrave Macmillan, 65–80.
- Elias, Norbert 2022b: Fission and Fusion: The Next Stage of Tribe Formation. In Reicher, Dieter – Jitschin, Adrian – Post, Arjan – Alikhani, Behrouz (szerk.): *Norbert Elias's African Processes of Civilization*. Berlin, Springer VS., 87–110.

- Elias, Norbert – King, Hazel 2022: African Village-States: The Formation of Survival Units. In Reicher, Dieter – Jitschin, Adrian – Post, Arjan – Alikhani, Behrouz (szerk.) *Norbert Elias's African Processes of Civilization*, Berlin, Springer VS., 47–60.
- Emirbayer, Mustafa 1997: A Relational Manifesto. *American Journal of Sociology*, 103. évfolyam, 2, 281–317.
- Escobar, Arturo 1995: *Encountering Development: The Making and Unmaking of the Third World*. Princeton, Princeton University Press.
- Felkai, Gábor 2007: *A német szociológia története a századfordulótól 1933-ig*. 1. kötet. Budapest, Századvég Kiadó.
- Fukuyama, Francis 2024: *A történelem vége és az utolsó ember*. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- Gabriel, Norman – Kaspersen, Lars Bo 2008: The Importance of Survival Units for Norbert Elias's Figurational Perspective. *Sociological Review*, 56. évfolyam, 3, 370–387.
- Gurr, Ted Robert 1981: Historical Trends in Violent Crime: A Critical Review of the Evidence. *Crime and Justice*, 3, 295–353.
- György, László 2017: *Egyensúlyteremtés – A gazdaságpolitika missziója*. Budapest, Századvég.
- Hadas, Miklós 2014: Erőszakkontroll és intimitás. Kritikai adalékok Norbert Elias civilizációelméletéhez. *Erdélyi Társadalom*, 7. évfolyam, 2, 97–122.
- Haig, Zsolt 2011: Az információs hadviselés kialakulása, katonai értelmezése. *Hadtudomány*, 21. évfolyam, 1–2, 12–28.
- Hidas, Zoltán. 2019: A formák és az élet – Georg Simmel és a mindennapok szellemi megmentése. *Replika*, 112. évfolyam, 3, 37–45.
- Kaspersen, Lars Bo 2021: *War, Survival Units, and Citizenship: A Neo-Eliasian Processual-Relational Perspective*. London, Routledge.
- Kurucz, Barnabás 2023: Közegészségügy a figurációs szociológia tükrében, *Tudásmenedzsment*, 24. évfolyam, 2, 18–32.
- Morel, Julius et al. 2000: *Szociológiaelmélet*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Oestreich, Gerhard 1982: *Neostoicism and the Early Modern State*. London – New York, Cambridge University.
- Österberg, Eva 1996: Criminality, Social Control, and the Early Modern State: Evidence and Interpretation in Scandinavian Historiography. In Johnson, Eric A. – Monkkonen, Eric H. (szerk.) *The Civilization of Crime. Violence in Town and Country since the Middle Ages*. Urbana, University of Illinois Press, 35–62.
- Parsons, Talcott 1991: *The Social System*. London, Routledge.
- Pinker, Steven 2018: *Az erőszak alkonya*. Budapest, Typotex.
- Pratt, John 2005: Elias, punishment and decivilization. In Pratt, John et al. (szerk.) *The New Punitiveness*. Cullompton, Devon, Willan Publishing, 256–271.
- Rohloff, Amanda 2020: *Climate Change, Moral Panics, and Civilization*. London – New York, Routledge.
- Rousseaux, Xavier – Verreycken, Quentin 2021: The Civilising Process, Decline of Homicide, and Mass Murder Societies: Norbert Elias and the History of Violence. In *Norbert Elias in Troubled Times*. Sao Paulo, Palgrave Macmillan, 139–158.
- Schmitt, Carl 2002: *A politikai fogalma*. Budapest, Attraktor – Pallas Stúdió.
- Schwerhoff, Gerd 2004: Social Control of Violence, Violence As Social Control: The Case of Early Modern Germany. In Roodenburg, Herman – Spierenburg, Petrus Cornelis (szerk.) *Social Control in Europe 1500–1800*. Columbus, Ohio State University Press, 220–246.
- Sigmund, Freud 1992: *Rossz közérzet a kultúrában*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- Sigmund, Freud 1995: *A szexuális élet pszichológiája*. Budapest, Cserépfalvi kiadó.

- Spiereburg, Petrus Cornelis 1996: Long-term Trends in Homicide: Theoretical Reflections and Dutch Evidence, Fifteenth to Twentieth Centuries. In Johnson, Eric A. – Monkkonen, Eric H. (szerk.) *The Civilization of Crime: Violence in Town and Country Since the Middle Ages*. Urbana, University of Illinois Press, 63–105.
- Swaan, Abram de 2001: Dyscivilization, mass extermination and the state. *Theory, Culture & Society*, 18. évfolyam, 2–3, 237–243.
- The Guardian* 2019: Pro-LGBT Coca-Cola adverts spark boycott calls in Hungary. *Theguardian.com*, augusztus 5. <https://www.theguardian.com/world/2019/aug/05/pro-lgbt-coca-cola-ads-spark-boycott-calls-in-hungary> (letöltve: 2025.01.30.)
- Tilly, Charles 1992: *Coercion, Capital and European States, A.D. 990–1992*. Cambridge MA – Oxford UK, Wiley–Blackwell.
- Weber, Max 1987: *Gazdaság és társadalom 1*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Wouters, Cas – Dunning, Michael (szerk.) 2019: *Civilisation and Informalisation. Connecting Long-Term Social and Psychic Processes*. Sao Paulo, Palgrave Macmillan.

CZOPF ÁRON¹

Az erőszak motívuma Carl Schmitt gondolkodásában

The Motive of Violence in the Thought of Carl Schmitt

Absztrakt

Jelen tanulmány célja áttekinteni Carl Schmitt munkásságának erőszakkal kapcsolatos kérdésköreit és motívumait. Noha a szerző egyetlen önálló művet sem szentelt az erőszak kérdésének, megállapítható, hogy a szuverenitással, a kivételes állapottal és a politikai fogalmával kapcsolatos elemzéseiben látens módon megjelenik az erőszak mozzanata, a politikum és az államiság modern szintézisének válsága pedig gondolkodásában előrevetíti az állami erőszak-monopólium megkérdőjeleződését. Bár Schmitt – ahogy bemutatjuk – nem tett érdemi lépést egy önálló erőszakelmélet kidolgozása felé, olyan politikaelmélet alapjait fektette le, amely korunkban hozzájárulhat az erőszakos konfliktusok mélyebb megértéséhez.

Kulcsszavak: politikai erőszak, erőszak-monopólium, decizionizmus, kivételes állapot, diktatúra, szuverenitás, támadóháború, konstitutív hatalom, Carl Schmitt, polgárháború, Thomas Hobbes, Donoso Cortés, Georges Sorel

Abstract:

This paper aims to explore the themes and motifs surrounding violence within Carl Schmitt's work. Although Schmitt has not explicitly focused on violence in any single publication, it is evident that the issue is implicitly woven into his analyses of sovereignty, exceptionalism, and the concept of the political. Furthermore, the crisis of the modern synthesis between the political and the state hints at a challenge to the state's monopoly on violence. While Schmitt did not develop a formal theory of violence, his political theory provides valuable insights that can enhance our understanding of contemporary violent conflicts.

Keywords: political violence, monopoly on violence, decisionism, state of exception, dictatorship, sovereignty, war of aggression, constitutive power, Carl Schmitt, civil war, Thomas Hobbes, Donoso Cortés, Georges Sorel

¹ Eszmetörténész.

Carl Schmitt és az erőszak

Carl Schmitt műveinek sokféleségét úgy lehet a legjobban érzékeltetni, ha laza egymásutánban felsorolunk néhány témát, amely magára von-
ta a szerző figyelmét. Behatóan foglalkozott a bálnavadászattal, a par-
tizán-hadviseléssel, a romantikus szubjektummal, a német közigazgatás
működésével, egyes mitikus lények szimbolikájával és hatástörténeté-
vel, könyvet írt Shakespeare *Hamlet*jéről, több művében teológiai kér-
déseket tárgyalt, jog- és politikaelméleti munkái mellett írt dialóguso-
kat, verset, publicisztikát és természetesen jogi szakvéleményt is. Ezt
a sokszínűséget a szerző bibliográfusa Alain de Benoist azzal magya-
rázza, hogy Schmitt elsősorban esszéista volt, akinek írásai kollázssze-
rűen épültek fel: bármilyen témával foglalkozott éppen, mindig „konk-
rét politikai helyzetekre adott intellektuális válaszát” fogalmazta meg.²
Ha csupán átlapozzuk Carl Schmitt műveit, anélkül, hogy azok értel-
mezésébe mélyebben belemennénk, úgy tűnik, mintha a szerzőt nem
foglalkoztatta volna az erőszak kérdése. Ez az eddig elmondottak tük-
rében meglehetősen különös. Ha szerzőnk ennyi műfajban és témában
kipróbálta magát, és mint láttuk, a témaválasztásban legkevésbé sem
korlátozták diszciplináris keretek, illetve műveiben konkrét politikai
szituációkra adott választ, felmerül a kérdés, miért nem foglalkozott
kifejezetten a politikai erőszak kérdésével?

Számos erőszakterhes politikai helyzetet élt meg: hogy csak a leg-
nyilvánvalóbb tényekre utaljunk, átélte az első és a második világhá-
borút, kortársa volt Leninnek és Hitlernek. Lehetséges volna, hogy
valaki, aki ilyen időket él meg és elméleti írásaiban konkrét politikai
helyzetekre is reflektál, ne foglalkozzon az erőszak kérdésével? Ha fi-
gyelembe vesszük, milyen gondolkodók hatottak a leginkább Schmitt
politikaelméletére, még ennél is valószínűtlenebbnek fog tűnni az ezzel
foglalkozó művek hiánya. Két gondolkodó van, akinek hatását Schmitt
szinte összes művében felfedezhetjük: az egyik Thomas Hobbes, a má-
sik pedig Juan Donoso Cortés. Bizonyos tekintetben ők alkotják Schmitt
gondolkodásának szélső pólusait, hiszen két egészen eltérő hagyomány
képviselőiről van szó. Közös vonásuk elsősorban az, hogy érdeklődésük
középpontjában a szuverenitás állt, és megkerülhetetlen antropológiai

² Benoist 2003, 49.

jelentőséget tulajdonítottak az erőszaknak. Schmitt mindkettőjük munkásságának önálló kötetet szentelt,³ és hatásuk más műveiben is tetten érhető. Ha ezután felidézzük Schmitt gondolkodásának legfontosabb motívumait – a kivételes állapotot, a barát és ellenség megkülönböztetését vagy a döntés normával szembeni primátusát –, végképp nehéz elképzelnünk, hogy mindennek semmi köze ne legyen az erőszakhoz.

Az eddig elmondottakból kitűnik, hogy Schmittet nem korlátozták a diszciplináris keretek, és előszeretettel nyúlt olyan témákhoz, amelyek finoman szólva is feszegették a jogtudomány határait. Kortársként, jelen időben kellett szembenéznie a 20. század legnagyobb erőszakhulámaival, 1945 után ráadásul ez a szembenézés több évig tartó, kényszerű és dokumentált formát öltött. Az őt érő esztetörténeti hatások és az őt foglalkoztató elméleti kérdések egyaránt valószínűsítik az erőszak problémája iránti érzékenységet. Ehhez képest műveiben csupán elvétve találunk olyan utalásokat, amelyek kifejezetten az erőszak tényére vonatkoznak.

Schmitt több helyen foglalkozik az erőszak ideológiai igazolásával, ám minden esetben más szerzők gondolatai mentén. A diktatúrával foglalkozó, 1921-es írásában felidézi Lenin és Trockij egy évvel korábbi, a burzsoáziával szembeni erőszakot alátámasztó retorikáját: a burzsoázia egy, a történelem által elítélt osztály, a proletariátusnak tehát joga van az erőszak alkalmazására úgy, ahogyan ez a történelmi fejlődés érdekében célszerűnek tűnik.⁴ A proletárdiktatúra a történelmi fejlődés képzetéből nyeri azt az utópikus impulzust, amely egy normalitástól független, egészen új kezdet megalapozásához szükséges. Az erőszak a történelem ítéletét hajtja végre, s így a legmagasabb rendű legitimitással bír. Az új kezdet elérésében minden erőszakos eszköz megengedett. Schmitt meglehetősen visszafogott, elemző hangvétellel idézi fel mindezt, mégis tudhatjuk, hogy már legkorábbi írásaiban is felsejlik a német filozófiai életben elterjedt történetfilozófiai okfejtések iránti bizalmatlanság és az azzal szembeni gúny.⁵

E diktatúrával foglalkozó szövegében találunk egy másik részt is, ahol Rousseau gondolatai kerülnek az elemzés fókuszába, pontosabban

³ Schmitt 2018, 2009.

⁴ Schmitt 2023a, XVII.

⁵ Lásd: Schmitt 1918.

az a felfogás, amely szerint „a nép, vagyis a kormányzott a kormánnyal szemben, természeténél fogva jó”. Schmitt szerint kifejezetten „ez a tétel teszi Rousseau egész rendszerét forradalmi ideológiává”. Ezzel ugyanis az állampolgári erény fogalmát a politikai harcok kellős közepébe veti, azt feltételezve, hogy „a politikai ellenfél erkölcsileg romlott, rab-szolga, akit ártalmatlanítani kell.” Romlottságában semmiképpen sem tekinthető szabadnak. „Ha kiderül, hogy a többség a korrupció áldozatává vált, az erényes kisebbség az erőszak minden eszközével győzelemre segítheti a vertut. A terror, amelyet gyakorol, még csak nem is nevezhető kényszerítésnek; csupán eszköz arra, hogy a korlátolt egoistát segítse saját igazi akaratának megvalósításában, hogy felébressze benne a citoyent.”⁶ Schmitt általában más gondolkodók erőszakkal kapcsolatos megállapításaira reflektál, amelyeket kritikai megvilágításba helyez, anélkül hogy terjedelmes kommentárokat fűzne hozzájuk. Megelégszik azzal, hogy ezekkel a részekkel illusztrálja a politikai döntés problémáját, illetve a barát-ellenség megkülönböztetésének intenzitását a forradalmi vagy polgárháborús helyzetben.

Schmitt a parlamentarizmus kritikája kapcsán is ilyen összefüggésben tér ki az erőszak kérdésére. *A mai parlamentarizmus szellemtörténeti helyzete* című könyvében célja kizárólag az, hogy felmérje a parlamentarizmus állapotát és a politikai gondolkodás ezzel összefüggő tendenciáit. Művében szerepel a következő fejezetcím, amely kifejezetten az erőszak témáját pendíti meg: „Az erőszak közvetlen alkalmazásának irracionalista elméletei”. Schmitt felfigyelt arra, hogy a parlamentarizmus eltávolodott saját forradalmi gyökereitől: az erőszakos kezdettől eljutott a normalitás és a konszolidáció állapotába. A forradalmi potenciált hiába is keresnénk a parlamentarizmusban vagy az értelem szuverenitását valló 19. századi liberálisoknál. A leginkább figyelemreméltó fejlemény az irracionalizmus és a forradalmi szindikalizmus összekapcsolódása, így Schmitt elemzésének középpontjában magától értetődően Georges Sorel gondolkodása áll.

A forradalmi tömeg Sorel elmélete szerint nem Rousseau erkölcsi érvkésztetét és nem is a politikai racionalizmus elméleti eszközeit veszi igénybe. A proletárerőszak nem a történelem ítéletét hajtja végre egy történetfilozófiailag megalapozott szükségszerűség jegyében, hanem

⁶ Schmitt 2023a, 121.

a tömeg „közvetlen intuícióval teremti meg azt a mitikus képet, amely előre hajtja energiáját, és amely egyszerre ad erőt a mártíromsághoz és bátorságot az erőszak alkalmazásához.”⁷ Schmitt hangsúlyozza Sorel elméletének következetes irracionizmusát, amely nem engedi, hogy a forradalmi mítosz az élet közvetlen valóságától elszakadva intellektualizmusba csapjon át. Mint írja: „A mítosz nem utópia.”⁸ A racionalista utópiákkal éles ellentétben Sorel az erőszakot a maga közvetlenségében szemléli. Nála „a teremtő proletárerőszak veszi át a burzsoá állam mechanikus, központosított hatalmának helyét, és a »kényszerszert« (*force*) felváltja az »erőszak« (*violence*).”⁹

Schmitt az erőszak témáját nem elemzi részletesen. Mint láthattuk, ezt a kérdést jellemzően valamilyen más téma, például a diktatúra vagy a parlamentarizmus válsága kapcsán hozza szóba, minden esetben azért, hogy a forradalmi elméletek elemzését nyújtsa. Legtöbb művében említésre sem kerül az erőszak (*Gewalt*) fogalma, vagy ha igen, nem az erőszak, hanem a hatalom értelmében.¹⁰ Az általunk idézett példák abban kivételesek, hogy szerzőnk e szöveghelyeken más gondolkodók kifejezetten az erőszakkal kapcsolatos nézeteit foglalja össze. Inkább kritikusan viszonyul az erőszak igazolásához, de ezzel kapcsolatban nem fogalmaz meg általános erkölcsi ítéletet, az erőszakot nem önmagában elemzi, hanem az ellenségesség vagy a döntés vonatkozásában, és a legkisebb lépést sem teszi meg egy önálló erőszakelmélet irányába. Ennek ellenére, mint látni fogjuk, az erőszak mozzanata áttételesen fontos szerepet játszik Schmitt gondolkodásában.

⁷ Schmitt 2017, 80.

⁸ Uo. 84.

⁹ Uo. 85.

¹⁰ A német nyelv *Macht* és *Gewalt* szava egyaránt kifejezi a hatalom cselekvő és aktív természetét, a jogi és politikai gondolkodás viszont előszeretettel él a *Gewalt* kifejezéssel, amelyben az erőszak és a hatalmi fensőbbiség jelentései egybeesnek. A *Gewalt* széles jelentéstartományát jelzi, hogy például a *Wortgewalt* nem verbális erőszakot jelent, hanem ékesszólást, a szavak fölötti rendelkezés képességét.

Kohlhaas Mihály – jog és politika határán

Csak néhány utalás áll rendelkezésünkre azt illetően, hogy Schmitt milyen szempontok alapján ítélte meg az erőszak *politikai*, illetve *nem-politikai* jellegét. A leginkább figyelemreméltó megjegyzést erről *A partizán elmélete* című könyvben találjuk, ahol Schmitt jelen vizsgálódásunk szempontjából előnyös módon az erőszak és az önkény egy kiemelkedően szemléletes és közismert példáját kommentálja. A szóban forgó eset Heinrich von Kleist elbeszéléséből, a *Kohlhaas Mihály* című regényből származik, Schmitt tehát arról mond ítéletet, hogy az elbeszélés hőségének tetteit politikai vagy nem-politikai keretben kell-e értelmeznünk. Idézzük fel most röviden a történet néhány részletét, hogy megfelelően tudjuk értékelni a schmitti kijelentést.

Kleist a jó állampolgár mintaképeként írja le Kohlhaast: tisztességes, békétűrő emberként, aki istenfélő lutheránus és szorgos kereskedő. Éppen egyik erénye hatalmasodott el rajta, hiszen – amint a regényben olvashatjuk – végső soron a „jogérzék” (*Rechtsgefühl*) tette rablóvá és gyilkossá. A történet szerint Kohlhaas ménesét Szászországban, a tronkai vár alatt mondvacsínált indokkal feltartóztatják, két lovát zálogba veszik, majd csak elgyötört és kiéhezett állapotban adják vissza. A hőst nem a kár mértéke bántja, hanem a vele szemben történt jogtalanság, ezért jogi elégtételt kíván venni. Panasza azonban eredménytelen – ma minden bizonnyal úgy mondanánk, hogy elvész a korrupt igazságszolgáltatás útvesztőiben. Kohlhaas békétűrő és becsületes ember lévén minden lehetőséget megragad, hogy legális keretek között járhasson el, de csak további veszteség és megaláztatás vár rá. Így végül igazságérzete átcsap önbíráskodásba: egy felfegyverzett csapat élén megrohanja a tronkai várat és véres bosszút áll az őt ért sérelemért. Mivel a vár ura elmenekül a vérontás elől, Kohlhaas magánháborúja tovább folytatódik és egyre nagyobb mértéket ölt.

Ezután a történetben világosan nyomon követhető, ahogyan Kohlhaas kiemelkedik a jogrendből – vagy ahogy ő fogalmaz, kitaszítottá válik – és egyre inkább úgy viselkedik, mint egy szuverén hatalom. Saját viszályát a tronkai vár urával egyre szélesebb értelmezési keretbe helyezi és másokat is olyan döntésre kényszerít, amely magában hordozza a barát és ellenség közötti megkülönböztetést. Az első ilyen eset az, amikor Kohlhaas „megszövegezett egy úgynevezett »kohlhaasi pa-

rancsot«, amelyben fölszólította az országot, hogy Vencel tronkai várúrfinak, akivel ő jogos háborúságban áll, semmiféle támogatást ne nyújtson”.¹¹ Amikor Wittenberg városával kerül szembe: „egy második parancsot szövegezett, amelyben röviden elmondta a történeteket, és »minden jó keresztényt«, mint magát kifejezte, »foglaló és más hadi előnyök ígérete mellett« felszólított, »tegye magáévá ügyét a tronkai várúrfi ellen, aki minden keresztények közös ellensége«. Egy másik parancsban, amely rögtön ez után jelent meg, »birodalomtól és világtól független, egyes-egyedül az Istennek alávetett úrnak« nevezte magát; ez a beteges és idétlen képzelődés azonban mégis csapatostul csalta hozzá, pénze csengésével és a zsákmány reményében, a csöcseléket”.¹² Később, immár számottevő hadcsapat élén állva „Mihály arkangyal helytartójának” nevezte magát, és parancsát egy szuverén hatalom hangján fejezte be: „Kiadatott ideiglenes világuralmunk székhelyén, Lützen székvarában.”¹³ Világosan látszik tehát, ahogy a konfliktus egyre általánosabb jelentőségre tesz szert. Ez a változás a legkevésbé sem csak Kohlhaas fejében történik, hanem a politikai valóságban is végbemegy.

Az eredetileg két ló miatt indult konfliktus mintha jellegében is megváltozna, már jobban hasonlít háborúra, mint egyszerű jogvitára vagy puszta viszályra. Amikor a szász választófejedelem kikéri a tanácsát, Keresztély meissen herceg a következőképpen értékeli Kohlhaas helyzetét: „Ezzel az emberrel kapcsolatban az államrend annyira felzavarodott, hogy valamely, a jogtudományból kölcsönzött alaptétel útján aligha igazítható helyre.”¹⁴ Azt javasolja, semmiképpen se adjanak szabad utat Kohlhaasnak, hogy a bíróság előtt rendezhesse ügyét, hanem egyszerűen csapjanak le rá katonai erővel. Maga Luther jár közben a szász választófejedelemnél, hogy elősegítse Kohlhaas visszailleszkedését az „emberi rendbe” (jogrend, normalitás). Levelében azt javasolja, hogy a lócsiszárt ne egyszerű alattvalóként kezeljék, hanem bánjanak vele úgy, mintha egy szuverén, idegen hatalom lenne. Mint írja,

¹¹ Kleist 1975, 33.

¹² Uo. 35.

¹³ Uo. 41.

¹⁴ Uo. 52.

„ebben a rendkívüli esetben mellőzni kell azt a megfontolást, vajon helyes-e tárgyalásba bocsátkozni egy állampolgárral, aki fegyvert ragadott, s hogy ez az ember, az ellene folytatott eljárás révén, bizonyos mértékig szemmel láthatóan valóban kívül helyeztetett az állami köteléken; egyszóval, hogy kijussanak a kátyúból, bánjanak Kohlhaasszal inkább úgy, mint idegen hatalommal, amely betört az országba, aminthogy külföldi lévén, némiképp inkább annak számít, semmint lázadónak, aki a trón ellen támad.”¹⁵

A Kohlhaas ügyében tartott tanácskozáson a fenti javaslattal szemben elhangzik az a hatásos ellenérv, amely napjaink aszimmetrikus konfliktusaiban is rendre előkerül, mikor az állami hadviselő fél elzárkózik attól, hogy terroristákkal vagy felkelőkkel folytasson tárgyalásokat. Az ügy egyik közelebbi érintettje arra hívta fel a fejedelmek figyelmét, „milyen fény övezné Kohlhaas átkozott fejét, ha úgy tárgyalnának vele, mint törvényes háborús hatalommal”.¹⁶ A történetnek ezen a pontján fogalmazódik meg a dilemma, hogy politikai elismerésben kell-e részesíteni az ellenséget, vagy inkább bűnözőként kell kezelni és ennek megfelelően kell eljárni vele szemben. Politikai vagy jogi keretben értelmezendők Kohlhaas erőszakcselekményei? Más szóval: a tartományuraknak el kell-e ismerniük a lázadó Kohlhaas politikai „párbajképességét” illetve azt, hogy az általa végrehajtott erőszak révén kívül áll a jogrenden, vagy inkább úgy kell-e tekinteni rá, mint egyszerű állampolgárra és bűnözőre? Schmitt szemében is ez a dilemma határozza meg Kohlhaas jelentőségét. Politikai erőszakról és politikai viszályról van itt szó, amely megköveteli az ellenség afirmatív elismerését, vagy továbbra is jogvitáról, amelyet bírói döntéssel vagy rendfenntartó intézkedéssel (jogfenntartó erőszakkal) megnyugtatóan le lehet zárni?

A Kleist-regény elméleti szempontból talán legfontosabb jelenetében Kohlhaas felkeresi Luthert, hogy meggyőzze őt küzdelmének jogosságáról és hogy az ügy rendezése érdekében a közbenjárását kérje. Párbeszédük megvilágítja a lócsiszár legalitáshoz és jogrendhez fűződő viszonyát: felfogása szerint jelenleg kívül áll a jogrenden, ugyanakkor egyetlen törekvése, hogy visszakерüljön, és jogi keretek között szerez-

¹⁵ Uo. 50.

¹⁶ Uo. 51.

hessen elégtételt az őt ért sérelmekért. Luther szerint látogatója egyszerű gonosztevő, Kohlhaas azonban azzal érvel, hogy ő a normalitás és a jogrend kitaszítottja, akit a főhatalom birtokosa nem részesített törvényes védelemben, így a védelmet és az ítélkezést a saját kezébe kellett vennie:

„A háború, amelyet én az emberi közösséggel vívok, egyszerűen gonosztett, ha, mint bizonyítod, nem voltam kitaszítva ebből a közösségből!

– Kitaszítva! – kiáltott Luther, és rátekintett. – Micsoda őrzőgő gondolatok szálltak meg téged? Ki taszított volna ki annak az államnak a közösségéből, amelyben éltél? Igen, igen, az államok fennállása óta hol van rá példa, hogy valaki, bárki legyen is az, az államból kitaszítottatott volna?

– Kitaszítottnak – válaszolta Kohlhaas kezét összeszorítva –, kitaszítottnak nevezem azt, akitől megtagadják a törvényes védelmet! Mert szükségem van erre a védelemre, hogy békés foglalkozásom fejlődhessen, sőt éppen e védelemért menekülök a közösségbe minden szerzeménnyel, s aki ezt megvonja tőlem, az kitaszít engem a sivatag vadjai közé, s tagadhatod-e, hogy ez az ember a husángot adja a kezembe, mely majd megvédelmez.”¹⁷

A történetnek ezen a pontján Kohlhaas kényszeredetten úgy viselkedik, mint önálló hatalom, mert az állami és jogi kereteken kívül találja magát. A vele szemben álló tartományuraknak is komoly fejtörést okoz ez a helyzet, s mint láttuk, azon tanakodnak, tárgyaljanak-e úgy Kohlhaasszal, mint egy idegen hatalom képviselőjével, vagy ne részesítsék ilyen (politikai) elismerésben, s helyette az egész konfliktust helyezték vissza a jog keretei közé. A helyzet ambivalenciáját fokozza, hogy történetünk a középkor és az újkor határán, a 16. század derekán játszódik, tehát anakronizmus lenne megkérdőjelezhetetlen állami erőszak-monopóliumról beszélni. A politikai ellenségként elismerhető szereplők köre szélesebb, hiszen élénken él még a középkori joggyakorlat emléke, amely lehetővé tette a békeeskükkal lezárható magánháborúkat, ame-

¹⁷ Uo. 45–46.

lyek a háborúhoz hasonlóan egy „tág körben dúló párviadal” (Carl von Clausewitz) jellegét öltötték.¹⁸

Kohlhaas ügyének megítélését az dönti el, hogy a hős végül is visszailleszkedik a jogrendbe és maga mond le politikai autonómiájáról. Luther közbenjárásával és a szász választófejedelem amnesztiájával élve átadja a hadizsákmányt, visszavásárolja eladott birtokát és hadcsapatának felosztatása után, a tartományúrtól kapott szabadság alapján Drezdába indul, hogy jogi úton szerezhessen magának elégtételt. Kohlhaas kizárólag az őt és egyik szolgáját ért károkat akarja megtéríteni. Ilyenformán az ügy háborús és politikai perspektívája ismét háttérbe kerül, és Kohlhaas tetteit és követeléseit ismét jogi keretben lehet értelmezni. Eléri célját, ugyanis lovait egészséges állapotban visszaadják neki, viszont őt magát a császári közbéke megszegéséért kivégzik. Így áll helyre a közbéke, a rend és a normalitás állapota.

Schmitt *A partizán elmélete* (1963) című művében említi Kohlhaas esetét. Itt *A politikai fogalmában* megfogalmazott gondolatmenet folytatását olvashatjuk, efelől az alcím sem hagy kétséget: „Közbevetett megjegyzés a politikai fogalmához”. Szerzőnk tehát a politikai fogalmát a forradalmi háborúra, a polgárháborúra és a partizánok irreguláris hadviselésére vonatkoztatva gondolja újra. Ez annál is inkább így van, mivel a könyv témája – ahogy Schmitt a bevezetőben írja – „elkerülhetetlenül a barát és ellenség megkülönböztetésének problémájába torkollik”.¹⁹ A partizánháború egyrészt testközelbe hozza az erőszak lehetőségét vagy tényét, s ezáltal a barát és ellenség megkülönböztetése révén visszaadja a politikai döntés eredendő egzisztenciális komolyságát; másrészt rávilágít arra, hogy a politikai és az állami nem szinonim fogalmak. Egy ilyen konfliktusban a pozíciókat és ellentéteket nem intézmények határozzák meg, a barát és ellenség kategóriái nem eleve rögzítettek, hanem a partizánok politikai elkötelezettségétől és szövetségi rendszerétől függnek. Ez a vizsály autopoetikus és politikai jellegét mutatja meg. Fontos továbbá, hogy a partizán egy politikai konfliktus részese, ugyanakkor kívül áll a jogrenden:

¹⁸ Brunner 1990.

¹⁹ Schmitt 2002, 105.

„A jogtalanná tett az ellenségességben keresi jogait. Az ellenségességben találja meg az ügy értelmét és a jog értelmét, ha a védelem és engedelmesség háza, amelyben eddig lakott, összeomlik, vagy ha szétszakadozik a legalitás normáinak szövevénye, amelytől eddig elvárhatta a jogot és a jogvédelmet. Ekkor persze véget ér a konvencionális játék.”²⁰

Ez alapján csaknem minden tekintetben ráismerünk Kohlhaas Mihály esetére. Ő is azért lép ki a legalitás keretei közül, és kezd magánháborúba, mert a jog értelmét hiába keresi már a jogban. Számára úgy tűnt, már csak a fegyveres harc, a párthívek toborzása és a konfliktus kiszélesítése jelenthet megoldást. Úgy látta, a többség nem biztosított számára védelmet, ha pedig egy hatalom nem képes védelmet nyújtani, parancsainak kötelező érvénye is megkérdőjeleződik (*protego ergo obliquo*). Így amikor Kohlhaas önbíráskodása belháborút eredményezett, Keresztély meissen herceg éles szemmel állapította meg, hogy a probléma „a jogtudományból kölcsönzött alaptétel útján aligha igazítható helyre”. A tanácskozás során okkal merült fel, hogy a tartományurak kénytelenek lesznek a viszályt politikai konfliktusként elismerni, és úgy kezelni Kohlhaas ügyét, mintha egy idegen háborús hatalommal állnának szemben, amely szuverenitással bír. Maga Kohlhaas is jó ideig következetesen azon volt, hogy kiszélesítse, társadalmasítsa jogvitáját és hadparancsaival elég élethűen játszotta a szuverenitásra törő lázadó szerepét. Előbb az őt megkárosító tronkai várukat nevezte „minden keresztények közös ellenségének”, majd saját szuverenitását deklarálta, mikor „birodalomtól és világtól független, egyes-egyedül az Istennek alávetett úrként” lépett fel.

Mindennek ellenére Schmitt ezt a belháborúvá növekvő önbíráskodást, erőszakot és pártütést a szó általa használt sajátos értelmében nem tekinti *politikai* konfliktusnak. Szerinte pusztán attól, hogy Kohlhaas a jogrend katasztrofálta lett, még nem vált partizánná.

„Kohlhaas Mihály, akit a jogérzék rablónak és gyilkossá tett, azért nem volt partizán, mert nem vált politikaivá, és mert kizárólag saját megsértett magánjogáért harcolt, nem idegen hódítók ellen

²⁰ Uo. 159–160.

vagy valamiféle forradalmi ügyért. Ilyen esetekben az irregularitás nem-politikai természetű [*unpolitisch*], tisztán kriminálissá válik, mert elveszíti a pozitív összefüggést egy valahol létező regularitással.”²¹

Schmitt szerint Kohlhaas harcának irregularitása nem ölt politikai jelleget, a barát és ellenség megkülönböztetését lehetővé tevő konfliktus minden látszat ellenére megmarad a jog keretei között, hiszen, amint lehetősége nyílik rá, Kohlhaas azonnal él a fejedelmi amnesztiával és visszailleszkedik a jogrend keretei közé. Amint megnyílik előtte a jogrend szolgáltatása elégtétel lehetősége, azonnal visszaszolgáltatja a zsákmányt, birtokot vásárol vissza és pert indít. Innentől kezdve minden lépése arról tanúskodik, hogy aláveti magát a törvénynek. Ilyenformán bebizonyosodik, hogy mindvégig a magánjog fanatikusával álltunk szemben. Amikor magát „Mihály arkangyal helytartójának” és „egyegyedül az Istennek alávetett úrnak” nevezte, valójában akkor is a két fekete lovára gondolt, melyekkel megkárosították. Nem a lovak értékére, hanem a jogtalanság és a visszaélés tényére. Amit a történet drámai tetőpontján a szuverenitás ismertetőjegyének vélhettünk, az kriminalitásként lepleződik le.

Ez tehát a törvénysértő erőszaknak az a szemléletes és közismert példája, amellyel kapcsolatban Schmitt egyértelmű ítéletet mond. Kohlhaas esetében az erőszak nem politikai, hanem jogi keretben értelmezendő. Az erőszak akkor tesz szert politikai jelentőségre, ha az ellenségesség keretében a szembenálló felek valóban kénytelenek közvetlenül vagy közvetett módon elismerni egymást ellenségként és az erőszak nem szorítható többé pusztán jogi keretek közé. Mint láthattuk, Kohlhaas esetében egészen közel jutottunk ehhez a helyzethez, de harcának irregularitása végül a pusztá kriminalitásra redukálódott.

²¹ Uo.

Erőszak-monopólium vagy döntésmonopólium?

Carl Schmitt nem az államelmélet, hanem a politikaelmélet művelője volt. Tudatosan szakított a politika intézményelvű és államközpontú megközelítésével. Erre történeti és elméleti indokai is voltak. Úgy gondolta, hogy a 19. század utolsó harmadát jellemző liberális konszolidáció kudarcával egy időben súlyos válságba került a politika és az államiság modern szintézise, így legfőbb ideje rámutatni arra, hogy a *politikai* nem azonos és nem tévesztendő össze a modern állammal és annak jogrendjével. Schmitt munkásságának egyik legjelentősebb érdeme, hogy a politikai modernség önnön terhe alatt rogyadozó épületéből kimentette a *politikai* fogalmát, felhívva rá a figyelmet, hogy ez átfogóbb és elemibb jelentéssel rendelkezik, mint az állam fogalma.²² Ebből következően a döntést, a barátságot és ellenségességet, a hatalom és az erőszak tényeit nem az államgépezet jogilag szabályozott funkcióiként értelmezte, hanem politikai megnyilvánulásokként. Ezek a jelenségek és viszonyok nem pusztán az állam vagy a jogrend vonatkozásában érdemelnek figyelmet, hanem önmagukban is.

A schmitti politikaelmélet logikája szerint az erőszakkal kapcsolatban nem azt a kérdést kell feltennünk, hogy az állami vagy nem állami – ez egy meglehetősen elavult és a probléma számos elemét figyelmen kívül hagyó modern megközelítés lenne –, a döntő kérdés, hogy az erőszak sajátos értelemben politikai jelleget ölt-e vagy sem. Mint láttuk, Kohlhaas Mihállyal kapcsolatban is ez bizonyult a döntő kérdésnek. A partizánháború esetében is nyilvánvaló, hogy az erőszak nem tekinthető államinak, nem is ez vele kapcsolatban a legfontosabb megfontolás. A partizán által alkalmazott irreguláris harcmodor nem lenne működőképes politikai elkötelezettség nélkül. A partizán nem egyszerűen törvényt sért, hanem elveszíti a főhatalom oltalmát és kívül kerül a jogrenden, ugyanakkor irregularitása mindig magában hordozza a regularitás csíráját. Szövetségei politikai szövetségek, amelyek a harcot bizonyos mértékben áttételesen legitimizálják, céljai politikai célok, semmiképpen sem egy egyéni jogsérelem jogszerű rendezésére irányul-

²² Schmitt *A politikai fogalmában* arról ír, hogy az államiság négy évszázada tartó korszaka a végéhez ér és omlásnak indult „az államra vonatkoztatott fogalmak egész felépítménye is”. Schmitt 2002, 8. Vö. Czopf 2023, 223–224.

nak. A harc politikai célja a partizán számára teljesen világos, és minden körülmények között ezt tartja szem előtt.²³

A politikai modernség égisze alatt – tehát a politikum és az államiság szintézisének korában – az államhatalom legfőbb törekvése az volt, hogy szabályozott és intézményes keretek közé szorítsa a politikai belviszályokat, háziasítsa a hatalomra és erőszakra törő akaratot és lehetőleg kizárja a forradalom, illetve a polgárháború lehetőségét. A politikai modernség képviselői eredetileg az államhatalom legitimitását is abból vezették le, hogy a segítségével el lehet kerülni a polgárháborút. Ez a legjobban Hobbes nevével fémjelezhető megközelítés azzal a formulával írható le, miszerint minden polgárháború illegitim és minden nemzetközi háború legitim. Ez egyenesen következik a politikum és az államiság modern szintéziséből.

Schmitt *A politikai fogalma* című művében egészen természetesnek veszi, hogy a politikai modernség alapvetése megkérdőjeleződött, sőt immár a múlté. A polgárháborús kockázat kizárására épülő állami legitimitásról, a politikum és az államiság szintézisééről jelentősegteljesen múlt időben beszél: „Egykor valóban létezett egy korszak, amelyben az állami és politikai fogalmának azonosítása értelmes volt. Mert a klaszikus európai államnak sikerült valami egészen valószínűtlen dolgot véghez vinnie: a saját belső világában békét teremtett, és az ellenségességet mint jogi fogalmat kizárta. Sikerült kiküszöbölnie a magánháború formájában megvalósított önbíráskodást, a középkori jog intézményét, véget vetett a 16. és 17. század vallásfelekezeti polgárháborúinak, amelyeket mindkét oldalon különösen igazságos háborúként folytattak, és területén belül nyugalmat, biztonságot és rendet teremtett.”²⁴ Schmitt a politikai modernség lényegét valóban a polgárháború és a belső politikai ellenségesség megszüntetésében látta. Egy 1948-ban született feljegyzésében kijelenti, hogy Hobbest tekinti az első modern gondolkodónak, mert nála jelenik meg először „az ellenállási jog ideológusai [...] elleni gyűlölet”.²⁵ Ez a kijelentés rávilágít arra, hogy a politikai közösség pacifikálásának és a polgárháború kiküszöbölésének van egy másik oldala is: az ellenállási jog eltörlése.

²³ Vö. Maschke 1997.

²⁴ Schmitt 2002, 8.

²⁵ Schmitt 1991, 167.

A modern állam genezisének legfontosabb mozzanata Schmitt szerint az ellenállási jog eltörlése volt. A modern állam gyakorlatilag egy polgárháború-ellenes gépezetként látott napvilágot.²⁶ Ha ugyanezt a kérdést pusztán az erőszak szempontjából nézzük, akkor elmondható, hogy a politikai modernség legfontosabb változásként az állami erőszak-monopólium kialakulását hozta magával. Max Weber kifejezetten ezzel definiálja a modern államot. Mint írja, „a modern állam olyan intézményes uralmi szervezet, amelynek a maga területén sikerült monopolizálnia a legitim fizikai erőszakot mint az uralom eszközét”.²⁷ Schmitt tökéletesen egyetért, bár számára nem az erőszak monopóliumáról, hanem a politikai döntés monopóliumáról van szó. A *politikai fogalmában* a modern államot „a politikai döntés monopóliumának a hordozójaként” jellemzi.²⁸ *Politikai teológia* című művében pedig a szuverenitásról fogalmaz hasonlóképpen, hangsúlyozva, hogy nem az erőszak-monopólium, hanem a politikai döntés monopóliuma jellemzi az állami szuverenitást. „Az állami szuverenitás – írja – valójában nem erőszak vagy kényszer-monopólium, hanem döntésmonopóliumként fogható fel”.²⁹

Schmitt decizionizmusa olyan szemüveg, amelyen át nézve az erőszak homályosan, a döntés viszont élesen látszik. Ez egész életművével kapcsolatban megállapítható. Központi fogalma, a döntés, magába foglalja, s ilyen módon el is fedí az erőszak mozzanatát a politikában. Amikor tehát Schmitt a politikai modernség válságát érzékelteti, és múlt időben fogalmaz a politikum és az államiság szintézisével kapcsolatban, akkor arról beszél, amit Weber megfogalmazásával élve az állami erőszak-monopólium válságának is nevezhetnénk. Schmitt tudatosan tartózkodik ettől a megfogalmazástól, mert számára nem az erőszak jelenti a probléma lényegét, legfeljebb tünetként értelmezhető.

²⁶ Schmitt 2018.

²⁷ Weber 1998, 162.

²⁸ Schmitt 2002, 8.

²⁹ Schmitt 1992, 5.

Diktatúra és erőszak

Schmitt munkásságában különleges helyet foglal el *A Führer oltalmazza a jogot* (1934) című állásfoglalása, melyben jogi érvekkel igazolja a „hosszú kések éjszakájaként” elhíresült politikai gyilkosságokat.³⁰ A cikk látszólag csekély elméleti jelentősége dacára az életmű egyik legismertebb szövegévé vált, minden bizonnyal azért, mert a nemzeti-szocialista rezsim elméleti igazolását példázza, illetve a politikai eszköz-zé formált jogelmélet mementőjeként önmagán túlmutató jelentőséggel bír. Persze nem elégedhetünk meg az ilyen erőltetetten jóhiszemű magyarázatokkal. Tudásszociológiai szempontból felületesség lenne, ha éppen Schmitt kapcsán hagynánk figyelmen kívül az emberi viszonyok politikai meghatározottságát. Vegyük hát komolyan ezt a szempontot, és mondjuk ki, hogy a szóban forgó írást a már említett szempontok mellett azért övezi kiemelt érdeklődés, mert fontos ütközkártya azok kezében, akik Schmitt gondolkodását nem annak jelentősége szerint, hanem a szerző immár közmondásos „veszélyessége” alapján kívánják megítélni.³¹ A jelen tanulmány nézőpontjából ez a sokat emlegetett cikk a legkevésbé sem „életrajzi” szempontból érdekes, hanem más jelentőséggel bír. Elvégre olyan szövegről beszélünk, amelyben Schmitt a politikai erőszak egy jól körülhatárolt, konkrét esetét kommentálja, illetve ennek kapcsán sajátos módon meghatározza az erőszak és a jog viszonyát.

Ha pusztán a cikk címéből és a történelmi összefüggésekből indulnánk ki, azt hihetnénk, hogy Schmitt a jogfenntartó erőszak szükségessége mellett érvel. Eszerint a *Führer* az erőszak eszközét azért veti latba, hogy egy belső ellenséggel – az SA vezetésével – szemben megvédje a jogrendszer integritását. Mivel egy törvénytelen puccs megakadályozásáról van szó, lépésével végső soron a jogállam védelmét látja el, az erőszak funkciója pedig kimerül a fennálló jogviszonyok védelmében. Ez az érvelés bizonyos szempontból kézenfekvő és alkalmas is

³⁰ Schmitt 1934.

³¹ A Schmitt-tel foglalkozó szakirodalomban mindmáig visszaköszön a „veszélyes” jelző (lásd például: Müller 2003). Figyelemre méltó, hogy egy olasz szerző a Schmitt-recepció e vonására már 1930-ban (!), tehát a nemzetszocialista hatalomátvétel előtt felhívta a figyelmet. Carlo Curcio szerint Schmitt jelentőségét az olasz tudományos életben azért nem veszik figyelembe, mert a szerzőt „veszélyes és bizarr” gondolkodóként ítélik meg. Lásd Curcio 1930, 481.

lehet a terror elméleti igazolására. Ám Schmitt érvelése itt nem áll meg, hiszen nem csupán azt állítja, hogy helyes erőszakot alkalmazni a jogrendszer védelmében, hanem ennél lényegesen tovább megy. Szavai szerint: „A Führer a legrettenetesebb visszaéléstől óvja meg a jogot, amikor a veszély pillanatában vezéri mivoltának erejénél fogva legfőbb bíróként közvetlenül *jogot teremt*.”³² Igaz, hogy e mondat első fele az erőszak jogfenntartó szerepére utal, fő állítása mégis az, hogy a főhatalom teremti a jogot. Az erőszak itt nem védelmez, hanem teremt.³³

A támadóháború kérdése

Az erőszak a legmagasabb kollektív fokon, a második világháború kapcsán is foglalkoztatta Schmittet, de ezzel kapcsolatos gondolatait nem valamely előadásából vagy tanulmányából, hanem egy általa nyújtott szakvéleményből ismerjük. Amikor ugyanis 1945 nyarán híre ment, hogy a szövetségesek adott esetben egyes német üzletemberek felelőségét is firtathatják a Német Birodalom háborús agressziójában, a nemzetiszocialista vezetéshez sok szálon kötődő német iparmágnás, Friedrich Flick felkérte Schmittet, hogy dolgozzon ki egy részletes szakmai állásfoglalást, amely tisztázza a háborús agresszióért viselt jogi felelőség kérdését. Flick végül nem kerülte el a jogi felelősségre vonást, Schmitt viszont 1945-ben kidolgozta a támadóháború nemzetközi jogi kriminalizálásáról szóló tanulmányát, amely 1959-ig publikálatlan maradt.³⁴ Schmitt páratlanul nagy jelentőséget tulajdonított szakvéleményének. Egy 1948-as feljegyzése szerint az életét is szívesen feláldozta volna, ha ezáltal lehetősége nyílt volna rá, hogy a nürnbergi perek folyamán publikálják a támadóháború kriminalizálásáról szóló tézisét.³⁵ Ez még akkor is kihangsúlyozza a szöveg különös jelentőségét, ha azt feltételezzük, hogy a szerző túlzott.

A szakmai állásfoglalás kezdetén Schmitt néhány általános megjegyzést tesz a háborús bűncselekményekkel kapcsolatban. Többek között

³² Schmitt 2002, 228. (Kiemelés – C.Á.)

³³ A jogfenntartó és jogteremtő erőszak különbségéhez: Benjamin 1980.

³⁴ A szakvélemény keletkezésének körülményeiről lásd Quaritsch 1994, 125–247.

³⁵ Schmitt 1991, 167.

azt, hogy a háborús bűn fogalma előfeltételezi a háború önmagában megengedett és legális voltát.³⁶ A háború szabályok közé van szorítva, s e szabályok megsértésének bizonyos eseteit szokás háborús bűncselekménynek nevezni. A második világháború kapcsán olyan háborús bűncselekményekről is beszélhetünk, amelyek jellegüknél fogva szétfeszítik a korábbi jogfelfogás definíciós kereteit: előre eltervezett gyilkosságok, embertelen kegyetlenség, amelynek áldozatai védtelen emberek.³⁷ Maga a háborús agresszió azonban Schmitt szerint 1939-ben nem jelentette a nemzetközi jog megsértését. Korábban – érvel Schmitt – elismerték egy szuverén állam jogát arra, hogy háborút indítson (*jus ad bellum*) – nem különböztették meg a honvédő háborút és a támadó háborút. A támadó háború nemzetközi jogi kriminalizálása a második világháborúhoz kötődik. A támadó háború indítását mindeddig sem a nemzetközi, sem a büntetőjog alapján nem tekintették bűncselekménynek. A *nullum crimen sine lege* elve és visszamenőleges hatályú jogalkotás, illetve jogalkalmazás tilalma alapján a második világháború megindításáért sem lehetne büntetőjogi felelősségre vonni senkit.³⁸ Schmitt érvek egész sorát hozza fel. Emlékeztet rá, hogy éppen a nácik visszamenőleges hatályú intézkedései váltottak ki nemzetközi felháborodást. Felidézi, hogy az első világháborút követően – bár a versailles-i szerződés egyértelműen kimondta II. Vilmos császár „bűnösségét” –, az antanthatalmak végül tartózkodtak attól, hogy a végsőkéig vigyék az uralkodó büntetőjogi felelősségre vonását. Hollandia nem adta ki a császárt, és a kiadatására néhány év múltán már nem mutatkozott igény, az Egyesült Államok pedig a németekkel kötött különbéke-megállapodás során nem említette a császár büntetőjogi felelősségét. A versailles-i szerződést megelőzően a nemzetközi jog nem ismert olyan gyakorlatot, melynek keretében az egyik állam a másik fölött mondott ítéletet.³⁹ Schmitt arra alapozza érvelését, hogy a támadóháború kriminalizálására tett korábbi kísérletek nem bizonyultak sikeresnek és nem öltöttek hatékony formát a nemzetközi jog alkalmazásában. Ez alapján tehát a második világháborúval kapcsolatban is érvényes marad a *nullum*

³⁶ Schmitt 1994, 15.

³⁷ Uo. 16.

³⁸ Uo. 18–19.

³⁹ Uo. 24–25, 31.

crimen sine lege elve és a német támadás önmagában nem tekinthető bűncselekménynek.⁴⁰

Mint látjuk, Schmitt a *támadás* tényállásáról beszél, vagy még pontosabban: a támadó háború indításáról, és ezt a nemzetközi jog, illetve az állami szuverenitás szempontjából elemzi. Leszögezi, hogy a támadóháború indításában nem egyes személyek lehetnek vétkesek, hanem a szóban forgó bűncselekmény végrehajtója csakis egy állam lehet – mint a nemzetközi jog alanya.⁴¹ Párhuzamként Schmitt azt hozza fel, hogy a hagyományos jogfelfogás szerint a kalózkodást sem az egyes kalózok hajtják végre, hanem a hajó egésze.⁴² Mi a helyzet azokkal, akik csupán a kalózok fogjaiként tartózkodnak a fedélzeten? Schmitt itt is emlékeztet arra, hogy a modern állam létrejöttében milyen kulcsfontosságú szerepet játszott az ellenállási jog eltörlése.⁴³ Akik a támadó háború kriminalizálása mellett kardoskodnak, azok a szerző szerint nem veszik figyelembe, hogy egy totalitárius rendszer esetében az ellenállás kötelezettsége a mártírium nemzetközi jogi köteletségét jelentené.⁴⁴ Továbbá jogi kötelezettséget csak olyan hatalom állapíthat meg, amelyik meg is védi az egyént: *protego ergo obligo*. Ha nincs olyan nemzetközi jogi instancia, amely erre képes lenne, akkor jogi köteleességről is értelmetlen beszélni (lelkiismereti köteleességről természetesen lehet).⁴⁵

Teremtés és megsemmisítés

Ismeretes, hogy Schmitt megközelítése szerint a viszály és annak keretében a barát és ellenség megkülönböztetése a „politikai” konstitutív tényezője. A barát és ellenség megkülönböztetése nem ontológiai kérdésként vetődik fel. Nincsenek eleve meghatározott vagy természettől adott barátok és ellenségek – az effajta viszonyokat a társadalmi élet dinamikáiban közreműködve mi magunk hozzuk létre és alakítjuk. Ha

⁴⁰ Uo. 58.

⁴¹ Uo. 60.

⁴² Uo. 63.

⁴³ Uo. 75.

⁴⁴ Uo. 78.

⁴⁵ Uo. 79.

nem bizonyos természeti adottságok és ontológiai tények határozzák meg, hogy ki barát és ki ellenség, hanem az ember döntésétől és helyzetétől függ, akkor azt mondhatjuk, hogy politikai szempontból minden ember egyszerre potenciális barát és potenciális ellenség. Mit tudhatunk erről a hollók? Nem sokat. A politikában azok gondolkodnak hollók módjára, akik képtelenek elviselni az emberi viszonyok változékony, összetett és dinamikus valóságát, ezért minden erejüket latba vetve esszencializálni akarják és végérvényesen egy meghatározott alanyhoz kapcsolnák az ellenség fogalmát. Emiatt gyakran félreértik Schmitt politikai gondolkodását és mindazt, amit a barát és ellenség megkülönböztetéséről írt. „Ha azt mondtam volna, hogy a zsidó az ellenség, a náci igazat adtak volna nekem. Ha a náciakra mondom, hogy ők az ellenség, mindenki más adott volna igazat. [...] Azok a legrosszabbak, akik az ellenségesség pusztá létét tagadják és ezen az alapon ellenségesek”.⁴⁶

Schmitt *A politikai fogalmában* éppen azt fejtegette, hogy a politikai viszonyokat a barát és ellenség megkülönböztetése határozza meg. A politikai mező szükségképpen plurális – súlypontjait tömörülések és szövetségek, tagoltságát pedig a konfliktusok határozzák meg. Ha az ellentétek nem nyilvánulhatnak meg, az azt jelenti, hogy a társadalom elveszítette politikai érzékenységét és semlegesítődött. Schmitt a barát és ellenség megkülönböztetését jelölte meg a *politikai* kritériumaként. E sajátosan *politikai* megkülönböztetés értelme, hogy megvilágítja a tömörülések, szövetségek, konfliktusok és pártharcok benső logikáját és ezeket a politikai jelenségeket végső egzisztenciális komolyságuk mércéjével írja le.

A politikai ellenségesség schmitti értelme a politikai mező örökös pluralitását feltételezi, tehát azt, hogy az ellenségtől való megszabadulás útján nem lehet megszabadulni az ellenségességtől. A megsemmisítő erőszak ebben az értelemben nem képes olyan világot teremteni, amelyben nincs többé „ellenség”. Az erőszak a szó legnyugtalanítóbb értelmében utópikus jelleget öltene, ha a politikát valaki egyszer s mindenkorra így akarná a „végéhez juttatni”. Schmitt *Glossarium* cím alatt összegyűjtött feljegyzései egyikében a következőképpen világítja meg ezzel kapcsolatos álláspontját: az ellenség megsemmisítése kísérlet, illetve igénybejelentés egy minden ellenségtől mentes új világ megte-

⁴⁶ Schmitt 1991, 4.

remtésére. Minden ezzel kapcsolatos elképzelés kívül esik a politikai fogalmán. „Aki meg akar semmisíteni, az nem az ellenségem, hanem a sátáni üldözőm. Arra a kérdésre, hogy hogyan viselkedjek vele szemben, már lehet nem politikai választ adni, erre csak teológiai válasz adható.”⁴⁷ Ezek a szavak mutatják meg a legnyilvánvalóbban, hogy miért nem az erőszak állt Schmitt elméletének középpontjában és miért a barát-ellenség megkülönböztetés értelmében vett döntés. Az erőszak nem minden formája domborítja ki és tartja fenn az emberi viszonyok politikai jellegét, ugyanakkor van az erőszaknak olyan formája is, amit Schmitt szellemében mindenképpen politikán túlinak kell tekintenünk: ilyen az ellenség megsemmisítését célzó erőszak is.

Összegzés

Mint láthattuk, Schmitt műveiben az erőszak nem központi téma, más gondolkodók elméletei kapcsán azonban több művében is előkerül. Nem fogalmazott meg elméletet az erőszakról, a szuverenitásról, a döntésről, a kivételes állapotról és a politikai fogalmáról szóló műveiben azonban olyan értelmezési keretet épít fel, amely nagymértékben hozzájárul a politikai erőszak jelenségének mélyebb megértéséhez. Schmitt diagnózist állít fel a politikum és az államiság modern szintézisének válságáról. Ezzel előrevetíti az állami erőszak-monopólium válságát is, amely az ő fogalmai szerint inkább azt jelenti, hogy a politikai döntés monopóliuma – a barát és ellenség megkülönböztetésének értelmében – ismét megindulhat a pluralizálódás felé. A politikai erőszak fogalmi kereteit Schmitt nem definiálja teljes egyértelműséggel, ugyanakkor két példát is láthattunk azzal kapcsolatban, hogy a kollektív erőszakcselekmények milyen formáitól vitatta el a politikai jelleget. Az egyik szemléletes példa Kohlhaas Mihály esete, amikor az ellenségesség egy sérelem jogi rendezésében oldódik fel. A másik példa a megsemmisítő erőszak, amelyet Schmitt a politikai ellenségesség felszámolásának radikális és utópikus formájaként ítél el. A támadóháború kérdése kapcsán azt is láthattuk, hogy Schmitt mit gondolt a kollektív erőszakról: kalózhajókhhoz hasonlítja az államokat, ugyanis a támadás történésegy-

⁴⁷ Uo. 190.

sége és a nemzetközi jog hagyományosabb felfogása alapján azt mondhatjuk, hogy a támadást az egész hajó hajtja végre. Ezek a nézetek elsősorban az állami szuverenitásra, a döntés monopóliumára és a politikai fogalmára vonatkoznak. Ugyanakkor hozzásegíthetnek az erőszakos konfliktusok árnyaltabb politikaelméleti megítéléséhez.

Irodalom

- Benjamin, Walter 1980: Az erőszak kritikájáról. In uő. *Angelus Novus. Értekezések, kísérletek, bírálatok*. Budapest, Magyar Helikon, 25–56.
- Benoist, Alain de 2003: *Carl Schmitt. Bibliographie seiner Schriften und Korrespondenzen*. Berlin, Akademie Verlag.
- Brunner, Otto 1990: *Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Österreichs im Mittelalter*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Curcio, Carlo 1930: Tendenze nuove della dottrina tedesca: C. Schmitt. *Lo Stato*, 4, 480–484.
- Czopf, Áron 2023: Az államelmélet pokla. *Kommentár*, 3, 223–224.
- Kleist, Heinrich von 1975: *Kohlhaas Mihály*. Budapest, Magyar Helikon.
- Maschke, Günter 1997: Politik und Guerilla in der kubanischen Revolution. In uő. *Das bewaffnete Wort. Aufsätze aus den Jahren 1973–93*. Wien–Leipzig, Karolinger Verlag, 9–38.
- Müller, Jan-Werner 2003: *A Dangerous Mind: Carl Schmitt in Post-war European Thought*. New Haven – London, Yale University Press.
- Quaritsch, Helmut 2023: Nachwort. In Schmitt, Carl *Das internationalrechtliche Verbrechen des Angriffskrieges und der Grundsatz „Nullum crimen, nulla poena sine lege”*. Berlin, Duncker & Humblot, 125–247.
- Schmitt, Carl 1918: Die Buribunken. *Summa. Eine Vierteljahresschrift*, 4, 89–106.
- Schmitt, Carl 1934: Der Führer schützt das Recht. *Deutsche Juristen-Zeitung*, 15, 944–950.
- Schmitt, Carl 1991: *Glossarium. Aufzeichnungen der Jahre 1947–1951*. Berlin, Duncker & Humblot.
- Schmitt, Carl 1992: *Politikai teológia*. Budapest, ELTE ÁJK.
- Schmitt, Carl 2002: *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Budapest, Osiris–Pallas–Attraktor.
- Schmitt, Carl 2009: Donoso Cortés in gesamteuropäischer Interpretation. Vier Aufsätze. Berlin, Duncker & Humblot.
- Schmitt, Carl 2017: *Die geistesgeschichtliche Lage des heutigen Parlamentarismus*. Berlin, Duncker & Humblot.
- Schmitt, Carl 2018: *Der Leviathan in der Staatslehre des Thomas Hobbes. Sinn und Fehlschlag eines politischen Symbols*. Stuttgart, Klett-Cotta.
- Schmitt, Carl 2023a: *Die Diktatur. Von den Anfängen des modernen Souveränitätsgedankens bis zum proletarischen Klassenkampf*. Berlin, Duncker & Humblot.
- Schmitt, Carl 2023b: *Das internationalrechtliche Verbrechen des Angriffskrieges und der Grundsatz „Nullum crimen, nulla poena sine lege” [1945]*. Berlin, Duncker & Humblot.
- Weber, Max 1998: A politika mint hivatás [1919]. In uő. *Tanulmányok*. Budapest, Osiris, 156–209.

BÉKÉS MÁRTON¹

Fasizmus és erőszak

Fascism and violence

Absztrakt

A fasizmus genezise Franciaországba vezet vissza, ahol Georges Sorel eszméi nyomán a 20. század elején kialakult a forradalmi szindikalizmus elmélete és gyakorlata. A marxizmus belső kritikájából származó eszme és a szakszervezetek által szervezett általános sztrájk képe hamarosan Olaszországban is megjelent. Az olasz nacionalizmus és irredentizmus hamar összekapcsolódott a forradalmi szindikalizmussal. Ennek a közegnek a köreiből emelkedett ki Benito Mussolini, aki az első világháborús interventizmus szocialista szószólója lett, és akinek mozgalmához a futuristák is csatlakoztak. A fasizmus 1919 és 1922 közötti forradalmi korszakához az 1943 és 1945 közötti salò-i időszak jelentett visszatérést. A fasizmus gondolatának eredendő eleme volt a soreli erőszakelmélet.

Kulcsszavak: fasizmus, erőszak, szindikalizmus, szocializmus, nacionalizmus, forradalom, Georges Sorel, Benito Mussolini

Abstract

The genesis of fascism goes back to France, where the theory and practice of revolutionary syndicalism developed in the early 20th century, following the ideas of Georges Sorel. The idea, which arose from the internal critique of Marxism and the image of a general strike organized by trade unions, soon appeared in Italy. Italian nationalism and irredentism were soon linked to revolutionary syndicalism. Benito Mussolini, who became the socialist advocate of interventionism in World War I, emerged from this milieu, joined by the Futurists. The revolutionary period of fascism between 1919 and 1922 was revived by the Salò period between 1943 and 1945. The Sorelian theory of violence was a part of the original idea of fascism.

Keywords: facism, violence, syndicalism, socialism, nationalism, revolution, Georges Sorel, Benito Mussoli

¹ Igazgató, XXI. Század Intézet; főszerkesztő, *Kommentár* folyóirat.

Georges Sorel (1847–1922) korszakos gondolkodó volt, aki a Népek Tavasza előtt egy évvel született és a *marcia su Roma* előtt két hónappal hunyt el. Követője, a brit vorticista mozgalom tagja, az angol-amerikai Wyndham Lewis találóan azt mondta róla a 20. század nagy izmusaira utalva, hogy ő „minden kortárs politikai mozgalom kulcsa”. Nonkonformista, ellentmondásos személyiségénél már csak követőtáborra volt sokszínűbb: hatást gyakorolt Szabó Ervinre, de nevezték a „konzervatív forradalom ősatyjának” is.² Sorel egyaránt megtermékenyítette a weimari Németország két eredeti gondolkodóját: Carl Schmittet és Walter Benjaminget. Előbbinél ez különösen a liberális-demokratikus parlamentarizmust kritizáló művében érhető tetten, amely 1923-ban jelent meg (*Geistesgeschichtliche Lage des heutigen Parlamentarismus*), sőt ugyanekkor írott *A mítosz politikai elmélete* című tanulmányában felfedte gondolatai eredetét, és tisztelettel adózott Sorel előtt, aki az általános sztrájkban „cselekvésre és nagy hősiességre készítő erőt” lelt – amit minden joggal nevezhetünk drámai, irracionális mítosznak.³ Ilyen mítosz, mint írta, a nemzet is. Sorel az anarchisztikus korszakát élő Walter Benjaminra is pozitív hatást gyakorolt, aki 1921-es *Az erőszak kritikája* című esszéjében maga is vallott erről. A jó ideig eltemetett életmű interpretációjához 1968, pontosabban a '60-as, '70-es évek új típusú – dekolonizációt kísérő, diáklázadással együtt járó és terrorizmust jelentő – erőszakja járult hozzá. Ennek során a liberális-konzervatív nyugati konszenzus szerzői olyan „rendellenes alaknak” nevezték, aki „jobb- és baloldali radikálisokat egyaránt inspirált” (Isaiah Berlin), ugyanők a „leghíresebb európai erőszak-apologétának” tartották (Jacob Talmon), mert úgy gondolták, hogy azon kevés kivételekhez tartozik, akik az erőszaknak a politikaelméletben konstituáló, elsődleges szerepet tulajdonítottak és „az erőszakot önmagáért magasztalták” (Hannah Arendt).⁴ Egy neves amerikai történész 1968 februárjában összesen kilenc hasonlóságot talált az Új Baloldal és Sorel között.⁵ Ám Sorelnek mégsem ez volt az első reneszánsza, hanem a fasizmus.

² Mohler 2004. Lásd még Szénási 2000.

³ Schmitt 2002, 179, 185.

⁴ Berlin 1979; Talmon 1969.

⁵ Horowitz 1968, v–xviii.

Francia kapcsolat

Sorel normandiai születésű, fiatalkorában legitimista közlekedésmérnök, 1889-ben tradicionalista könyvet írt Szókratész peréről, majd 1892-es nyugdíjba vonulása után Párizsba költözött és politikai írásra adta fejét – eleinte ortodox marxista volt, aztán a revizionistákkal szimpatizált, végül 1896-ban rátalált Giambattista Vico *ricorso*-elméletére, amely az újjászületést hirdette. Ebben az időben Henri Bergson vitalizmus is élénk hatást gyakorolt rá – a fővárosban látogatta nyilvános előadásait –, akárcsak Nietzsche és az őskereszténység. Micsoda elegyl! 1902 és 1908 között az anarchoszindikalisták táborában találjuk, aki szövegeit a franciaországi *Le Mouvement socialiste*-ben és az olaszországi *La Divenire sociale*-ben párhuzamosan közölte. Utóbbiban jelent meg az erőszakról írott cikksorozata is, amely 1906-ban először olaszul, majd két év múlva franciául, könyv formátumban is napvilágot látott. Ez a *Gondolatok az erőszakról*, a politikatörténet bízvást egyik legkülönösebb és legizgalmasabb alkotása. 1908-ban Sorel két másik kötetet is közreadott, amelyek árnyalták mondanivalóját: *A haladás illúzióját* és *A marxizmus fölbomlását*.

Kis kitérő: a *fin de siècle* és a századelő idején a szindikalizmus jelentős – társadalmi, gazdasági, politikai – mozgalom volt Franciaországban. Számos csoport működött: 1890-ben hozta létre saját szindikalista pártját (Parti ouvrier socialiste révolutionnaire) Jean Allemane, 1895-ben jött létre a Confédération générale du travail (CGT), 1897-ben az anarchista Fernand Pelloutier – Sorel barátja – vezetésével működő Fédération des Bourses du travail-hoz már negyedmillióan tartoztak. 1890 és 1910 között több hullámban zajlottak erőszakos sztrájkok, és míg a 19. század utolsó évtizedében egy évben átlagosan 420 munkabeszüntetést számoltak, addig a 20. század első évtizedében 740-et, a benne résztvevők létszáma pedig két és félszeresére nőtt.

A híres-neves kötet a forradalmi szindikalizmus alapszövegén túl általános erőszakelméletet is ad, a kettőt ráadásul egymásra vonatkoztatja, mégpedig a mitikus magasságokba emelt általános sztrájk képével. Sorel a kötet anyagának összeállításakor sem a marxizmus aktualizálásán dolgozó revizionisták, sem a polgári szociáldemokraták táborába nem tartozott, elutasította a parlamentáris demokráciát, a polgári liberalizmust, de a francia szakszervezetekben (*bourse du travail*) sem

csak a munkásság érdekvédelmi és kulturális szervezeteit látta, hanem olyan harci szervezeteket, amelyek a burzsoáziától való végleges elkülönülést valósítják meg; ennek végén az osztályharc epikus csatává növekszik és a proletariátus győzelméből egy morálisan megújult társadalom születik. Sorel fő problémája ugyanis a dekadencia, amelyet hite szerint erőszakkal kell visszafordítani: a nagy *ricorso* alanya a proletariátus, eszköze az erőszak, mítosza az általános sztrájk.

A kötet első kiadása bevezetővel indul, amely voltaképpen egy 1907-ben írott levél barátjához, a könyv anyagát egybeszerkesztő Daniel Halévyhez. Sorel már itt leszögezi, hogy a legnagyobb kollektív történelmi tettek végcéljai hatalmas képekben fogalmazódnak meg, amelyeket mítoszoknak nevez. Ezek készítik fel az embereket a harcra, mert közös ihletet adnak nekik tetteik végrehajtásához. Érdemes az erről szóló megfogalmazását hosszabban is idézni, itt ugyanis „mítoszokról van szó, amelyekben egy nép, egy párt vagy egy osztály legerősebb törekvései jelennek meg; olyan törekvések, amelyek ösztönös erővel törnek be tudatunkba az élet legkülönbözőbb körülményei között, és teljesen reális jelleget kölcsönöznek a legközelebbi cselekvés reményeinek”.⁶ Ilyen hatalmas mítosz az általános sztrájk is, amelyet hol a „napóleoni ütközetekhez” hasonlít, hol a „sztrájk eposzának” nevez. Mint fogalmazott, „a szindikalisták [...] az egész szocializmust az általános sztrájk drámájába sűrítik”, amelyet csak egyben, történelmi tablóként lehet megragadni, hiszen „egyedül csak a mítosz összessége számít”, így hát az általános sztrájkot is osztatlan egészként kell felfognunk, mégpedig mint „a kapitalizmusból a szocializmusba való katasztrofális átmenetet” – fogalmaz a kötet későbbi részeiben.⁷

A könyvben az általános sztrájk mitológiája – különösen az erőszak központi szerepe miatt, amely eszkatologikus rangra emelkedik – a politikai teológia ornátusát ölti magára. Annál is inkább így van ez, ha elolvassuk, hogy a forradalmi szindikalizmus végcélja a megújulást hozó proletariátus és a dekadens burzsoázia világának teljes elváltatása; ezt pedig, mint írja is, „a reformációhoz hasonlíthatnánk, amely meg akarta akadályozni, hogy a kereszténység a humanisták befolyása alá kerüljön”. Ezért utasítják el a parlamentarizmust és a polgári államot;

⁶ Sorel 1994, 116.

⁷ Vö. Sorel 2023, 179.

mindennek köszönhetően pedig végezetül „így születik meg a sztrájkok gyakorlatából egy katasztrofális forradalom”.⁸ Számos idézet és analógia hozható arra, hogy a forradalmi szindikalizmus egy új, energikus hit, mint ahogyan a későrómai kor kereszténysége is volt, ennél fogva a proletariátus győzelme morális kérdés. Sokszor az az érzésünk, hogy az ősegyháznak az ipari munkásság, az üdvösség harcának az általános sztrájk, a második eljövételnek pedig a forradalom felel meg. Nem csoda, ha azt mondták róla, hogy megírta a szindikalizmus metafizikáját. „A szindikalista irányvonal értelmében az ellentéteket elsímításuk helyett előtérbe kell állítani, a lehető legvilágosabb képet kell alkotni az egymással harcoló csoportosulásokról” – áll az egyik helyen, míg másutt azt írja, hogy „az intézmények és az erkölcsök egyetemes romlásában maradt még valami, ami hatalmas, friss és sértetlen, ami voltaképpen a forradalmi proletariátus lelke; ezt nem fogja magával sodorni az erkölcsi értékek általános hanyatlása”.⁹ A proletariátust szó szerint akháj típusnak hívja, homéroszi hősökhez hasonlítja, nietzschei alaknak nevezi és tragikus-heroikus lelkiállapottal jellemzi.

A proletárerőszak – mint írja – akkor és azért kap szerepet, amikor a burzsoázia a polgári humanitarizmus révén megpróbálná pacifikálni a munkásságot, konszolidálni a kapitalizmust, ezzel csak folytatva a társadalom degenerálódását. Az erőszak és a sztrájkok biztosítják, hogy teljes legyen a szakadás a két világ között, a forradalom révén pedig a munkásság átvehesse a gazdasági fölépítmény vezetését – immár a saját, magasabb erkölcsi színvonalán. A pontos meghatározás így szól: „A proletárerőszak [...] egész egyszerűen háborús aktus, katonai demonstráció értékével bír és az osztályok elkülönülésének megjelölésére szolgál.”¹⁰ Megkülönbözteti egymástól a kényszer (*force*) és az erőszak (*violence*) fogalmait, előbbit a polgári társadalom absztrakt, szisztematikus, állam által gyakorolt, gépies gyakorlatának nevezi, utóbbit viszont önvédelemnek, amely azonnali, spontán és konkrét – előbbi represszió, utóbbi incidens, úgy is inkább képzeletbeli, stilizált, majdhogynem esztétikus. Éppen ezért az általános sztrájk nem megállít vagy megbénít, hanem az összes termelőerő munkakényszer alóli felszabadítását

⁸ Sorel 1994, 49, 65.

⁹ Uo. 113, 246.

¹⁰ Uo. 106.

jelenti. Ebben nyilvánulna hát meg az a fenséges „új világ” születése, amely a „termelők erkölcsse” szerint rendezkedik bel! A könyv első francia kiadása ezekkel a szavakkal zárul: „A szocializmus az erőszaknak köszönheti azokat a magasrendű erkölcsi értékeket, amelyekkel megváltja a modern világot.”¹¹ Ezzel kapcsolatos apokaliptikus gondolatait megerősítette *Az erőszak apológiája* című, 1908-ban írott függelékben, amelyben úgy fogalmazott, hogy

„a szocializmus az erőszak apológiája nélkül nem maradhat fenn. A proletariátus sztrájkokban bizonyítja létét. [...] A sztrájk háborús jelenség; nagy hazugság tehát azt mondani, hogy az erőszak járulékos zavar, amelynek el kell tűnnie a sztrájkokból. A társadalmi forradalom ennek a háborúnak a kiterjesztése, és minden sztrájk e háború egy-egy epizódja [...] akárcsak a napóleoni harcok, megszünteti az egész kárhozott rendszert. [...] Az a társadalmi háború, amelyre a proletariátus a szakszervezetekben szüntelenül készülődik, egy új, a termelők népének megfelelő civilizáció elemeit hozhatja létre.”¹²

Így lett Sorel politikai prózájából az erőszak epikája. Mert mi is volt ez? – politikai líra, társadalmi prófécia, egy végidők perspektívájából megírt 20. századi *ricorso* mítosza.

Sorel politikailag is aktív volt: 1910-ben tanítványával, a szindikalista Edouard Berth-tel, a monarchista Georges Valois-val, illetve Jean Variot-val *La Cité française* címmel nemzeti szindikalista lapot kezdeményezett, amely végül csak két évvel később valósult meg. Az 1912 és 1914 között működő *Cahiers du Cercle Proudhon* nevéből adódóan a Proudhon Kör folyóirata volt, amely első számának élén közölte a Cité française kiáltványát, deklarálva, hogy „a demokrácia a múlt század legnagyobb tévedése”, mellyel szemben most egyesült egymással a Charles Maurras-féle integrális nacionalizmus és a Sorel-féle forradalmi szindikalizmus. A lap első, 1912. január–februári száma Proudhon előtt tisztelgett, a tavasszal kiadott második öt és Sorelt köszöntötte, a harmadik, nyári duplaszámot viszont már teljes egészében neki szen-

¹¹ Uo. 246.

¹² Uo. 274.

telték. Jellemző, hogy a kör tagjainak írásait Georges Valois szerkesztette egybe, mégpedig *La monarchie et la classe ouvrière* (1914) címmel [A királyság és a munkásság kapcsolatáról]. A furcsának ható, de a váltságát élő Harmadik Köztársaság antiliberális gondolkodói számára kézenfekvő – Benedikt Kaiser kifejezésével – „keresztfront” felállításának előzményei is akadtak: Sorel 1909-ben üdvözölte Maurras *Enquête sur la monarchie* című programírását és egy vele készített interjú is megjelent a szerző lapjában, az *Action française*-ben. 1910 januárjában bemutatották a királypárti újság köréhez tartozó Paul Bourget *Barikád* című darabját, amelyben színpadra állította a *Gondolatok az erőszakról* egyik fejezetét, áprilisban pedig Sorel közölt címlapos ismertetést barátja, a katolikus költő, Charles Péguy Jeanne d’Arcról szóló színdarabjáról. Az együttműködés 1912-ig tartott. Sorel 1911-ben kezdeményezte a *L’Indépendance* című lap elindítását (főszerkesztő: Jean Variot), amely a nemzet regenerációjának jegyében állt, 1913-as megszűnéséig ide dolgozott. A lap szerkesztőségéhez tartozott a misztikus nacionalista író, Maurice Barrès is. A közeledést és az együtt, de legalábbis egymás mellett munkálkodást elősegítette, hogy a századvég nagy vízválasztója, a Dreyfus-ügy kérdésében egy oldalra kerültek, hiszen Sorel átlépett az antidreyfusardok táborába (*La révolution dreyfusienne*, 1909) és mindvégig megmaradt hívő katolikusnak.

Sorel az első világháború alatt elhallgatott, és legközelebb 1918–19-től mint a bolsevik forradalom védelmezője hallatott újra magáról, amely mellett haláláig ki is tartott, sőt nagy könyve negyedik kiadása végére egy *Lenin mellett* című függelékkel csatolt, amely azzal az óhajával zárult, hogy „mielőtt sírba szállok, bárcsak láthatnám, hogyan aláz-zák meg a gőgös polgári demokráciákat, amelyek ma olyan cinikusan győzedelmeskednek”.¹³ A *haladás illúziójának* harmadik kiadását annyival egészítette ki 1921-ben, hogy „a szocializmus reneszánszát a bolsevizmus hozza el”.

Halála után évekkel történt, hogy egyazon héten jelentkezett be a Bibliothèque Nationale igazgatójánál a fasiszta Olaszország és a kommunista Szovjetunió párizsi nagykövete, azzal a szándékkal, hogy a nagy szegénységben elhunyt gondolkodó sírját méltó módon gondoz-nák. Bár a távoli rokonok nem kértek a segítségből, a gesztus jelzésérté-

13 Uo. 287. Vö. Meisel 1950a.

kü és nem politikai jelentőség nélküli. Érdekes fejlemény, hogy életpályája végén Leninre esküdött, aki az 1908-ban megjelent *Materializmus és empiriokriticizmus*ban „közismerten zavarosfejűnek” nevezte, amely alcíme szerint „kritikai megjegyzés egy reakciós filozófiáról”, ám ebben még csak nem is a legnagyobbak között, hanem mellékesen említette meg így Sorel nevét. Más kérdés, hogy Sorel szerint Lenin sohasem olvasta a műveit, és nem ő lett leninista, hanem Lenin soreliánus. Ugyanakkor – ha minden igaz – 1912–14 között jó véleménnyel volt az olasz szocialisták forradalmi szárnyához tartozó Mussoliniről, az 1914-es anconai pártkongresszus eredményét pedig állítólag úgy kommentálta, hogy „ez a fiatalember világhírt fog szerezni magának”. Ám későbbi mozgalmát nem különösebben szívlelhette, legalábbis Benedetto Crocéhez írott leveleinek tanúsága szerint, noha a későbbi Duce több alkalommal is nagy egyetértéssel hivatkozott rá.

Sorel sokrétű örökségét nagyszerűen demonstrálja két leghívebb követőjének életpályája, amely távolról indult, hatása alatt összeért, majd ismét elvált egymástól – ők voltak az ifjúsoreliánusok. Az 1875-ös születésű Édouard Berth és nála három évvel fiatalabb Georges Valois számára a polgári demokrácia dekadenciája jelentette a fő problémát, ami ellen Berth eleinte a szocialisták, majd az anarchoszindikalisták, Valois pedig a Sorelrel való személyes ismeretségből fakadó forradalmi szindikalizmus, később pedig integrális nacionalizmus táborában küzdött. Az 1910-es évek első harmadában találtak egymásra: Berthet a köztársaságot hevesen támadó monarchizmus, Valois-t pedig a szindikalizmus forradalmi ereje ragadta meg: három éven át közösen szerkesztették a *Cahiers du Cercle Proudhont*. 1924-ben hasonlóképpen tekintettek vissza erre az időszakra: Berth a folyóirat néhány számát „*avant la lettre* fasizmus”-nak nevezte, míg Valois *A fasizmus* című kötetében úgy méltatta a lap megalapítását, hogy „1912-ben készen állt a fasiszta szintézis”. Egykori olvasójuk, a későbbi eurofasiszta kollaboráns Pierre Drieu La Rochelle „ifjúfasizmusként” emlékezett vissza a folyóiraatra, amelyet olyanok olvastak, akik „imádták a heroizmust és az erőszakot”.

Az első világháború után Berth – aki voltaképpen az egyetlen igazi soreliánus volt – hűen követte mesterét a leninizmus felé: belépett a Francia Kommunista Pártba, majd 1926-ban kiadott könyvében – melyhez Sorel még 1914-ben írta az előszót – többek között a hagyo-

mány és a forradalom összeházasítására tett kísérletet (*Les méfaits des intellectuels*). 1924-ben írott fő művéhez (*Du „Capital” aux „Réflexions sur la violence”*), amely A tőkétől a Gondolatok az erőszakról-ig tekintette át a szocializmus elméleteit, 1932-ben egy antisztálinista utóiratot csatolt. 1935-től 1939-ben bekövetkezett haláláig ismét napirendre tűzte a szindikalizmus kérdését.

Valois 1918 után szakított Maurras-ékkal, 1924-ben *Nemzeti forradalom* címmel könyvet írt, egy év múlva pedig létrehozta Le Faisceau nevű autoriter-korporativista pártját. Három évvel később új pártot alapított Republikánus Szindikalisták néven, majd az 1934-es válság után balra fordult, és az akkoriban népszerű európai tervgazdálkodás (*planisme*) szószólója lett; ez a '30-as évek közepe-vége francia nonkonformista gondolkodásának balszárnyához tartozott. Később új irányt hirdetett „kommunitárius liberalizmus” néven. 1944-ben a megszállók hazafias ellenállási tevékenysége miatt elfogták, és 1945 februárjában Bergen-Belsenben halt meg tífuszban.¹⁴

E hosszú utat egyben is meg lehetett tenni: vizsgáljuk csak meg, hogy a Sorel szindikalista újságcikkeit hazájában közlő *Le Mouvement socialiste* főszerkesztője, Hubert Lagardelle milyen pályát futott bel! Mint CGT-aktivista újságíró, huszonöt évesen, 1899-ben alapította meg – Marx unokájának hozzájárulásával – a francia szocialisták elméleti folyóiratát, amely egészen 1914-ig megjelent. Azután 1926-ban belépett Valois fasiszta pártjába, majd hozzá hasonlóan dolgozott a *Plans* magazinnak. 1932–40 között hazája római nagykövetségén szolgált, 1942–43-ban pedig a Vichy Franciaország Laval-kormányában elvállalta a munkaügyi minisztérium vezetését. A soreliánusok első és második nemzedékének pályájára később még egyszer visszatérünk.

A fasizmus születése

A 20. század első másfél évtizedében érvényesülő francia–olasz transzfer hajtószíja a szindikalizmus volt, forgótárcsája pedig Sorel. A 19–20. század fordulóján mindkét latin országban jellemző volt a hagyományos marxizmus antimaterialista revíziója, ugyanakkor a polgári politizálás

¹⁴ Mazgaj 1982; Roth 1980; Wilde 1986.

antiparlamentáris elutasítása is, amely kézenfekvő módon csatornázódott be a szakszervezeti és sztrájkmozgalom forradalmi verziójába. Itt találtak otthonra a hivatalos munkásmozgalomból kitagadott anarchisták, akik nem riadtak vissza az erőszaktól. A prefasizmus megszületéséhez az is hozzájárult, hogy a fennálló rendszerrel szemben két oldalról szervezkedők – szindikalisták és nacionalisták – Franciaországban és Olaszországban egyaránt a nemzeti kérdésen keresztül kerültek közel egymáshoz, itt a francia forradalom nacionalizmusának és a nem marxista Proudhon örökségének segítségével, ott az 1911-es líbiai olasz–török háború oldalvívén, amelyet egyébként Sorel is támogatott. Mint arról már szó esett, Sorel forradalmi szindikalista szövegeinek jelentős része olaszul jelent meg, olyannyira, hogy ezekből sok a mai napig nincs lefordítva anyanyelvére. Sorel ráadásul szerteágazó levelezést folytatott a korszak olasz értelmiségének krémjével, úgymint Benedetto Croce, Vilfredo Pareto és Guglielmo Ferrero. Nagy tisztelője volt az olasz idealista-nacionalista író-költőnek, Alfredo Orianinak, aki nem mellesleg Mussolini egyik kedvenc szerzője volt, különösen *La rivolta ideale* című könyve miatt, ami a *Gondolatok az erőszakról*-al azonos évben jelent meg; összes műveit névleg Mussolini szerkesztette, 1924-ben pedig ünnepélyes menetet vezetett sírjához. Sorel olasz kapcsolatainak erősségét és minőségét jellemzi, hogy első életrajzát is egy olasz – az *Avanguardia socialista*, az *Il Divenire sociale* és a *La Lupa* szindikalista munkatársa, a későbbi fasiszta képviselő, Agostino Lanzillo – írta róla, még 1910-ben. Látni fogjuk, hogy a korai fasizmus vezető mozgalmárjai és funkcionáriusai között hemzsegték a Sorel-féle francia iskola olasz tanulói: forradalmi szocialisták, szindikalisták, erőszakhívó interventisták.

Az izraeli eszmetörténész, Zeev Sternhell szerint igen erős franciaországi gyökerekről kell beszélünk, ahonnan a forradalmi szindikalizmus mellett a nemzeti forradalom eszméje is eredt, sőt ezek szintézise is itt alakult ki.¹⁵ A prefasizmus olasz összetevője azonban legalább ennyire fontos volt, mégpedig a forradalmi szindikalizmus, a baloldali interventizmus és a futurizmus elegyének kialakulása miatt. Hovatóvább nem túlzás francia eszméről és olasz gyakorlatról sem beszélni, hiszen a fasizmus – minden, Rómából nézve Alpokon túli eredője elle-

¹⁵ Lásd bővebben Sternhell 1978. Vö. uő. 1995.

nére – mégiscsak Olaszországban vált mítoszból valósággá. Sternhell–Sznajder–Asheri a fasizmus születéséről szóló könyvének fő megállapítása szerint a fasizmus, mielőtt politikai erő lett volna, kulturális jelenség volt, mégpedig a (dél-)európai polgári társadalmak ellenkulturális mozgalma. Mindehhez két tényező járul hozzá:

1. a marxizmus baloldaltól kiinduló, de határozottan antimaterialista, sőt idealista, politikailag pedig antiliberális–antiparlamentáris revíziója, amely a forradalmi szindikalizmusban bontakozott ki, valamint
2. a nemzeti kérdés fölvetődése, amely Franciaországban a nacionalistákkal létrehozott, és már tárgyalt taktikai szövetségben, Olaszországban pedig az intervencionizmusban és a háborúpártiságban teljesedett ki.

A kötet szerint a fasizmus születését a „francia–olasz kulturális komplexum kontextusában kell vizsgálni”. Ebben az előbbi az integrális nacionalizmus és a forradalmi szindikalizmus házasságából született „forradalmi jobboldalt” hozta világra, utóbbi pedig arról gondoskodott, hogy „a forradalmi szindikalizmus intellektuális, társadalmi és politikai erővé váljon”, mégpedig azáltal, hogy a baloldali disszidensek (forradalmi szocialisták, mazzinista republikánusok, szindikalisták) szövetségre lépnek a nacionalistákkal – ebből lett a baloldali interventizmus – és a futuristákkal.¹⁶ A francia szálat már végigkövettük; az ismétlés kedvéért jegyezzük meg, hogy a folyamat ott nagyjából 1906 és 1913 között zajlott le, Olaszországban pedig 1904 és 1922 között, tehát egymással párhuzamosan, a másik hatását felerősítve.

Forduljunk a lehető legautentikusabb forráshoz, azaz magához Mussolinihoz, aki a fasizmusról szóló hivatalos szövegében, amely 1932-ben megjelent olasz enciklopédiában kapott helyet, úgy írt, hogy a mozgalom eredőjét a 19. század vége felé kell keresnünk, mégpedig a – polgári és marxista – materializmus elleni lázadásban, így „a fasizmus nagy áradatában fellelhetők azok az erők, amelyek egyfelől Soreltól, Péguytől és Lagardelle *Mouvement socialiste*jétől indultak, másfelől pedig az olasz szindikalisták azon seregétől származnak, akik 1904 és 1914 között a Giolitti-féle fertő által elkábított szocialista táborba új lendületet vittek, Olivetti *Pagine libere*, Orano *La Lupa* és Enrico Leone *Divenire*

¹⁶ Sternhell–Sznajder–Asheri 1995, 3–5.

sociale című lapjai révén”.¹⁷ A politikai-társadalmi kontextusról és az (ellen)kulturális klímáról a jobboldali hegelianus rendszerideológus, Giovanni Gentile – alighanem a Duce előbb idézett sorainak szellemírója – a fasizmus gyökereiről szóló munkájában az *Idealizmus, nacionalizmus, szindikalizmus* cím alatt számolt be, mondván, a 19. század végén és a 20. elején az itáliai ifjúság körében egy „új szellem” nyilatkozott meg, amely lázadt a korábbi negyedszázad domináns „próza, polgári, materialista” ideológiái ellen; ez fejeződött ki Sorel nézeteiben és csatornázódott be a szindikalizmusba, amely egyszerre szegült szembe „a liberális állam parlamentáris demokráciájával és a neki fejet hajtó szocializmussal”, valamint „fejezte ki hitét az erkölcsi valóságban és a tiszta, mitikus idealizmusban”.¹⁸ Gentile azt is hozzátette, hogy ekkortájt „az olasz ifjúság körére jelentős befolyást gyakorolt a francia kultúra”, azon belül is a nacionalizmus feltámadása, amely náluk a mazzinista hagyományok áldása alatt összefonódott a szindikalizmussal, mégpedig egy közös idealizmus mentén.

Most akkor nézzük azokat a lapokat, amelyeket Mussolini emlegett; mindegyik a forradalmi szocializmus és a szindikalizmus forrásvidékéhez tartozott, sőt együtt kezdtek nacionalista húrokat pengetni. A milánói *Avanguardia socialista* című hetilapot 1902-ben a szindikalista, a szocialista párton belül a forradalmi szárnyat reprezentáló Arturo Labriola szerkesztette, aki személyesen ismerte Sorelt és Lagardelle-t, utóbbi publikált is ide. A lap kitüntetett szerzője volt Sergio Pannunzio, akiről még lesz szó. 1905-ben jött létre a szindikalista *Divenire sociale* című kéthetilap, mégpedig mint „a tudományos szocializmus szemléje”; ide írt Sorel is. A folyóiratot alapításától egészen 1910-ig Enrico Leone szerkesztette. A Luganóban készülő *Pagine liberé*t 1906 és 1911 között Angelo Oliviero Olivetti adta ki, ez volt a forradalmi szindikalisták hivatalos folyóirata. Két firenzei újság gyakorolt még jelentős hatást: az 1908-ban alapított, irodalmi karakterű *La Voce*, amelyet indulásától 1913-ig Giuseppe Prezzolini szerkesztett, s a mindenoldali nonkonformista disszidensek fórumául szolgált; valamint a *La Lupa*, amelyet Paolo Orano hozott létre, és 1910–11-ben működött. Utóbbit funkcióját tekintve a *Cahier du Cercle Proudhon*hoz lehetne

¹⁷ Mussolini 2018, 66.

¹⁸ Gentile 2020, 44.

hasonlítani, hiszen szindikalista lap volt, nacionalista olvasókörrrel. A későbbi utak fényében jól látható, hogy minden egyezés mellett heterogén társaságról van szó. Az imént említett szerkesztők közül Labriola 1920 után a Giolitti-kormány munkaügyi minisztere, majd antifasiszta emigráns lett; Leone olasz szovjeteket akart, írt egy könyvet a soreliánus neomarxizmusról, majd elmeorvosintézetbe került; Olivetti szövegezte 1914-ben a baloldali interventisták gyűjtőszervezete, a Fasci Rivoluzionari d'Azione Interventista kiáltványát, 1915-ben pedig csatlakozott Mussolini *fasciójához*, majd a rendszer fontos, zsidó származású tagjaként szolgált; Prezzolini New Yorkban élt és százegy éves korában Svájcban halt meg; végül Orano következik, aki Mussolini vezérkari főnöke volt a római menetelés alatt, bevásárolták a Fasiszta Nagytanácsba, s 1945 tavaszán fogolytáborban halt meg.

Visszatérve Sternhell főntebb idézett fő megállapítására, jegyezzük meg, hogy az a fasizmus eredetével és még inkább természetével kapcsolatban 1945 után kialakult konszenzushoz képest valóban újdonság volt, de a „fasizmus korában” (Ernst Nolte) még mindenki így gondolta – bizonyosság erre az imént említett Orano kétkötetes műve. Az 1939-ben, hivatalosan a fasizmus XVII. évében kiadott *Il fascismo* első kötetének címe *A korporatív állam szindikalista előestéje* volt, amelyben végigvette a századvégi–századelős lázadó nemzedék szellemi és szervezeti kialakulását, a sorelianizmustól az általános sztrájkokon át a forradalmi szindikalizmus megjelenéséig.¹⁹ Sorel 1912-ben azt mondta Jean Variot-nak, hogy „az olasz szindikalista ifjúság gondolja a dolgokat a legkomolyabban Európában”, hatása pedig 1914-től kezdve Olaszországban jóval nagyobb volt, mint hazájában. Röviden: a fasizmust Sorel olasz olvasói csinálták.

Közvetlenül az első világháború előtt, szinte egy időben történt két fontos esemény: egyfelől a Tripolitániáért (a mai Líbia) vívott 1911–12-es olasz–török háború, másfelől 1912-ben az Unione Sindacale Italiana (USI) megalapítása. Az első azért fontos, mert a forradalmi szocialisták, a szindikalisták és a futuristák, akik mind a mazzinista hagyományt követték, az olasz egység művét egyaránt befejezetlennek tartották és a végére akartak jutni; a második pedig azért, mert az 1904–1906-os nagyszabású sztrájkhullámban részt vevő szakszervezetek (*camera del*

¹⁹ Orano 1939.

lavoro) egyesülésével egy 80 ezres munkásföderáció jött létre, amely 1914-re 125 ezresre nőtt. Az USI milánói ágát Mussolini harcostársa, Filippo Corridoni, a pármait Alceste de Ambris vezette – ők voltak azok, akik a szakszervezeti mozgalom pacifista szárnyával szemben a háborús pártot vezették. Ezek a baloldali interventisták alapították meg 1914 októberében a már említett, háborúba lépés párti akciószövetséget (Fasci Rivoluzionari d'Azione Interventista). A baloldali interventisták – akik nemcsak észak-afrikai gyarmatot, hanem az Osztrák–Magyar Monarchiához tartozó olaszlakta területeket és földközi-tengeri szigeteket is akartak szerezni – kiáltványa úgy szólt, hogy az „osztályharc egészen addig üres szófordulat marad és nem élő és termékeny erő, ameddig minden nép nem él saját természetes határai között”, ezért egyszerre hirdettek osztályharcot és nemzeti forradalmat.²⁰ A szervezet szécsővéül a szocialista pártból és az *Avanti!* nevű lap éléről – éppen háborúpártisága miatt – eltávolított Mussolini által egy hónappal később megalapított *Il Popolo d'Italia* szolgált. Az igazán jelentős fordulat akkor következett be, amikor a szervezet 1915. január 24–25-én egyesült a Mussolini-csoporttal, és felvette a Fasci d'Azione Rivoluzionaria nevet. Az alapító tagok között találjuk Michele Bianchit, Corridonit, de Ambrist, Mussolinit, Olivettit, Oranót, Prezzolinit és Cesare Rossit, akik ez idő tájt mind forradalmi szindikalisták és egyben izzó nacionalisták voltak. Akikről közülük még nem esett szó: Corridoni, akit bajtársai a „szindikalizmus arkangyalának” nevezték, önkéntesként esett el 1915 októberében a doberdói San Martino del Carso lövészárkában; de Ambris szintén bevonult, majd megszövegezte a Gabriele d'Annunzio által 1919–20-ban elfoglalt Fiume nemzetiszindikalista alkotmányát (*Carta della Reggenza Italiana del Carnaro*), aztán 1922-től antifasisztává vált; Bianchi a *marcia su Roma* egyik vezetője és pártfőtitkár volt, Rossi részt vett a pártalapításban, a római menetelésben, tagja volt a Fasiszta Nagytanácsnak és a rezsim sajtóirodáját vezette, a Matteotti-gyilkosság után (mint gyanúsított) emigrált és kritikussá lett, majd hazatérte után bebörtönözték.

Ezen a ponton kell bővebben kitérni az olasz századelő olyan irredata-nacionalista szervezeteire, mint az Associazione Nazionalista Italiana, amelyet 1910-ben Enrico Corradini alapított Firenzében, majd

²⁰ Közli: Griffin 1995, 25.

1923-ban beolvadt a fasiszta pártba, s ő maga szenátorságot vállalt. A szervezet Corradini által megfogalmazott kiáltványában a következő állt: „Mi, olaszok, a világ egészéhez képest proletár nép vagyunk. A nacionalizmus a mi szocializmusunk. Ennek a nacionalizmusnak márpedig azon az igazságon kell alapulnia, hogy az olasz anyagi szempontból proletár nemzet.” A szervezet újfent egy jelentős folyóirat, az 1903–1906 között működő *Il Regno* nyomvonalán haladt, amelyet Corradini és Prezzolini közösen alapított, és amelynek nem kisebb személyiség, mint Giovanni Papini volt a főszerkesztője, s többek között Vilfredo Pareto is írt bele. A lap a nemzeti újjászületés és az olasz irredentizmus érdekében dolgozott. Corradini alapította a *L'Idea Nazionale* című hetilapot is, és írt a *La Lupa*-ba. A korszak nacionalista kulturális (művészeti, szépirodalmi) hullámához olyan alkotók tartoztak, mint a költőfejedlem, D'Annunzio, aki az első világháború alatt kétfedelű géppel repült be Ausztria fölé, a már említett Oriani, aki sokszor leírta, hogy csak az ideális az igaz (*Solo l'ideale è vero*), és Mario Morasso, aki a nietzschei hősies pesszimizmust párosította a modernizáció titáni kíváncsiságával.

A korszak prefasiszta elegyéből egy összetevő még hiányzik: a futurizmus. A művészeti mozgalom alapítója, Filippo Tommaso Marinetti szemben állt a D'Annunzio-féle romantikus passzéizmussal és a római klasszicizmus utánzásával, antiklerikális volt és militarista, magát „forradalmi nacionalistának” vallotta és mindenféle modernizációt – iparosítást, szabad szerelmet, versenyautókat – támogatott. A francia szál itt sem spórolhatjuk meg, lévén Marinetti, aki Párizsban tanult és korai verseit franciául írta, a *Futurista kiáltványt* 1909-ben a *Le Figaro*-ban tette közzé. Ebben ilyesmiket olvasunk:

„1) A veszély szeretetét, az erőre és merészségre való törekvést akarjuk megénekelni. 2) A botorság, a vakmerőség, a lázadás lesznek költészetünk lényeges elemei. [...] 9) A háborút akarjuk dicsőíteni – a világ egyetlen megtisztítóját –, a militarizmust, a patriotizmust, a felszabadultak destruktív magatartását. [...] A művészet ugyanis nem lehet más, mint erőszak, kegyetlenség és igazságtalanság.”²¹

21 Marinetti 1964, 132–137.

A sebesség, az erő és a dinamizmus áradása, a katonai kifejezések tobzódása, valamint az ifjúságkultusz legalább annyira jellemző volt a kiáltványra, mint az a tény, hogy a neves futurista, Carlo Carrà, aki 1911-ben megalkotta *Az anarchista Galli temetése* című remekművet (a címszereplő szindikalistát az 1906-os milánói általános sztrájk idején ölte meg egy rendőr), előbb nacionalista futurista, majd a fasizmus támogatója volt. A 20. század első két-három évtizedében jellemző modernista irányzatok, az úgynevezett izmusok közül az első a futurizmus volt, amely magát minden joggal avantgárdnak nevezte, mégpedig a katonai előőrsöt jelentő francia–olasz kifejezéssel (*avant-garde* / *avant-gardie*). A futurizmus voltaképpen kulturális mozgalom volt, szellemi áramlat, amely olyan találkozásokra adott alkalmat, mint például ahol 1919-ben Mussolini összehatalkozott a futurista aktivista Giuseppe Bottaijal, aki csatlakozott a *Fasci Italiani di Combattimento*-hoz és az *Il Popolo d'Italia* szerkesztőségéhez, részt vett a Rómába tartó menetben, belépett a fasiszta pártba és előbb korporációs, később oktatási miniszter lett, időközben pedig Róma, illetve Addis Ababa kormányzójaként szolgált.

Marinetti erőszakkal kapcsolatos elgondolása – már csak a szóhasználat folytán is – teljesen egyértelmű. A korszak francia–olasz anarchoszindikalistái erősen hatottak rá, amint Sorel is, legalábbis erről tanúskodik 1910-ben kelt írása, amelyben a *Gondolatok az erőszakról* védelmére kel és az erőszak szépségéről és szükségességéről értekezik (*Necessità e bellezza della violenza*). Egy év múlva lelkesült riporterként tudósított a líbiai háborúról (itt vetettek be először katonai repülőgépet). A futurista interventisták – élükön Marinettivel és az önkéntesként elesett Umberto Boccionival – megalapították saját futurista *fasci*ójukat, amelyből 1918 szeptemberében létrejött a Futurista Politikai Párt (később *Fasci Politici Futuristi*). A párt kiáltványában szó szerint előfordult a forradalmi nacionalizmus kifejezése és a megújulás akarat, azzal a kitétellel, hogy „a proletariátusnak hazafias nevelést kell nyújtani”.²² Marinetti 1919–21-ben részt vett a fasiszta elődpárt s maga a párt alapításában is. *Futurizmus és fasizmus* című 1924-es írását „az én drága és nagy barátomnak, Benito Mussolininak” dedikálta. A '20-as évek első harmadában, a hősidőkben a futurizmus már-már a fasizmus

²² Közli: Griffin 1995, 30.

hivatalos művészeti irányzatává vált: számos futurista művész csatlakozott a mozgalomhoz, azután a rendszer megszilárdulása után vagy magát a futurizmust klasszicizálta (Fortunato Depero) vagy a rendszerkonform *aeropittura* (Tullio Crali) irányában folytatta, esetleg a *novocento* neoklasszicizmusát művelte (Gino Severini). Marinetti egyébként az első világháborúban a futurista önkéntesek biciklis zászlóaljában szolgált, majd önkéntesként csatlakozott az Etiópiában folyó harcokhoz. 65 évesen 1942 nyarán-őszén önszántából megjárta a keleti frontot is. 1944-ben hunyt el, a Salò Köztársaság területén fekvő Comói-tó mellett, miközben utolsó, Olaszországnak szóló versét írta: *Quarto d'ora di poesia della X MAS*. A cím az olasz haditengerészet *decima* nevű rohamcsapatának rövidítésére utal, amelyben az X a római tízes számot, a MAS pedig és a D'Annunziótól származó *memento audere semper* (mindig merj) jelmondat rövidítését jelölte.²³ A bármilyen kis létszámú futurista mozgalom csatlakozása a nacionalista-szindikalista szövetséghez rendkívüli fontosságú volt, mert ez által „a fasiszta szintézis nemcsak gazdasági és politikai, hanem esztétikai jelentést kapott”.²⁴

Azok a szindikalisták, akik az első világháború befejezése után egy évtizeddel is kitartottak korábbi elveik mellett, az Unione Italiana del Lavoro (UIL) néven kiváltak az USI-ből, és együttműködtek a Fasci d'Azione Rivoluzionaria bázisán 1919. március 3-án létrejött Fasci Italiani di Combattimentóval. A szervezetet Mussolini vezette, lapja az *Il Popolo d'Italia* volt, amely közölte kiáltványukat is. A magát kifejezetten forradalminak valló szervezet értékrendjét a nemzetből és a frissen befejezett háborúból származtatta. Megalapításának helyszíne, a milánói Piazza San Sepolcro után eredeti programjukat *sansepolcristónak* nevezték, amely szerint „a harcoló fasiszták kettős veszéllyel állnak szemben: a jobboldali reakcióval és a baloldali destrukcióval”. Ennek a szövetségnek a talaján alakult meg 1921. november 9-én a Nemzeti Fasiszta Párt, melynek élén 1922 októberének utolsó napján Mussolini bevonult Rómába. A párt programja kinyilatkoztatta, hogy „a nemzet nem egyszerűen a benne most élő egyének összessége vagy csupán a pártok által képviselt részcélok eszköze, hanem olyan organizmus, amely generációk végtelen sorából áll és e leszármazás összes anyagi és szellemi

²³ Berghaus 1996; Gentile 2003; Humphreys 1999; Kubitschek 2010.

²⁴ Sternhell–Sznajder–Asheri 1995, 29.

értékeinek legmagasabb egységét jelenti. Az állam pedig a nemzet jogi megtestesítője.”²⁵ A nemzet jövőbeli képviselőjének eszközéül a korporációkat, azaz a hivatásrendeket jelölték meg, amelyek „a nemzeti szolidaritás kifejeződései és a termelés fejlesztésének eszközei”. Ezek a horizontális szakmai érdekképviselői platformok végül 1926-ban jöttek létre, fokozatosan politikai jogosítványokat és gazdaságszervezési feladatokat kaptak, majd csak 1939-ben hozták létre a Fasciók és Korporációk Kamaráját, amely a hagyományos parlament helyére állt.

Visszatérve a két szervezethez, vagyis a forradalmi szindikalista gyökereit őrző 1918-as munkásszövetséghez és az 1919-ben megalakult Fasci Italiani di Combattimento-hoz, ezek között nem volt lehetetlenség a kettős tagság, sőt: a már említett Bianchi mellett Edmondo Rossoni és Sergio Pannunzio is mindkét szervezetbe belépett, életútjuk pedig sok érdekességet tartogat arra az időre vonatkozóan, amikor 1918–19 folyamán a forradalmi szindikalisták bázisán létrejött baloldali intervencionizmusból fasiszta nemzetiszindikalizmus lett. Rossoni, akárcsak a többiek, intervencióhívó, háborúpárti forradalmi szindikalista volt, és miután az UIL összeolvadt a fasisztaszimpatizáns szakszervezetekkel, 1920–24 között ezek konföderációját vezette, 250 ezer körülről 1,8 millióra növelve tagságukat (ugyanekkor a fasiszta pártnak harmadannyi tagja volt). Pannunzio igencsak jelentős karriert futott be: a szakszervezeti aktivista évek és lelkes háborúpártisága után ott volt a San Sepolcro téren, majd fasiszta képviselő, egyetemi tanár, sőt a rendszer államelméleti ideológusa lett. A fasizmus éppen akkor vetkezte le ifjúkori forradalmi szindikalista ruháját és öltötte fel a nemzetiszindikalizmus fekete ingjét, amikor Pannunzio hasonló fordulata következett be 1921-ben, amit soreliánus erőszakelméleti könyvének megjelenése jelzett (*Diritto, forza e violenza*), valamint az, hogy leírta: a forradalom negativitása helyett a nemzet pozitívumával kell ellátni a szindikalista eszmét. A '20-as években kidolgozta a korporativizmust, amelyet egyfajta államosított szindikalizmus gyanánt képzelt el (*Stato nazionale e sindacati*, 1924), valamint több kiadást megérve leírta a fasiszta állam elméletét (*Lo stato fascista*, 1925). Pannunzio egy 1923-as írásában, amely az *Állam és szakszervezet* címet viselte, úgy vélte, hogy az állam megújítása a szindikalizmusból eredhet, amelyet vicói–soreli szóval

²⁵ Programma del Partito Nazionale Fascista [1921] 2018, 113, 115.

élve *ricorsónak* nevezett, sőt egyenesen „az állam szindikalista reorganizációjának” tartott.²⁶ Ez végleges eltávolodást jelentett az anarcho-szindikalizmustól, sőt egyenesen állami-nemzeti szindikalizmust takart. Az 1927-ben kiadott fasiszta munkaalkotmány részben az ő munkája volt, amelyben olyasmik állnak, mint hogy „az olasz nemzet élő organizmus [...] morális, politikai és gazdasági egység, amelyet a fasiszta állam integrál”, melyben „a korporációk képviselik a termelők egységes szervezetét és hordozzák annak összes érdekeit”.²⁷

A fentiekkel számot is adtunk arról a fasiszta szintézisről, amely a szindikalizmus és a nacionalizmus eredőiből olasz földön megszületett.²⁸

Fasiszta forradalom

Az 1919-es milánói gyűlés és az 1922-es római bevonulás között eltelt két és fél évet hivatalosan is „fasiszta forradalomnak” nevezték. Ehhez tért vissza 1943 ősze és 1945 áprilisa között az Olasz Szociális Köztársaság (Repubblica Sociale Italiana). Az utolsó fasiszta állam hű volt a gyökereihez: köztársaság volt, sőt nevében egyenesen szociális. Hivatalos himnusza a fasiszta párt *Giovinezza* című indulója lett, teljes militarizálást és nacionalizálást hirdetett, az 1943 novemberében kelt Veronai Kiáltványban pedig az szerepelt, hogy mindezt „a néptől származó szuverén hatalommal” teszi, és „kijelenti, hogy a királyság dekadens és ünnepélyesen elítéli az utolsó [olasz] király árulását” (itt egy tisztán soreli fogalom érhető tetten!), a rendszer állampártját, amelyet Köztársasági Fasiszta Pártra neveztek át, a szöveg „a harcosok és hit-hűek abszolút politikai tisztaságát megtestesítő szervezetének” nevezte, amely „méltó arra, hogy a forradalmi eszme letéteményese legyen”.²⁹

²⁶ Griffin 1995, 47.

²⁷ La carta del lavoro [1926] 2018, 131.

²⁸ Gregor 2005, 61–84; d’Orio–Lezzi 2021; Leone 2022; Missiroli 2019; Rimbotti 2018; Roberts 1979; Roth 1967; Sternhell–Sznajder–Asheri 1995, 131–194; Vivarelli 2017.

²⁹ Manifesto di Verona [1943] 2018, 143, 145.

Most térjünk rá Mussolinira, a forradalmárra.³⁰ Mussolini – akinek három keresztnévét szocialista apja adta: a Benitót Miksa császár gyilkosa, a másik kettőt két anarchista után – 17 évesen, 1900-ban anarchistának vallotta magát, és családi otthonában nemcsak a marxista irodalommal, de a sűrűn odalátogató forradalmárokkal is megismerkedett. Tanítói végzettségét forradalmár híre miatt nem tudta kamatoztatni, nevéhez botrányok és agitációk sora tapadt, például egy republikánus tüntetés megszervezése. Ekkoriban zsebében egy Marx-emlékérmet hordott talizmánként. 1902 júliusa és 1904 novembere között Svájcban dolgozott, ott ismerkedett meg Kropotkin és Sorel tanaival, s maga is szindikalista lett, olyannyira, hogy ebben a szellemben publikált a zürichi *L'Avvenire del Lavoratore* hasábjain. A francia és a német szocialista irodalmat eredetiben olvasta, sőt fordította is. Hazatérve publikált az *L'Avanguardia Socialista*-ban, és mindenkivel megismerkedett, aki a mozgalomban számított (Bianchi, Corridoni, de Ambris, Olivetti, Panunzio, Rossi). Katonakorához érve jól érezte magát a hadseregben, mint mondta, „miért ne lehetne a jó katona jó osztályharcos is”? Belépett az Olasz Szocialista Pártba, amely előbb az osztrák területen fekvő Trentóba küldte (itt került Nietzsche hatása alá), majd 1909-ben megbízta az emilia-romagnai Forlì munkásmozgalmának vezetésével és az ott kiadott *La lotta di Classe* szerkesztésével – mindkettőben nagy sikereket ért el. Aktívna, agitatívna, elméletileg képzettnak, jó újságírónak és nagyszerű szervezőnek tartották. Támogatta a líbiai háborút, pártján belül pedig a szindikalista interventisták oldalán állt. Az Olasz Szocialista Párt 1912. júliusi kongresszusán egy időre a balszél kerekedett felül (a reformistákat ki-, a pacifistákat pedig háttérbe szorították), ennek köszönhette a szintén szindikalista interventista Mussolini az *Avanti!* főszerkesztői posztját. Ekkor már Milánóban élt, ahol erős bázisa épült ki a forradalmi-nacionalista szindikalizmusnak. Miután 1914 nyarán a háborúba lépés mellett agitált, szembekerült a semlegességpárti pártvezetéssel, amely eltávolította a lap éléről. Novemberben megalapította önálló lapját, az *Il Popolo d'Italiát*, mire kizárták a pártból – és innen már ismerjük a történetet. Nem csak a levegőbe beszélt: Olaszország 1915. májusi háborúba lépése után önkéntesnek

³⁰ James 1979; Meisel 1950b; Felice 1965; Sternhell–Sznajder–Asheri 1995, 195–232; Stewart 1928; Tamon 1981, 451–506.

állt és három hónappal később bevonult *bersaglierinek*. Az Isonzó-menti frontszolgálat idején 1917 februárjában egy felrobbanó aknagránát megsebesítette; 44 repeszdarabot operáltak ki a testéből, fájdalomcsillapító nélkül.

Mussolini svájci évei alatt már minden bizonnyal megismerte, hazatérte után pedig elmélyítette magában a soreliánus tanokat. Sorel neve először 1904-ben bukkan fel egy cikkében, amelyben Marx, Engels és Labriola mellett „a legnagyobb szocialista mesterek” egyikének nevezi, 1908–1909-ben recenzálta is a *Gondolatok az erőszakról*-t, s cikket írt szerzőjéről. A német újságírónak, Emil Ludwignak 1932-ben adott interjúi egyikében a kérdésre, hogy a francia szellemi élet mely alakjaitól tanult, úgy felelt, hogy „filozófiai problémák terén Renantól, szindikalizmusban és egyéb aktuális kérdésekben Soreltől”.³¹ Ugyanebben az évben a francia újságírónak, Emil Schreibernek azt mondta, hogy „Sorel volt a mesterem”, öt évvel korábban egy spanyol lapnak erősítette meg, hogy még Nietzsche-nél is nagyobb, sőt a legnagyobb hatást ő tette rá.³² Ez egészen bizonyosan így volt, 1913-ban például, amikor a szocialisták pacifista-parlamentáris szárnyát támadó beszédet tartott, a következőket mondta: „Azt akarjuk, hogy a szocialisták maradjanak szocialisták, a polgárok pedig maradjanak polgárok. [...] Én nem akarom az ellentéteket áthidalni, hanem még jobban ki akarom mélyíteni. Mert ez az ellentét áldás. Ez kényszerít bennünket arra, hogy állandóan fegyverben álljunk [...], hogy legyőzzük a polgárságot [...] csak az ellentétek harcából születhet meg egy magasabbfokú, békés társadalom.”³³ Mit mondott Sorel? – Ugyanezt.

Létezik több, nem autorizált kijelentés, amelyet Sorelhez, illetve Mussolinihez kötnek, ezek olyanoktól erednek, akik szimpatizáltak velük. Az egyikük az egy ízben már emlegetett Jean Variot – Péguy és Sorel tisztelője, forradalmi szindikalista, a *L'Indépendance* szerkesztője, háborús önkéntes, majd drámaíró. Variot még 1912-ben folytatott egy beszélgetést Sorel-lel, aki a következőket mondta, éppen akkor, amikor a Mussolini-szárny átvette az olasz pártvezetést: „A mi Mussolinink nem szokványos szocialista. Higgyenek csak nekem: egy szép napon

³¹ Ludwig 1932, 79.

³² Idézi: Meisel 1950b, 14.

³³ Idézi: Kemechey 1927, 60,

Olaszország zászlaját törként kezében tartva fogjuk látni egy szent hadosztály élén. Ő egy 15. századi olasz, egy *condottiere*.”³⁴ A mondat *Le Père Sorel* címmel a párizsi *L'Éclair* 1922. szeptember 11-i számában jelent meg, ám Variot a Sorellel folytatott beszélgetéseit közlő, 1935-ben megjelent kötetébe (*Propos de Georges Sorel*) valamiért nem vette fel ezt a szöveget. Azt viszont igen, amely 1921 márciusában hangzott el, miszerint „műveim olvasottabbak Olaszországban, mint Franciaországban. [...] Lehetséges, sőt valószínűsítem, hogy Benito Mussolini is jól ismeri azokat. Mussolini nem kevésbé különleges alak, mint Lenin, és akárcsak utóbbi, sokkal inkább politikai géniusz, mint napjaink államférfijai, leszámítva persze Lenint. [...] Nem *à la sauce bourgeoise* típusú szocialista, soha nem hitt a parlamentáris szocializmus útjában, lenyűgöző ösztöne van az olasz tömegekhez és felfedezett valami olyasmit, ami az én könyveimben nem olvasható: a nemzeti és a szociális gondolkodás összekötése, ez olyasvalami, amivel ugyan foglalkoztam, de magát az eszmét nem én ötlöttem ki. Ez a nemzeti-szociális közeledés Mussolini kizárólagos találmánya, ezt én sem közvetten, sem közvetlenül biztosan nem inspirálhattam.”³⁵ A második apokrif a fiatal soreliánus író-költő Pierre Andreu nevéhez kötődik, aki Drieu La Rochelle barátja és az exkommunista Jacques Doriot vezette kollaboráns Parti populaire français tagja volt. 1922-ben a spanyol *ABC* című napilapnak készített interjújában Mussolini úgy fogalmazott, hogy „Georges Sorelnek köszönhetek a legtöbbet [...]. A szindikalizmus atyjának, aki a forradalmi taktikáról szóló kőkemény eszméin keresztül a legtöbbet járult hozzá ahhoz, hogy a fasiszta kohorszok energiára, fegyelemre és ütőképességre tegyenek szert.”³⁶ Mindezt abban a Sorelről szóló kötetében közli, amely először Daniel Halévy előszavával jelent meg 1953-ban (*Notre maître, M. Sorel*), majd 1982-ben másodjára is kiadták, olyan címmel, melyben hőstét a „fekete és vörös” közé helyezi (*Georges Sorel: Entre le noir et le rouge*). A kötetben egyébként Andreu úgy vélte, hogy a fasizmus Franciaországban már 1913 táján megszületett, mégpedig a szindikalista-nacionalista szintézisből.

³⁴ Idézi: Freund 1972, 8.

³⁵ Idézi: Meisel 1950b, 24.

³⁶ Idézi: Pitscheider 2022, 53.

A hivatalos kommunikációban és a fasizmus szent szövegeiben a direkt soreliáus ihletettséget nem nehéz felfedezni, ráadásul mindez esztétikailag is igen hatásosan jelent meg. Gondoljunk csak a fekete ingekre, amelyek az első világháborús rohamcsapatokat alkotó *arditik*, de az anarchisták öltözetét is eszünkbe juttathatják, vagy ott vannak a squadristák jelvényei a fogaik között tört tartó halálfejekkel, amelyet az elsővonalas különítményektől örököltek, esetleg az interventista *fasciókat* is megemlíthetjük, amelyek a vesszőnyalábba font szekercét örökítették a mozgalomra és a pártra. Sokszor fényképezték Mussolini egykori milánói főszerkesztői asztalát, rajta revolverrel, kézigránátokkal, mögötte halálfejes fekete zászlóval. Főként a korai fasizmus plakátjait jellemezte a háborús esztétika mellett a futurizmusra jellemző mozgalmasság és a kinetikus energia ábrázolása; az attribútumok világos üzenetet hordoztak: menetelés, bajonett, tör, rohamkés, tojásgránát, fekete zászló, halálfej, *fascies*. Két jellemző példát hozunk arra, hogy a fasizmus mennyire magán hordozta születésének körülményeit! Az első az önmagában jellemző, 1919 című lap, amelynek fejléce szerint a fasizmus alapítóinak, „régí gárdájának” (*vecchia guardia fascista*) havilapja volt, címlapján az évszámot viselő fekete zászlóval, és olyan illusztrációkkal, amelyek tört szegező markot, római köszöntést, *fascist* és világháborús fegyvereket ábrázoltak, alkalmasint Fortunato Depero futurista stílusában. A lap szerkesztője Mussolini régi milánói forradalmi szindikalista, nacionalista, majd fasiszta társa, Mario Giampaoli volt, a milánói pártszervezet vezetője, aki Salòig kísérte a vezért. A másik példa a fasiszta forradalomnak Mussolini hatalomra kerülése tizedik évfordulóján emléket állító római kiállítás (*Mostra della Rivoluzione fascista*), amelyet 1932. október 22-étől 1934 azonos napjáig lehetett megtekinteni. A tizenhárom terem összességében feldolgozta Olaszország 1914–22 közötti történetét, mindenütt a hősi, mozgalmi és fegyveres epizódokra helyezve a hangsúlyt. A monumentális és reprezentatív kiállításnak mindennél jellemzőbb volt a gigantikus, stilizált vesszőnyalábokat és hatalmas modern címfeliratot hordozó bejárata, valamint plakátja, amelyen három – már-már szocreál arcberendezésű – egyenruhás fej sorakozik egymás mögött, világháborús sisakban, squadrista fezen és fasiszta sapkában. A militáns-forradalmi esztétika az RSI-időkben visszatért, különösen a Fekete Brigád néven emlegetett pártmilícia – öltözködési, szöveges és vizuális – reprezentációjában,

amelyet hivatalosan újfent önkéntes feketeinges különítménynek neveztek (Corpo Ausiliario delle Squadre d'Azione delle Camicie Nere).

Mussolini a fasiszta forradalom csúcspontján, 1922 őszén tartott súlyponti beszédeiben jellegzetes soreliánus frazeológiát használt. Az erőszakkal kapcsolatban 1922. szeptember 20-i udinei nagy beszédében így nyilatkozott:

„És akkor beszéljünk egy kicsit az erőszakról! Az erőszak nem immoralis dolog, erőszakot tenni olykor nagyon is erkölcsös tett. [...] A mi erőszakunk nem más, mint az üszkösödés kivágása, rendkívül erkölcsös, szent és szükséges. De ennek a mi erőszakunknak sajátos fasiszta jellemzői kell, hogy legyenek! A tíz ember által egyvalaki ellen elkövetett erőszakot el kell utasítani és a megmagyarázhatatlan erőszakot el kell ítélni. Van olyan erőszak, amely felszabadít, és olyan, amely leláncol; van erőszak, ami erkölcsös, és van olyan, amely ostoba és erkölcstelen. Az erőszak alkalmazását a pillanatnyi szükségletekhez kell igazítani, s nem kell külön doktrínát csinálni vagy sportot űzni belőle.”³⁷

Az erőszak kérdésére egyébként ezelőtt és később is, több ízben viszsza-visszatért: 1921-ben Bolognában azt mondta, hogy „mi az erőszakból nem csinálunk rendszert és nem találunk benne élvezetet, akkor alkalmazzuk, ha szükség van rá, de a fasizmus számára szükséges erőszak sebészeti jellegét muszáj megőriznünk”. Az 1925-ös pártkongresszuson úgy fogalmazott, hogy „az erőszak teljesen erkölcsös, erkölcsösebb a megalkuvó és átmeneti egyezkedésnél”, 1928-ban pedig kijelentette, hogy a „fasiszta erőszaknak nagylelkűnek, lovagiasnak és sebészi pontosságúnak kell lennie”.³⁸ Minden eddiginél egyértelműbb volt, amikor egy újságírónak kijelentette, hogy „az erőszakot, amit cselekvésünk karakterisztikus jegyének tartok, nem jakobinus, hanem soreliánus értelemben használjuk”.³⁹

A mítosz, a másik soreli kulcsfogalom, *expressis verbis* megjelent. A négy nappal a Rómába tartó fasiszta menet megindítása előtt rende-

³⁷ Mussolini 1934, 310–311.

³⁸ Mussolini 2000, 64, 65. A fordításon módosítottam. Továbbá idézi: Forgacs 1994, 6.

³⁹ Begnac 1990, 409.

zett nápolyi fasiszta kongresszuson, 1922. október 24-én arról beszélt, hogy mozgalmá nem hátsó ajtókon és parlamentáris vitákon keresztül akar hatalomra kerülni, hanem egy roppant történelmi vízió minden erejével. Szó szerint így hangzott a beszéd eleje:

„Megteremtettük a saját mítoszunkat. A mítosz nem más, mint hit és nemes lelkesedés, nem kell reálisnak lennie, a mítosz ugyanis ösztönnést, reményt, hitet és bátorságot ad. A mi mítoszunk nem más, mint a nemzet, a nemzet nagysága! Ezt a mítoszt, ezt a nagyságot akarjuk megvalósítani s ennek rendelünk alá minden mást.”⁴⁰

Végigolvasva a két kulcsidézetet, semmi kétségünk nem lehet azok nyíltan soreliánus ihletettsége felől, sem ami a célorientált, erkölcsne-mesítő erőszak szükségességét, sem pedig, ami az irracionális mítosz jelentőségét illeti. Minden adott tehát: mítosz és erőszak; ezek révén lett a fasizmus bő másfél évtized leforgása alatt „kulturális lázadásból politikai forradalom” (Zeév Sternhell). Sorel első, vonatkozó szövegeinek keletkezése és olaszországi közlése, valamint a *marcia su Roma* között 16 év telt el. A fasizmus ennyiben valóban „alapvetően nem ideológiai természetű” jelenség, hanem „a mítosz erőszakos feltámasztása”, tartalmilag pedig „technologizált archaizmus” – ahogy Guy Debord fogalmazott róla.⁴¹ Sorel politikai erőszak-mitológiája maga is mítosz lett, mégpedig a fasizmus alapító mítosza. Így lett a fasizmus menetelő mítosz.

Irodalom

- Arendt, Hannah 1969: Reflections on Violence. *The New York Review of Books*, február 27.
Begnac, Yon de 1990: *Taccuini mussoliniani [1934–43]*. Róma, Il Mulino.
Berghaus, Günther 1996: *Futurism and Politics: Between Anarchist Rebellion and Fascist Reaction. 1909–1944*. Oxford, Berghahn Books.
Berlin, Isaiah 1979: Georges Sorel [1971]. In Hardy, Henry (szerk.) *Against the Current: Essays in the History of Ideas*. London, Hogarth Press.

⁴⁰ Közli: Mussolini 1934, 345.

⁴¹ Debord 2006, §109.

- Corradini, Enrico 2002–2022: *Classi proletarie: socialismo; nazioni proletarie: nazionalismo* [1910]. *Polyarchy.org*, <https://www.polyarchy.org/basta/documenti/corradini.1910.html> (letöltve: 2026.01.15)
- Debord, Guy 2006: *A spektákulum társadalma* [1967] (ford. Erhard Miklós). Budapest, MTA MTK – Balassi.
- Felice, Renzo de 1965: *Mussolini il rivoluzionario, 1883–1920*. Torinó, Einaudi.
- Forgacs, David 1994: Fascism, violence and modernism. In Howlett, Jana – Mengham, Rod (szerk.) *The Violent Muse: Violence and the Artistic Imagination, 1910–1939*. Manchester, Manchester University of Press.
- Freund, Michael 1972: *Georges Sorel: Der revolutionäre Konservatismus* [1932]. 2. bőv. kiad. Frankfurt a. M., Klostermann.
- Gentile, Emilio 2003: *The Struggle for Modernity: Nationalism, Futurism, and Fascism*. London, Praeger.
- Gentile, Giovanni 2020: *Origini e dottrina del fascismo* [1929]. Firenze, Passagio al Bosco.
- Gregor, A. James 2005: Sergio Panunzio: From Revolutionary to National Syndicalism. In uő. *Mussolini's Intellectuals: Fascist Social and Political Thought*. Princeton, Princeton University Press.
- Griffin, Roger (szerk.) 1995: *Fascism*. Oxford, Oxford University Press.
- Horowitz, Irving L. 1968: *Radicalism and the Revolt Against Reason: The Social Theories of Georges Sorel*. 2. kiad. Carbondale, Southern Illinois University Press.
- Humphreys, Robert 1999: *Futurism*. Cambridge, Cambridge University Press.
- James, Gregor A. 1979: *Young Mussolini and the Intellectual Origins of Fascism*. Berkeley, University of California Press.
- Kemechey, László 1927: *Mussolini*. Budapest, Világirodalom.
- Kubitschek, Götz 2010: Faschismus und Avatgarde. *Sezession*, 34.
- La carta del lavoro [1926] 2018: in Mussolini, Benito – Gentile, Giovanni *La dottrina del fascismo e i documenti ufficiali dal 1919 al 1945*. Firenze, Passagio al Bosco, 131.
- Leone, Cristian 2022: *La via di Sorel al socialismo*. Milano, Luni Editrice.
- Ludwig, Emil 1932: *Mussolini vallomásai* [1932] (ford. Ruttkay György). Budapest, Athenaeum.
- Manifesto di Verona [1943] 2018: in Mussolini, Benito – Gentile, Giovanni *La dottrina del fascismo e i documenti ufficiali dal 1919 al 1945*. Firenze, Passagio al Bosco, 143, 145.
- Marinetti, Filippo Tommaso 1964: *Futurista kiáltvány* [1909]. In Szabó, György (vál., ford.) *A futurizmus*. 2. kiad. Budapest, Gondolat.
- Mazgaj, Paul 1982: The Young Sorelians and Decadence. *Journal of Contemporary History*, 17. évfolyam, 1, 179–199.
- Meisel, James H. 1950a: Georges Sorel's Last Myth. *The Journal of Politics*, 12. évfolyam, 1, 52–65.
- Meisel, James H. 1950b: A Premature Fascist? – Sorel and Mussolini. *The Western Political Quarterly*, 3. évfolyam, 1, 14–27.
- Missiroli, Mario 2019: *L'ultimo Sorel* [1931]. Róma, Fergen.
- Mohler, Armin 2004: *Georges Sorel – Erzvater der konservative Revolution*. Schnellroda, Antaios.
- Mussolini, Benito 1934: *La rivoluzione fascista (23 marzo 1919 – 28 ottobre 1922)*. Scritti e discorsi di Benito Mussolini. II. kötet. Milano, Ulrico Hoepli.
- Mussolini, Benito 2000: *A fasizmus doktrínája*. Budapest, Gede Testvérek.

- Mussolini, Benito 2018: La dottrina del fascismo [1932]. In Mussolini, Benito – Gentile, Giovanni *La dottrina del fascismo e i documenti ufficiali dal 1919 al 1945*. Firenze, Passaggio al Bosco.
- Orano, Paolo 1939: *Il fascismo*. I. kötet. La vigilia sindacalista dello stato corporativo. Róma, Casa Editrice Princiana.
- d'Orio, Vincenzo – Lezzi, Luca 2021: *Corridoni, Filippo – La vita e le idee dell'Arcangelo sindacalista*. Firenze, Passaggio al Bosco.
- Pitscheider, Moritz 2022: Vom Syndicalismus zur Nouvelle Droite – Georges Sorel als linker Wegbereiter der Konservativen Revolution. In Vukadinovic, Vojin Sasa (szerk.) *Randgänge der Neuen Rechten. Philosophie, Minderheiten, Transnationalität*. Bielefeld, Transcript.
- Programma del Partito Nazionale Fascista [1921] 2018: in Mussolini, Benito – Gentile, Giovanni *La dottrina del fascismo e i documenti ufficiali dal 1919 al 1945*. Firenze, Passaggio al Bosco, 113, 115.
- Rimbotti, Luca Leonello 2018: *Fascismo rivoluzionario – Il fascismo di sinistra dal sansepolcristo alla Repubblica Sociale*. Firenze, Passaggio al Bosco.
- Roberts, David D. 1979: *The Syndicalist Tradition and Italian Fascism*. Chapel Hill, University of North Carolina Press.
- Roth, Jack J. 1980: *The Cult of Violence: Sorel and the Sorelians*. Berkeley, University of California Press.
- Roth, Jack J. 1967: The Roots of Italian Fascism: Sorel and Sorelismo. *The Journal of Modern History*, 39. évfolyam, 1, 30–45.
- Schmitt, Carl 2002: A mítosz politikai elmélete [1923] In uó. *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti írások* (szerk., ford. Cs. Kiss Lajos). Budapest, Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor.
- Sorel, Georges 1994: *Gondolatok az erőszakról* [1908] (ford. Szénási Éva). Budapest, Századvég.
- Sorel, Georges 2017: *Scritti politici*. Milano, UTET.
- Sternhell, Zeev 1978: *La droite révolutionnaire, 1885–1914. Les origines françaises du fascisme*. Paris, Seuil.
- Sternhell, Zeev 1995: *Neither Right nor Left: Fascist Ideology in France* [1983]. Princeton, Princeton University Press.
- Sternhell, Zeev – Sznajder, Mario – Asheri, Maia 1995: *The Birth of Fascist Ideology: From Cultural Rebellion to Political Revolution*. Princeton, Princeton University Press.
- Stewart, William K. 1928: The Mentors of Mussolini. *The American Political Science Review*, 22. évfolyam, 4, 843–869.
- Szénási, Éva 2000: *Konzervatív és/vagy forradalmár – Georges Sorel a politikai gondolkodó*. Budapest, Osiris.
- Talmon, Jacob L. 1970: The Legacy of Georges Sorel: Marxism, Violence, Fascism. *Encounter*, 34. évfolyam, 2, 47–60.
- Talmon, Jacob L. 1981: *The Myth of the Nation and the Vision of the Revolution*. Berkeley, University of California Press.
- Vivarelli, Roberto 2017: Introduzione. In Sorel, Georges *Scritti politici*. Milano, UTET.
- Wilde, Lawrence 1986: Sorel and the French Right. *History of Political Thought*, 7. évfolyam, 2, 361–374.

Pro Minoritate

2025. ősz

Lőrincz Csaba-díj

IANCU Laura: Kisebbség a kisebbségben, avagy a láthatatlan jelenlét ereje. Reformátusok Moldvában

In memoriam Miskolczy Ambrus

L. BALOGH Béni: Erdély 1918 őszén

JÁNOSI Csongor: Fakitermelés és iparvasút a királyi Romániában. A „Țișța” és az érdekeltségéhez tartozó részvénytársaságok és vállalatok (1907-1940)

ROSTÁS Zoltán: Határszegők. Miskolczy Ambrus Henri H Stahlról

Interjú

Erdélyben kulturális zónák, kultúrkörök találkoznak – Rostás Zoltán interjúja Miskolczy Ambrussal, 1993-ból

Műhely

BORSOS Mátyás: A kubai magyarok diaszpóra a két világháború közötti magyarországi sajtóban

Szemle

TIMOCE-MOCANU Cosmina: Kisebbségek nagytörténete

Rostás Zoltán – Irina Munteanu (coord.): *Evadare lentă. Din marea istorie mică– convorbiri*, Editura Eikon, Bukarest, 2025.

PRÉM Mónika: Kilenc évtized csigahéjban

Nagy Borbála: *A huszadik század csigahéjban*, Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 2024.

TAMÁSI OROSZ János: „...egészen szép ez az apró pontja a Földnek...”

Lövétei László László: *Újabb Alkalmi*, Erdélyi Híradó Kiadó, Kolozsvár, 2024.

HAHNER PÉTER¹

Mi a forradalom? Egy szó használatának története

What is a Revolution? History of the Use of a Word

Absztrakt

A tanulmány bemutatja a „forradalom” szó használatának történetét. Az újkor kezdetén önmagába visszatérő mozgást jelentett, majd a 17. században jelentése lassan változni kezdett. A szó – a felvilágosodás optimizmusának, haladásba vetett hitének köszönhetően – a 18. században rendkívül népszerűvé vált. Ettől kezdve a polgárháborúkat és a szabadságharcokat nevezték forradalomnak. A 20. században a forradalom fogalmának használatával legitimizálták a politikai erőszak legkülönbözőbb fajtáit.

Kulcsszavak: forradalom, polgárháború, szabadságharc, erőszak

Abstract

This study outlines the history of the word “revolution”. At the beginning of the modern age, its meaning was “revolving movement”; then, in the 17th century, its meaning began to change. Thanks to the Enlightenment’s belief in progress, the word became more and more popular throughout the 18th century. From the end of this century, the civil wars and independence wars received a new name: revolution. In the 20th century, different kinds of political violence were legitimized by the use of the word “revolution”.

Keywords: revolution, civil war, freedom fight, violence

A forradalom fogalmát számtalan író, történész és gondolkodó próbálta meghatározni.

Jules Michelet szerint a forradalom „a Törvény eljövetele, a Jog fel-támadása, az Igazság visszahatása.”² A marxisták szerint „a forradalom a hajtóereje a történelemnek”,³ „a társadalom gyökeres, minőségi át-

¹ Főigazgató, Rubicon Intézet; műhelyvezető, MCC Társadalom- és Történettudományi Iskola Történettudományi Műhely.

² Michelet 1952, 21.

³ Engels–Marx 1977, 94.

alakulásának korszaka, amelyben az alacsonyabb fokú társadalmi, gazdasági alakulatból magasabb rendűbe lép át”, s ennek következtében „új, progresszív osztály kerül hatalomra”.⁴ Crane Brinton klasszikusnak tekintett forradalomelméleti könyve szerint a forradalom „a múlt korábban szilárd politikai társadalmainak nagyszabású felforgatása... Egy territoriális politikai entitást irányító csoportnak egy másik csoporttal való, drasztikus, hirtelen felváltása.”⁵ Theda Skocpol definíciója szerint a forradalmak „a társadalom állam- és osztályszerkezetének gyors és gyökeres transzformációi, melyek osztályalapú, alulról kirobbanó lázadásokkal járnak együtt, s részben ezek által jönnek létre”.⁶ Michael S. Kimmel úgy látta, hogy „a forradalmak alárendelt csoportok kísérletei a politikai hatalom társadalmi alapjainak megváltoztatására”.⁷ A társadalmi átalakulás fogalmát Martin Malia fejlesztette tovább legradikálisabb módon: a forradalom szerinte „lényegét tekintve nem más, mint egy totális nemzeti rendszer általános válsága”.⁸ François Furet filozófiai oldalról közelítette meg a kérdést: „A forradalom szakítás a hétköznapi rendjével, ugyanakkor a kollektív boldogság ígérete a történelemben és a történelem által. A forradalom a példa és a garancia arra, hogy az emberek leküzdhetik a múltjukat, kitalálhatnak és megalkothatnak egy jobb társadalmat. A forradalom a szükségszerűség ellentéte.”⁹

A meghatározás nehézségeinek okát Nietzsche magyarázta meg: „Csak az definiálható, aminek nincs története.” Márpedig a forradalom szónak igen hosszú története van, melynek során más és más jelentéssel ruházták fel. David Armitage így írt *Polgárháborúk* című könyvében: „A történelem súlya olyan sűrűséggel tömörülhet egy adott fogalomba, hogy a finomítására tett semmilyen erőfeszítés nem tudja leválasztani a ráakódott sokféle réteget. És semmit, aminek múltja van, különösen, ha az a múlt mély vagy ellentmondásos, nem lehet olyan pontosan meghatározni, hogy a jelentéséről egyszer s mindenkorra meg lehetne

⁴ Süle 1976, 173.

⁵ Brinton 1952, 4.

⁶ Skocpol 1979, 4.

⁷ Kimmel 1990, 6.

⁸ Malia 2006, 279.

⁹ Furet 2000, 58.

egyezni.”¹⁰ Különösen olyan elvont fogalmak esetében igaz e megállapítás, amelyek inkább normatív, mint deskriptív jellegűek, s használatuk értékítéletet rejt magában. A forradalomnak tehát hiába keresnénk „igazi” definícióját, csak bizonyos történelmi korszakokkal kapcsolatban többé vagy kevésbé hasznos és használható definíciók között válogathatunk.

Ha egy szó jelentését keressük, nem szabad megfélekednünk arról, amire mind a filozófusok, mind a történészek, mind a nyelvészek figyelmeztettek bennünket. A filozófusok így: „A szó jelentése használatával azonos.”¹¹ A történészek így: „A szavak terjeszkedő hajlama és a dolgok egyedisége között az eltérés... a szavak javára tűnik el. Születik egy szó, amely eredetileg egy bizonyos jelentéstartalommal bírt, s azután expanzióba kezd, kalandokra indul, új tartalmat vesz fel, s a réggit esetleg el is hullajtja.”¹² A nyelvészek pedig így: „A szavak utaznak, egyik korból a másikba, egyik nyelvből a másikba, emlékeket szállítva, elkerülhetetlen és baljós erővel feltöltve.”¹³ Vagyis a szavak jelentése változhat térben és időben, mást érthetnek rajta különböző századokban és különböző országokban. A „forradalom” szó jelentése – vagy ha Wittgensteinre hallgatunk: használata – különösen változékonynak bizonyult. A nyelvész szerint „kevés szó vett fel ilyen folyamatosan ennyire ellentétes jelentéseket: destrukció–rekonstrukció, halál–újjászületés, jövő–múlt, remény–kiábrándulás, elkerülhetetlen fejlődés és brutális beavatkozás. Sok ellentét, melyek közt a szó és felhasználásai zűrzavarosan, de makacsul oszcillálnak.”¹⁴

A forradalom szó idegen nyelvű megfelelői (az angol, dán és német *revolution*, a francia *révolution*, az orosz *революция*, a spanyol *revolución*, a holland *revolutie*, a portugál *revolução*, az olasz *rivoluzione* stb.) mind a latin *volvere* igéből származnak, amely forgatást, gördítést jelent. Felmérhetetlen mennyiségű szó sarjadt ki belőle a századok során, többek között a francia *vousure* (bolthajtás), *voûte* (boltozat) és egy régi

¹⁰ Armitage 2022, 20.

¹¹ Wittgenstein 1968, 213. Márkus György fordítása. Számtalan módon fordították már: „A szó jelentése alkalmazásában rejlik.” „Egy szó jelentése: annak használata a nyelvben.” „A használatot vizsgálód, ne az értelmét!” stb.

¹² Ormos 1982, 3.

¹³ Rey 1989, 11.

¹⁴ Uo. 18.

táncra utaló *voulte*, amely távoli őse a *valse*-nak, vagyis a valcernek. A fordulatot, fordítást, önmagába visszatérő mozgást jelentő olasz *volta* és *voltare* szavakból alakultak ki a francia *virevolter* (forgolódik) és *volte-face* (pálfordulás) szavak. Távoli rokonságban áll a *volvere* szóval a volumen, a francia *volume* (kötet), sőt, még a svéd Volvo márkanev is, amely a gördülésre utal.¹⁵

A *volvere* igéből alakult ki a latin *revolvere*, amely egyszerre jelent visszatérést, visszagördülést, visszasüllyedést, vagyis önmagába visszatérő mozgást. Az ebből származó, olasz *rivoltare* szó pedig egyszerre jelent átfordulást, megforgatást és fellázítást. Politikai értelemben az újkor kezdetén, a 15. század végén kezdték használni, ekkor jelent meg a *revolt* (lázadás) olasz szó. Peter Calvert szerint ekkoriban Itáliában uralkodók hatalmának megdöntésére már *rivoluzione* néven emlegették.¹⁶ A 16. századi Franciaországban azonban az erőszakos politikai megmozdulásokat nevezték zavargásnak (*troubles*), pártütésnek (*factious*), háborúnak (*guerre*), felkelésnek (*esmeute*), polgárháborúnak (*guerre civile*) és belviszálynak (*intestine*), *révolte*-nak vagy *révolution*-nak azonban még nem. Az egyetlen kivétel Jean Bodin, a híres filozófus, aki az 1589-es vallásháború idején azt írta barátainak egy levelében, hogy „ily sok város felkelését... Már nem is lázadásnak kellene nevezni, hanem forradalomnak.”¹⁷ De ebben a században a latin *revolutio* szót sokkal szélesebb körben használták „körforgás” értelemben. Kopernikusz híres könyve címébe is beillesztette: az 1543-ban megjelent *De Revolutionibus Orbium Coelestium* (Az égi pályák körforgásairól) című kötete minden bizonnyal hozzájárult a szó használatának további elterjedéséhez.

A 17. századi szótárakban hol önmagába visszatérő mozgást jelentett, hol pedig átmenetet az egyik állapotból a másikba, de a legtöbb írásműben a század végéig megőrizte „égi eredetét”. Főleg csillagászok és más tudósok használták, akik így nevezték egy-egy égitest visszatérését korábbi helyzetébe. François Bernier, francia orvos és filozófus így írt 1684-ben megjelent könyvében: „A körözés avagy a forgás (*révolu-*

¹⁵ Uo. 21–25.

¹⁶ Bogdanov 2001, 181.

¹⁷ Idézi: Babelon 1989, 132.

tion), amely a Földet 24 óra alatt megforgatja saját tengelye körül...”¹⁸ Később egyre gyakrabban használták a szót átvitt értelemben. Egyes francia szerzők írásaiban ciklust jelentett, az évek, a napok körforgását, majd „az idők változását”, s ebből következően a történelem fordulatait. Mivel visszatérő, újra meg újra megismétlődő jelenségre utaltak, a leggyakrabban többes számban használták a szót. Az egyes szám csak az 1688–1689-es dicsőséges forradalom emlegetésével terjedt el.

A *révolution* szó a 17. század közepétől kezdett óvatosan „leszállni az égről a Földre”. A Retz bíboros néven közismert Jean-François Paul de Gondi is használta e szót, amikor emlékirataiban felidézte a Fronde¹⁹ korszakát. „A szó ekkor már eléggé megszabadult a múltjától ahhoz, hogy a polgárháború vagy a lázadás behelyettesítőjeként használják, mert politikai és intézményes, majd társadalomlélektani tartalmakat olvasztott magába.”²⁰ De ez a használat Franciaországban a 18. századig egyáltalán nem vált általánossá. Jacques Abbadie protestáns teológus 1684-ben megjelent könyvében még arról írt, hogy „a külső világ valamennyi fordulata (*révolutions*) semmit sem képes változtatni Isten lényegén.”²¹ A „világ fordulatai” kifejezés itt valószínűleg egyaránt jelentheti a bolygók körforgását és a történelem fordulóit. Jacques Esprit francia moralista és író 1678-ban megjelent *La Fausseté des vertus humaines* (Az emberi erények hamissága) című morális értekezésében ezt olvashatjuk: „Az emberi fordulatok (*révolutions*) és viszontagságok nemcsak az emberi óvatosságot zavarják meg, de hasztalanná teszik az előrelátást és tervezést is. Emberi fordulatokon a főhatalmak és monarchiák hanyatlását és romlását értem, mert valamennyinek megvan a maga ideje és korszaka...”²² A szerző immár az államok válságával kapcsolta össze a „forradalom” szót, akárcsak a későbbi századok történései, de még mindig afféle időről-időre visszatérő, irracionális és kiszámíthatatlan, a természeti katasztrófákhoz hasonló jelenséget értett rajta, „az idők változását”.

¹⁸ Rey 1989, 38.

¹⁹ Így nevezték az 1648 és 1653 közti polgárháború-sorozatot Franciaországban.

²⁰ Uo. 46.

²¹ Uo. 41.

²² Uo. 42.

Antoine Furetière francia tudós 1690-ben megjelent, *Dictionnaire universel* (Egyetemes szótár) című művében már végleg elvált egymástól a szó „égi” és „földi” jelentése, hiszen a szerző két szócikket közölt a *révolution* címszó alatt. Az elsőben összefoglalta a szó korábbi, csillagászati jelentését: „Az égitestek kiteljesedett mozgása, amikor visszatérnek az állatöv ugyanazon pontjára.” A második címszóban viszont már az új század szemléletmódját előlegezi meg: „Így nevezik a világban lejátszódó, különleges változásokat is. Nincsenek államok, amelyek ne lennének kiteve nagy forradalmaknak, hanyatlásnak. A legnagyobb fejedelmeknek is voltak sorsfordulatai (*révolution en leurs fortune*). Nagy Sándor halála nagy forradalmat okozott államaiban.”²³

A „forradalom” szó tehát egyre kevésbé égi és egyre inkább földi jelenségekre utalt. De nem megújulásra, fejlődésre, mint a későbbi századokban, hanem inkább váratlan katasztrófákra, hanyatlásra, viszontagságokra, a sors előre nem látható, kedvezőtlen fordulataira. A 17. század történelmi fordulatai hatására azonban jelentése változni kezdett.

A Brit-szigeteken 1638 és 1660 között lejátszódott eseményeket a kortársak közül senki sem nevezte forradalomnak. A legtöbben „Anglia zavargásairól” beszéltek, a parlament támogatói „az ügy” néven emlegették küzdelmüket, a király hívei pedig „polgárháború” vagy „nagy lázadás” néven. Cromwell kezdetben csak „háborút” emlegetett, majd „igazságos vállalkozásról”, „nagy ügyről”, „Isten népének ügyéről”, „a nemzet javáról” vagy „Krisztus ügyéről” írt.²⁴ A „forradalom” (*revolution*) szó Peter Calvert brit történész szerint az angol nyelvben először 1662-ben bukkant fel, amikor Edward Hyde, Clarendon earlje így emlegette II. Károly 1660-as visszatérését – azt az eseményt, amit ma éppen a forradalom ellentétének, restaurációnak nevezünk.²⁵ Clarendon „körforgás” értelemben használta a szót, olyan folyamatot értve alatta, amelyben egy nagy felfordulás után a dolgok visszatérnek eredeti állapotukba. Számára nem radikális megújulást jelentett a forradalom, hanem éppen ellenkezőleg, egy korábbi helyzethez való visszatérést, amelyben Angliát újra egy király kormányozza egy parlamenttel. Vagyis nem a skót

²³ Furetière 1690, 1818.

²⁴ Cromwell 1960, 51, 68, 164, 193, 199, 208.

²⁵ Bogdanov 2001, 182.

lázadással kezdődő, huszonkét éven át zajló eseményeket nevezte forradalomnak, hanem azok lezárását.

David Armitage szerint az 1638 és 1660 közti eseményeket először François Guizot francia történész nyilvánította forradalomnak az 1820-as években – abban az értelemben, ahogy manapság használjuk e szót.²⁶ Guizot osztályharc-elméletét Karl Marx fejlesztette tovább, s ő is úgy emlegette a „nagy angol forradalmat”, melynek „a valódi célja... az angol társadalom polgári átalakítása”.²⁷ Ennek nyomán a marxista és baloldali történészek a 20. században leggyakrabban az „angol polgári forradalom” szóösszetételt használták. Ugyanakkor már a tehetségesebb marxisták is jelezték, hogy ez az elnevezés nem éppen találó. Amire 1638 és 1660 között sor került, az nem volt sem angol, sem polgári, sem forradalom. Nem lehet angolnak nevezni, hiszen a skótok és írek is főszerepet játszottak. Nem volt polgári, mert szinte egyetlen polgárt sem lehet találni a köznemes és arisztokrata vezetők mellett. Még azt sem állíthatjuk, hogy a polgárháború valamilyen közvetett módon a polgárság érdekeit szolgálta, előmozdítva az új osztály térnyerését, közeledését a hatalomhoz. És nem volt forradalom sem, abban az értelemben, ahogy a 19–20. században használták e szót. Milyen forradalom az, amely érintetlenül hagyja a társadalmi rendszert, a jogrendszert, a helyi kormányzatot és a tulajdon elosztását? Amelynek lezárása után ugyanazon rétegek képviselői ülnek a parlamentben és gyakorolják a helyi hatalmat a grófságokban és a városokban, mint a kirobbanása előtt? A Brit-szigetek háborúinak (mert ez az egyetlen pontos elnevezés) végső értékeléseként talán Trevor Royle megállapítását érdemes felidézni: „Ugyanolyan keserű polgárháború volt ez, mint korábban a rózsák háborúja vagy később az amerikai polgárháború.”²⁸

A Nagy-Britanniában 1638 és 1660 között lejátszódott eseményeket tehát a kortársak nem nevezték forradalomnak, a későbbi korok történészei közül azonban igen sokan így emlegették. Az 1688–1689-es eseményekkel pontosan az ellenkezője történt: a kortársak elkeresztelték dicsőséges forradalomnak, majd a későbbi századokban számtalan történész megtagadta tőle ezt a nevet. A 20. században már nem nevezték

²⁶ Armitage 2022, 106.

²⁷ Engels–Marx 1977, 406.

²⁸ Royle 2004, XI.

se dicsőségesnek, se forradalomnak: azt állították, hogy inkább palotaforradalom vagy restauráció volt, s nem is képvisel jelentősebb fordulópontot a brit történelemben. A marxista–leninista, szovjet történészek egyszerűen államcsínynek nevezték, Crane Brinton amerikai történész pedig kijelentette róla, „annyira egyedi, hogy gyakorlatilag nem is forradalom.”²⁹

A 21. században viszont akadt olyan történész is, aki az „első modern forradalomnak” nyilvánította: „Népi és erőszakos esemény volt, amely radikálisan átalakította mind az angol kormányzat természetét, mind a rendszer társadalmi-gazdasági orientációját. Az új rezsim nemcsak a külpolitikát, gyarmati, gazdasági és valláspolitikát módosította, de a későbbi kommentátorok – akár támogatták, akár kritizálták a forradalmat – csaknem egyöntetűen úgy írtak róla, mint az angol történelem újrakezdéséről.”³⁰

Abban az értelemben, hogy az 1688-as és 1689-es év fordulatai jelentős változásokat vontak maguk után, mai szóhasználatunk szerint is forradalomnak tekinthetjük a történeteket. Távolról sem volt olyan-nyira „vértelen”, amilyennek később feltűntették: angolok, skótok és írek erőszakos megmozdulásokban vettek részt, s többször is gyilkos összecsapásokra került sor. Számtalan kortárs értett egyet Lord Delamere-rel és Paul Barillon francia nagykövettel, akik egyaránt polgárháborúnak nevezték a történeteket.³¹ Ezt a kifejezést használta Edmund Burke is: „Az 1688-as Forradalom igazságos háborúval jutott diadalra, olyan helyzetben, amilyenben egyedül lehet háború, kiváltképp polgárháború igazságos.”³² Lényegileg polgárháború volt, s azért nem húzódtott el, mint az ötven évvel korábban kezdődő, mert rendkívül egyenlőtlenül oszlottak meg a szembenálló erők: az angol és skót társadalom túlnyomó többsége szembefordult a királlyal, s nem volt hajlandó támogatni őt. A társadalomnak mind az utcákra vonuló, fegyvert fogó, mind a parlamentben szónokoló képviselői, valamint az Angliát megszálló, nemzetközi hadsereg vezetője, Orániai Vilmos is közeli és elérhető célokat tűztek ki maguk elé: II. Jakab király katolikus és abszolutisztikus tö-

²⁹ Makkai 1957, 20.

³⁰ Pincus 2009, 27, 34.

³¹ Uo. 261.

³² Burke 1990, 114.

rekvéseinek felszámolását, a király és a parlament együttműködésének helyreállítását.

A 18. században mind a whigek, mind a toryk azzal igazolták 1689-es lépéseiket, hogy e fordulat dicséretét zengték. Egyesek azért dicsőítették, mert viszonylag rövid volt, és bölcs kompromisszummal, gyorsan véget ért, mások azért, mert nagyszabású átalakulást indított meg, véget vetett a zsarnokságnak és megalapozta az angolok szabadságát. Mindezen dicséretnek nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy az új században egyre gyakrabban és egyre pozitívabb értelemben használják a „forradalom” szót. A „dicsőséges” jelzővel mai ismereteink szerint a radikális whig John Hampden, az 1640-es évek parlamenti vezetőjének unokája kapcsolta össze elsőként, amikor 1689 őszén tanúvallomást tett a Lordok Háza előtt. A 18. század első éveiben már Gilbert Burnet, Salisbury püspöke és más nonkonformista prédikátorok is használták e szóösszetételt, s az első történelmi művet, amelyben felbukkant, Walter Harris angol-ír történész adta ki 1749-ben.³³ Ekkor már nyilvánvaló volt, hogy 1689 után egyáltalán nem állt helyre „a régi állapot” – s ezzel a forradalom szó is inkább radikális átalakulást kezdett jelenteni, mint restaurációt. 1688 és 1689 eseményeinek korszakalkotó következményei voltak, s ez történelmi távlatból sokkal jelentősebb fordultnak tekinthető, mint a századközép polgárháborúja.

A 18. század legtekintélyesebb tudományos művében, a francia Enciklopédia 1765-ben megjelent XIV. kötetében megemlíti a „forradalom” szó geometriai, csillagászati és földrajzi jelentését, sőt az óragyártással való kapcsolatát is hosszan fejtegetik. A szócikk azonban már ezzel a definícióval kezdődik: „Politikai értelemben egy állam kormányzatában bekövetkező jelentős változás. E szó a latin *revolvere*, gördül szóból származik. Egyáltalán nincsenek olyan államok, amelyek ne lennének alávétve több vagy kevesebb forradalomnak. Vertot abbé két-három kiváló történelmi művet készített számunkra különböző országok forradalmairól; tudniillik Svédország forradalmairól, a római köztársaság forradalmairól stb.”³⁴ Még a Rákóczi-szabadságharcot is forradalomnak nevezték egy 1739-ben, Hágában megjelent történelmi

³³ Schwoerer 1992, 3.

³⁴ Diderot 2017, 247.

feldolgozás címében.³⁵ A szót tehát ekkoriban egyszerre használták a ciklikusan visszatérő, ismétlődő fordulatok és a jelentős változást képviselő események megjelölésére. De akár a múlt visszatérésére utaltak vele, akár valami radikális újdonságot képviselő fordulatra, a „forradalom” szó egyre gyakrabban fordult elő a XVIII. századi szövegekben.

Ezt a felvilágosodásnak kell tulajdonítanunk. Az emberek természetesen minden korban hittek abban, hogy életkörülményeik javíthatók, de a mintát ehhez a múltban keresték, nem a jövőben. A felvilágosodásnak, e végtelenül összetett szellemi mozgalomnak egyik fő jellegzetessége (az empirizmus, racionalizmus és univerzalizmus mellett) az optimizmus, a fejlődésbe, a haladásba vetett hit. A felvilágosodás képviselőinek többsége egyetértett abban, hogy az ember képes az ész segítségével megismerni a világot, fejleszteni környezetét, megjavítani életkörülményeit, átalakítani saját természetét, s végtelen fejlődési távlatokat nyitni meg önmaga előtt. A felvilágosodás jóvoltából terjedt el – természetesen csak a társadalom elitjének körében! – az a meggyőződés, hogy a változás, az újítás nemcsak szükségszerű, hanem jótékony is, a jobb világot pedig nem a múltban kell keresni, hanem a jövőben kell felépíteni. Reinhart Koselleck így fogalmazott: „A művészet- és irodalomkritika révén legelőször a tudósok köztársaságán belül artikulálódott a régiek és modernnek ellentéte, ezáltal pedig kialakult egy olyan korértelmezés, amely elszakítja egymástól a jövőt és a múltat.”³⁶ Montesquieu *A törvények szelleméről* című, 1748-ban megjelent kötetében már azt hangsúlyozza, hogy „mennnyivel jobbak lettünk a rómaiaknál. Valóban tisztelettel kell adóznunk a mai időknek, a mai gondolkodásmódnak, a mai vallásnak, filozófiának, erkölcsünknek.”³⁷ Az írók, gondolkodók és politikusok egyre nagyobb része hinni kezdett abban, hogy a radikális átalakulás nemcsak hanyatláshoz vezethet, hanem fejlődéshez, haladáshoz is. Új szemmel néztek bizonyos régebben is előforduló jelenségekre, bízva abban, hogy az államcsínyek, kormányváltások, felkelések, népmozgalmak, társadalmi és politikai válságok (amelyeket olykor már forradalom néven emlegettek) az emberiség fejlődését szolgálhatják.

³⁵ Brenner 1739.

³⁶ Koselleck 2016, 21.

³⁷ Montesquieu 2000, 227.

Reinhart Koselleck meggyőzően mutatta be a polgárháború forradalomra való átkeresztelésének következményeit. A felvilágosodás gondolkodói gyakran megjövendölték a közelgő felfordulást, „ám olyan forradalomként, amely a haladáshitbe ágyazottan a »despotizmus« morális antitéziseként nyert politikai értelmet, tehát amelynek politikai mozzanata, vagyis a polgárháború továbbra is ellepleződött.” Arra hívja fel figyelmünket, hogy a felvilágosult történelemfilozófus „a polgárháború veszélyeit felismerte ugyan, ám egyúttal ártalmatlannak is mutatta őket egy olyan történelemfilozófia révén, amelyben a megcélzott politikai döntés csupán egy politika feletti morális processzus belátható és szükségképpen végét jelentette. Éppen a veszélyek ártatlan színben való feltüntetése vezetett azonban a krízis elmélyüléséhez... A politika moralizálása polgárháború elszabadulását jelenti, a kormányzat megdöntése, a forradalom viszont éppenséggel nem polgárháború, hanem egyszerűen morális posztulátumok beteljesülése.”³⁸ A felvilágosodás filozófusai tehát lehetővé tették egy polgárháború szörnyűségeinek elfogadását – egy magasabb rendű jó nevében.

Az új szóhasználat elterjedéséhez már csak arra volt szükség, hogy egy polgárháború résztvevői, akik a felvilágosodás eszméit, a társadalmi fejlődés előmozdítását tűzték zászlajukra, átkereszteljék háborújukat forradalomra – vagy legalábbis azt hangoztassák, hogy az erőszakra a haladás, a fejlődés érdekében van szükség. Erre először egy kis szigeten került sor, amelyről pár év múlva a nagyobb szabású amerikai és franciaországi fordulatok elvonták a figyelmet.

Chateaubriand francia író nevezte el Korzikát „a forradalmak elemi iskolájának”.³⁹ E kis sziget „kamaraszínpadán” ugyanis 1729 és 1768 között szinte mindenre sor került, ami később az Egyesült Államok és Franciaország óriási „amfiteátrumában” lejátszódott. Volt itt elhúzódó polgárháború, fokozatos radikalizálódás, új alkotmányok meghirdetése, harc a külső beavatkozás ellen, véres leszámolás a forradalom vezetői között, propaganda-hadjárat az új eszmék terjesztésére és végül egy erős, karizmatikus vezető hatalomátvétele. Az európai értelmiség pedig, megfelelő távolságból szemlélve a polgárháborút (vagy tiszteletteljes látogatásokat téve annak vezetőjénél) lelkesen ünnepelte a történeteket.

³⁸ Koselleck 2016, 193, 168.

³⁹ Chateaubriand 1997, 1096.

Francia, itáliai, brit és holland filozófusok, újságírók hirdették, hogy Korzika a szabad nemzetek mintaképe, köztársaság, ahol az erény uralkodik – ahogy azt Montesquieu tanította. A meglehetősen durva, primitív és harcias szigetlakókat egy új társadalmi rend képviselőinek tekintették, holott harcuk semmiben sem különbözött a régi, rendi és függetlenégi küzdelmeiktől.

Pár év múlva egy sokkal nagyobb szabású forradalom vonta magára a figyelmet az óceánon túl, s Korzikáról megfélemedtek. Az észak-amerikai brit gyarmatokon nevezték át „hivatalosan” a korábban polgárháborúnak tekintett küzdelmet forradalomná, itt kezdték mai értelemben használni ezt a szót, s ekkor terjedt el az a gondolat, hogy más országok lakóinak is követniük kell azon társadalmak példáját, melyekben forradalomra került sor. A függetlenségi háború kezdetén a brit katonákkal folytatott harcokat polgárháborúnak nevezték, hiszen a többség még úgy érezte, egyazon politikai közösséghez tartoznak. Később pedig az amerikai fehérek, feketék és indiánok egymással is harcoltak, nem csak a brit hadsereggel. Vagyis amire 1775 és 1783 között sor került, az egyszerre volt polgárháború egy politikai közösség tagjai között és szabadságharc egy külső nagyhatalommal szemben.

Az amerikai lojalisták (vagyis a brit uralom támogatói) polgárháborúnak nevezték a történeteket, és maguk a hazafiak is sokáig használták ezt a kifejezést, azzal vádolva a londoni kormányzatot, hogy testvérháborút robbantott ki az egy és ugyanazon politikai közösséghez tartozó társadalmon belül. Csakhogy a harcok folytatódása során – David Armitage találó megfogalmazása szerint – „sok felkelőnek kellett szembenéznie azzal a problémával, hogy hogyan lehet a birodalmon belüli felkeléseket a birodalmon kívüli, legitim konfliktussá transzformálni.”⁴⁰ Erre az volt a leghatásosabb módszer, hogy a konfliktusnak új nevet adtak, mégpedig olyan nevet, amely az angol kultúrában mintegy nyolcvan éve a „dicsőséges” jelzővel kapcsolódott össze. Polgárháborúban harcolni és saját honfitársaink felett aratni győzelmet távolról sem tekinthető olyan felemelő dolognak, mint – ahogy Thomas Paine javasolta – új világot hozni létre a régi helyén. Ezért ahogy közeledett a függetlenség kimondásának pillanata, úgy illették egyre gyakrabban új névvel a történeteket. John Adams 1776. június 9-i levelében már így

⁴⁰ Armitage 2022, 100.

fogalmazott: „Elképesztő jelentőségű ügyek állnak előttünk, olyan intézkedések, melyek létfontosságúak megszületett és meg nem született milliók élete és szabadsága szempontjából. Forradalom kellős közepén vagyunk, ami a legteljesebb, legváratlanabb és legjelentősebb a világ történelmében.”⁴¹

A polgárháború forradalommá való átkeresztelése Franciaországban is fokozatosan történt meg. 1789 nyarán még felfedezhetők voltak a forradalom szó régebbi jelentésének nyomai. Az Alkotmányozó Nemzetgyűlésben a régi rend eltörlése során felvetődött, hogy XVI. Lajosnak ezzel a felirattal emelnek szobrot: „A francia szabadság helyreállítója” – ami arra utalt volna, hogy a forradalom visszaállított valamit. De e régi jelentés hamar elveszett, s a forradalom immár a teljesen új alapon való fejlődés eszméjével, a civilizáció haladásával kapcsolódott össze. Az 1789-ben meginduló átalakulás irányítóinak és híveinek szemében e szó immár radikális szakítást jelentett, szándékos politikai aktust, egy egész nép művét, dinamikus konfliktust a jó és a rossz, a haladás és a reakció között.

A francia forradalom 1789-ben polgárháborúval kezdődött, majd négy év múlva az európai nagyhatalmak ellen vívott háborúba torkollott. A győzelmet a forradalmi terror eszközével vívták ki, ez volt a legtöbbet emlegetett „örökség”, amit a francia forradalmárok hátrahagytak utódaik számára. A terror nem volt egylényegű a forradalommal, és a védelme szempontjából sem volt szükségszerű. De bizonyos mentális beállítódás és politikai lépések egyre valószínűbbé tették, hogy ehhez fognak folyamodni. Vagyis egy sajátos gondolkodásmód alapozta meg a terrort, majd egymást követő, különböző politikai döntések lépésről lépésre kiteljesítették.

A forradalom vezetői – bármely világnézet hatotta is át őket, a harmonikus társadalmi egységet sugalló, katolikus világnézet, az abszolút monarchia korlátlan királyi szuverenitása, a felvilágosodás univerzalizmusa vagy Rousseau nézetei a mindenki számára követendő „általános akaratról” – egyetlen dologban egyetértettek. A nemzetet homogén egységnek, a nemzeti szuverenitást pedig egységesnek és oszthatatlannak tekintették. Vagyis tagadták az egyéni és csoportérdekek legitimitását. Az egységes nemzetre vonatkozó elképzelésekből pedig az

⁴¹ McCulloch 2001, 127.

következett, hogy a különbözőség képviselői megtévesztett, elmaradott vagy rosszindulatú egyének, akik nem tartoznak a nemzethez, arról leválaszthatók s meg is büntethetők.

A nemzeti egység eszméje mellett az újjászületésbe vetett hit is hozzájárult a terror megalapozásához. Már a rendi gyűlés összehívása idején számtalan röpirat hangoztatta ezt, s XVI. Lajos is így fogalmazott 1789. május 28-i üzenetében: „A nemzetgyűlést azért hívtam össze, hogy velem együtt a királyság regenerációjával foglalkozzon.”⁴² Robespierre 1793 nyarán így szónokolt: „Megfontolva, hogy régi társadalmi rendszerünk gonoszsága milyen mélyre süllyesztette az emberi fajt, meg vagyok győződve egy teljes újjászületés végrehajtásának, és ha szabad így kifejeznem magam, egy új nép létrehozásának szükségességéről.”⁴³ Ezzel Cromwell jámbor óhaját visszhangozta („Kívánnám, hogy mindenki alkalmas lenne az elhívásra és az elhivatásra!”), s a kommunista embertípus létrehozásához fűződő, későbbi reményeket előlegezte meg. Számtalan későbbi forradalmár is azzal érvel majd a diktatúra fenntartása és a demokrácia bevezetésének elhalasztása mellett, hogy a leghívebb barátait nem támogató, megtévesztett népet át kell nevelni, mielőtt részesíthetnék a politikai hatalomból.

Az újjászületésnek, az emberi természet megváltoztatásának, a múlt teljes megsemmisítésének programjából pedig kérlelhetetlen harc következik. „A tét oly nagy, oly abszolút (a szabadság, az egyenlőség, a legitimitás), hogy előre kizár minden középutat, minden kompromisszumot. A forradalmi konfliktus így vallási konfliktusnak tűnik, melynek tétje – az üdvözülés eszméje – oly abszolút, hogy nem lehet tárgyalni róla, és a harc nem végződhet mással, csak az egyik fél totális megsemmisítésével.”⁴⁴ Ezzel a gondolkodásmóddal magyarázható, hogy a forradalom számtalan szereplője tett egy-egy apró lépést a terror felé. „Egyesek új politikai diskurzust indítottak meg, mások új érzelmi dinamikát hoztak létre.”⁴⁵ Valamennyi apró lépés külön-külön érthető és megmagyarázható, összességükben azonban végzetes útra taszították a forradalmat. A francia forradalom hatására jelentek meg a történe-

⁴² XVI. Lajos 1989, 187.

⁴³ Robespierre 1973, 159.

⁴⁴ Gueniffey 2004, 232.

⁴⁵ Edelstein 2015, 464.

lemben a hivatásos forradalmárok, akik ettől kezdve azt hirdették, hogy az 1793–1794-es forradalmi terror nem egy konkrét helyzet és időszak sajátos és egyedi politikai következménye volt, hanem egyetemes és örök érvényű modell, az emberi történelem egyik csúcspontja. Talán ez volt a nagy francia forradalom legnagyobb kudarca: örökre összekapcsolta a forradalmat a terror és a diktatúra fogalmaival, és hivatkozási alapot nyújtott a következő századok diktátorai és tömeggyilkosai számára. Újra bebizonyította azt a régóta közismert tényt, hogy a szép eszmék nevében és nemes szándékokat hangoztatva is lehet embertelenségeket elkövetni.

A 18. század utolsó harmadában feltűnően megsokasodtak az erőszakos társadalmi és politikai konfliktusok, melyek közül egyre több kapta meg a forradalom nevet. A történészek megkísérelték kategorizálni ezeket a konfliktusokat, amelyek intenzitásuk szempontjából széles skálán helyezhetők el, a rémhírek, aggodalmak által kiváltott, szervezetlen, népi nyugtalanságtól a lázadáson, felkelésen át egészen a forradalmakig, amelyek jelentős változást követeltek egy állam kormányzatában. A kortársak azonban nem próbálták határozottan elkülöníteni egymástól ezeket az elnevezéseket, s az amerikai, majd a franciaországi hírek hatására egyre gyakrabban neveztek forradalomnak minden erőszakos fordulatot. A történetírásban a mai napig elkülönül a puccs, a lázadás, a zendülés, a rendszerváltás, a forradalom stb. fogalomhasználata. A válságot kiváltó okok régióként eltérőek voltak, de a háttérben mindenhol ott munkáltak ugyanazok a tényezők, a népességnövekedés, a magasabb árak és a nemzetközi vetélkedés miatt megnövekedett adóterhek. Mindezen tényezők azonban különböző mértékben érvényesültek a különböző országokban, s döntő súllyal a politikai döntések, intézkedések estek latba: ha bármilyen okból meggyengült az állam, ha hatalmi vákuum keletkezett valahol, megindulhatott a harc a betöltéséért. A nagy francia forradalom pedig követendő példát nyújtott valamennyi elégedetlen számára, közvetlen vagy közvetett módon akciókra készítette más országok lázongóit, sőt támogatást is ígért nekik.

A 19. században egyre több történelmi fordulatot neveztek el forradalomnak. Akik rettegtek tőle és mindenképpen meg akarták akadályozni kitörését, ugyanolyan bőkezűen osztogatták ezt az elnevezést, mint azok, akik rajongtak érte, és megpróbálták siettetni kirobbanását.

A század első felében számtalan válságjelenségre, felkelésre, polgárháborúra, államcsínyre került sor, még több nemzeti függetlenségi mozgalomra és szabadságharcra, amely megkaphatta ezt a nevet, a század közepén pedig igazi forradalmi hullám árasztotta el Európát.

Az 1850-es években pedig a reakció által áthatott társadalmi légkörben a forradalomról már nem a francia forradalom tömeges kivégzései jutottak az emberek eszébe, hanem 1848 eszméi: a nagyobb társadalmi egyenlőségért, a képviseleti rendszerért és nem utolsósorban a nemzeti függetlenségért vívott küzdelmek. A forradalom eszméje magába olvasztotta a hazafias törekvéseket, az önfeláldozó harcokat, a nemzeti hősök kultuszát, s ezért az 1848 utáni nemzedék egyre több képviselője már nem veszedelmes polgárháborúnak tekintette a forradalmat, hanem kultikus, tiszteletre méltó történelmi jelenségnek – Madách szavaival élve „Isten szikrájának”.

Ezután – annak dacára, hogy széles körben terjedtek az új, forradalmi ideológiák, egyes forradalmak évfordulói nemzeti ünneppé váltak, és a művészek is egyre gyakrabban idézték fel és dicsőítették a korábbi forradalmak emlékét – a 19. század második felében egyre ritkábbá váltak a forradalommal nyilvánítható fordulatok. Ez minden bizonnyal több tényezőnek köszönhető, melyek közül a legfontosabb valószínűleg a gazdaság felgyorsuló fejlődése, az államok megerősödése és a nacionalizmus terjedése volt. Az általános életszínvonal emelkedésével egyre szélesebb rétegek érezték úgy, hogy életkörülményeik elfogadhatók, s a további fejlődést nem az erőszakos forradalmi megmozdulások, hanem a reformok biztosítják, vagyis a modern kapitalizmus rendszerét nem megdönteni kell, hanem továbbfejleszteni. Az államok megerősödtek, s ezzel egyrészt képessé váltak a nagyobb megmozdulások kezelésére, lecsendesítésére, szükség esetén felszámolására, másrészt pedig törvényes lehetőséget kínálhattak a tiltakozó mozgalmak számára. Az egységesülő, modern nemzetállamok vezetői ezért már nem rettegtek oly megszállottan a forradalmak emlékétől, mint Metternich nemzedéke, hanem felhasználták azokat a nemzeti egység és az állam megszilárdítására. A forradalmak emléke már nem a széthúzás és polgárháború felélesztésével fenyegetett, hanem szorosabbra kovácsolta össze a társadalmi rendet és belső békét szigorúan őrző nemzetállamok társadalmát. E korban Európában kizárólag egy brutális elnyomás következtében kirobbant lengyel felkelésre került sor (1863–1864), valamint

egy háborús vereség miatt kialakult hatalmi vákuum vezetett olyan polgárháborúhoz Párizsban (1871), amelyet forradalommal lehetett nyilvánítani. A forradalmi erőszak csak Európa keleti peremén talált egyre több követőre, ahol a békés, „nép közé járó” reformerek helyét a cári elnyomás hatására a terroristák vették át.

A 20. században viszont a forradalmak elárasztották a világot. Ennek okai között fel kell sorolnunk a modern demokrácia sajátos természetét (amely az emberi egyenlőség eszméjét a társadalom alapjává nyilvánította, ugyanakkor a tulajdon és a vagyonok különbségével újratermelte, sőt, felfokozta e nemkívánatossá nyilvánított egyenlőtlenséget), valamint a tömegek politikai életbe való bevonását. A legfontosabb tényező azonban az első világháború volt, amelynek következtében szilárdnak tűnő politikai rendszerek omlottak össze, s mindez olyan legitimációs válsághoz vezetett, melynek következtében megindult a harc a hatalmi vákuum betöltéséért. A 19. században megjelent egy új embertípus, a hivatásos forradalmár, aki a forradalomtól reméli minden gazdasági, társadalmi és politikai probléma végső megoldását, és forradalmak kirombolásának szenteli az életét. A 20. században viszont új típusú államok jöttek létre: a magukat forradalminak minősítő rendszerek (a szovjet, a maoista, a kubai stb.), amelyek azt hangoztatják, hogy forradalmárokat nevelnek, forradalmi eszméket terjesztenek és más országok forradalmárait is támogatásban részesítik.

Az 1920-as és 1930-as évekre a forradalom eszméjét már olyan tisztelet vette körül, hogy mind a jobb-, mind a baloldal képviselői megpróbálták kisajátítani. Talán csak a magyarországi Horthy-rendszer ideológusai nyilvánították kifejezetten ellenforradalminak a törekvéseiket, mivel az 1918-as és 1919-es évek forradalmait összekapcsolták a nemzeti tragédiát jelentő trianoni békediktátummal. Olaszországban és Németországban azonban a szélsőjobboldal vezetői magukat forradalmárnak, politikai győzelmüket pedig forradalomnak nyilvánították. Ezeket az elnevezéseket még a velük nem rokonszenvező kortársak is elfogadták egy időre – hogy a náci rémtettek napvilágra kerülése után felhagyjanak a használatával.

Miért őrizhette meg a forradalom oly sokáig a vonzerejét? Tatár György megfogalmazása szerint azért, mert minden világmegeváltó aktivitás növeli az ember erkölcsi értékét a saját szemében. Így aztán „a forradalom önálló tekintélyre tett szert, amelynek a nevében igazolni

lehetett a politikai erőszakot.”⁴⁶ A forradalomnak nevezett történelmi fordulatok többsége lényegileg polgárháború volt. De mivel minden háború kiterjedhet, s az államokon belüli polgárháborúba külföldi hatalmak is beavatkozhatnak, hamarosan az elnyomónak tekintett külső hatalmak elleni háború, egy-egy kisebb-nagyobb közösség szabadságharca is megkapta a forradalom nevet. Szinte valamennyi forradalomban megtalálhatjuk változó arányban a polgárháború és a szabadságharc elemeit. Minden szabadságharc bizonyos mértékben polgárháború, hiszen a külső elnyomónak mindig vannak belső támogatói – és minden polgárháború szabadságharccá válhat egy külső hatalom beavatkozása következtében.

Mindehhez hozzá kell tenni, hogy a 20. században gyakran nemcsak a hatalomátvétel *módja* (gyorsasága, erőszakossága, tömeges jellege) miatt neveztek forradalomnak bizonyos fordulatokat, hanem egyre gyakrabban annak nagy jelentőségű változásokat előidéző *következményei* miatt is – még akkor is, ha a hatalomátvétel viszonylag békés volt, mint az ifjútörökök esetében, vagy Magyarországon 1919 márciusában. A 21. században pedig a forradalom fogalmát egyre szélesebb értelemben használják olyan jelenségekre is, amelyeket korábban nem illettek ezzel a névvel. Itt most nem a fogalom metaforikus, pusztán nagy jelentőségű változásra utaló használatára gondolok (ipari forradalom, kulturális forradalom, tudományos forradalom, szexuális forradalom, az élelemtermelés forradalma, a számítógép forradalma stb.), hanem a fogalom átértelmezésére irányuló, különböző kísérletekre.

Egy 2023-ban megjelent, címében a forradalmak globális történetének feldolgozását ígérő, francia tanulmánygyűjteményben az ókori Athén forradalmairól és az ókori Róma „forradalmi szituációiról” olvashatunk, a huszita felkelés forradalmi jellegéről, majd a nyugat-afrikai dzsihádról.⁴⁷ Vagyis a szerzők forradalomnak neveznek valamennyi erőszakos jellegű és jelentős változást okozó történelmi fordulatot, s ezzel, mintegy feloldva a fogalmat a világtörténelemben, megfosztották azt az újkori felvilágosodáshoz és a haladás eszméjéhez fűződő sajátos kapcsolataitól.

⁴⁶ Armitage 2022, 101.

⁴⁷ Bantigny 2023, 141, 169, 189, 264.

Fareed Zakaria indiai–amerikai újságíró viszont a technológia, a gazdaság és az identitás progresszív irányba mutató, a társadalom mélyebb struktúráinak változásait előidéző történelmi fordulatait nyilvánította forradalomnak – vagyis a békés, hosszú távon megvalósuló átalakulást.⁴⁸ Csakhogy ez nem revolúció, hanem evolúció, pontosan az ellentéte annak, amit évszázadok óta forradalomnak neveztek. Zakaria valójában a békés fejlődés híve, de forradalomnak nevezi el, hogy megőrizhesse a kultikus fogalmat.

Vagyis biztosak lehetünk abban, hogy a forradalom fogalmáról szóló viták a 21. században is folytatódni fognak.

Irodalom

- Andress, David (szerk.) 2015: *The Oxford Handbook of the French Revolution*. Oxford, Oxford University Press.
- Armitage, David 2022: *Polgárháborúk. Az eszmékben élő történelem* (ford. Heil Tamás). Budapest, Rubicon Intézet.
- Babelon, Jean-Pierre 1989: Les guerres de religion et la Ligue. In Frédéric, Bluche – Stéphane, Rials (szerk.) *Les révolutions françaises*. Paris, Fayard, 131–150.
- Bantigny, Ludivine et al. (szerk.) 2023: *Une histoire globale des révolutions*. Paris, La Découverte.
- Bogdanov, Vernon (szerk.) 2001: *Politikatudományi enciklopédia*. Budapest, Osiris.
- Brenner, Antal Domokos 1739: *Histoire des Révolutions de Hongrie où l'on donne une idée juste de son légitime gouvernement. Avec le Mémoires du Prince François Rakoczy sur la guerre de Hongrie depuis 1703...* VI kötet. Hága, Jean Neaulme.
- Brinton, Crane 1952: *The Anatomy of Revolution*. New York, Vintage Books.
- Burke, Edmund 1990: *Töprengések a francia forradalomról* (ford. Kontler László). Budapest, Atlantisz – Medvetánc.
- Chateaubriand, François-René de 1997: *Mémoires d'outre-tombe*. I. kötet. Paris, Quarto Gallimard.
- Cromwell, Oliver 1960: *Beszédeiből, leveleiből* (ford. Böszörményi Ede). Makkai, László (szerk.) Budapest, Gondolat.
- Diderot, Denis et al. [2017–]: *Édition Numérique Collaborative et CRitique de l'Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*. Guilbaud, Alexandre et al. (szerk.) Académie des sciences. <http://enccre.academie-sciences.fr/encyclopedia/page/v14-p247/> (letöltve: 2025. 08. 27.)
- Edelstein, Dan 2015: What was the Terror? In Andress, David (szerk.) *The Oxford Handbook of the French Revolution*. Oxford, Oxford University Press.
- Engels, Frigyes – Marx, Károly 1977: *Marx és Engels válogatott művei*. I. kötet. Budapest. Kossuth.

⁴⁸ Zakaria 2024, 86.

- Furet, François 2000: *Egy illúzió múltja* (ford. Mihancsik Zsófia). Budapest, Európa.
- Furetière, Antoine 1690: *Dictionnaire universel*. The Hague – Rotterdam, Arnoud et Reinier Leers. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k50614b/f1818.item.r=> (letöltve: 2025. 08. 27.)
- Gueniffey, Patrice 2004: La Terreur. In Poussou, Jean-Pierre (szerk.) *Le bouleversement de l'ordre du monde. Révoltes et révolutions en Europe et aux Amériques à la fin du 18e siècle*. Paris, Sedes.
- Kimmel, Michael S. 1990: *Revolution. A Sociological Interpretation*. Philadelphia, Temple University Press.
- Koselleck, Reinhart 2016: *Kritika és válság. Tanulmány a polgári világ patogenezisééről*. Budapest, Atlantisz.
- XVI. Lajos 1989: *Louis XVI a la parole. Autoportrait du Roi Très Chrétien. Lettres, discours, écrits politiques*. Paris, O.E.I.L.
- Makkai, László (szerk.) 1964: *Világtörténet*. V. kötet. Budapest, Kossuth Kiadó.
- Malia, Martin 2006: *History's Locomotives. Revolutions and the Making of the Modern World*. New Haven, London, Yale University Press.
- McCulloch, David 2001: *John Adams*. New York – London, Touchstone.
- Michelet, Jules 1952: *Histoire de la Révolution française*. I. kötet. Paris, Gallimard.
- Montesquieu 2000: *A törvények szelleméről* (ford. Sebestyén Pál). Budapest, Osiris – Attraktor.
- Ormos, Mária 1982: Gondolatok a Horthy-rendszerről. *Kritika*, 11, 3–4.
- Pincus, Steve 2009: *1688. The First Modern Revolution*. New Haven, London, Yale University Press.
- Rey, Alain 1989: *«Révolution» Histoire d'un mot*. Paris, Gallimard.
- Robespierre, Maximilien 1973: *Textes choisis*. III. köt. Paris, Éditions Sociales.
- Royle, Trevor 2004: *The British Civil War. The Wars of the Three Kingdoms. 1637–1660*. New York, Palgrave Macmillan.
- Schwoerer, Lois G. (szerk.) 1992: *The Revolution of 1688–1689. Changing perspectives*. Cambridge – New York, Cambridge University Press.
- Skocpol, Theda 1979: *States and Social Revolutions*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Süle, Jenő (szerk.) 1976: *Munkásmozgalomtörténeti lexikon*. 2. javított és bővített kiadás. Budapest, Kossuth.
- Wittgenstein, Ludwig 1968: *Logikai-filozófiai értekezés* (ford. Márkus György). Budapest, Akadémiai Kiadó.

MOLNÁR ATTILA KÁROLY¹

A tudás korlátai: a violentia

The limits of knowledge: violence

Absztrakt

A *violentia*, a határátlépés az európai gondolkodás egyik jellegzetes dilemmája. Egyszerre igényli azt, de ugyanakkor tart tőle. A *violentia* a létező viszonyok nyílt vagy hallgatólagos bírálata, érvénytelenítése valamilyen eszmény vagy igazságigény nevében, ezzel veszélyezteti a politikai rendet. Az igazságigény képviselői és a nekik ellenállók egyaránt hajlamosak fizikai és egyéb kényszert alkalmazni, ezért a határátlépés mindig békebontó. Az európai civilizáció önképe szerint arra törekszik, hogy törvényekkel békét teremtsen, felszámolja az erőszakot, ugyanakkor a határátlépéseket legfeljebb ideig-óráig tudja korlátozni vagy megszelídíteni. Az alábbiakban erről, a *violentiával* kapcsolatos ambivalenciáról lesz szó. A politikai és erkölcsi gondolkodás egyik korlátját jelzi, hogy a határátlépés nem feltétlenül jó, de nem is feltétlenül rossz; ahogyan a hiánya sem feltétlenül rossz, sem nem feltétlenül jó.

Kulcsszavak: politikai tudás, erőszak, határátlépés, kétértelműség

Abstract

Violence is a dilemma of the European mind. It requires transgression and fear as well. Violence is the overt or covert refutation of the existing human relations, their devaluation by an ideal or truth-claim. Therefore, truth-claims are always peace-breakers. The European tradition is searching for peace by the rule of law in order to eliminate violence, but this process can tame or keep at bay violence only for a short period of time. The ambiguity concerning violence in the European tradition means that violence, or the lack thereof, is not necessarily good or bad.

Keywords: political knowledge, violence, transgression, ambiguity

¹ Eszmetörténész. Alapító igazgató, NKE Molnár Tamás Kutatóintézet; kutató, Századvég.

A politikai gondolkodás nagy része, ha el is fogadja az uralmat, hierarchiát, jellemzően elutasítja a kényszert és az erőszakot. A „politikafilozófia nagyobb részét Platón óta értelmezhetjük úgy, mint különféle kísérleteket arra, hogy elméleti alapokat és gyakorlati megoldásokat találjanak a politikától való megszabadulásra”.² Az antipolitika, az uralommentesség patrisztikából örökölt reményénél erősebb volt a törekvés, hogy megszabaduljanak az emberek a kényszertől és az erőszaktól. Bár ma különösen erős a hajlam az erőszak, a kényszer azonosítására az aszimmetriával, uralmi helyzettel (az elismerés megtagadásával), a kettő azonban nem jár együtt szükségszerűen.³ A „civilizáltság” és a hasonló fogalmak az erőszaktól való mentességet jelentették,⁴ míg a barbárság annak állandó jelenlétét. Thomas Hobbes leírásában az uralom léte pontosan az erőszak ellentéte: „minden ember mindenkinek az ellensége [...] Ilyen körülmények közt nincs hely a szorgalomnak, mert a gyümölcse bizonytalan, ezért aztán nincs se földművelés, se hajózás, se tengeren túlról behozott áru, se kényelmes épület [...], se művészetek, se irodalom, se társadalmi érintkezés, s ami a legrosszabb: örökös félelem uralkodik, az erőszakos halál veszélye fenyeget, s az emberi élet magányos, szegényes, csúnya, állatias és rövid.”⁵

A „civilizáltság” felértékeléséhez hozzátartozott annak a hallgatóságos feltételezése, hogy az a tudat terméke, és valami nem természet adta. A tudásba vetett bizalom azt a feltétlen bizalmat jelenti, hogy a valóság, a többi ember és önmagunk teljes mértékben megismerhető és a tudás révén ellenőrizhető, a kíváncsi – akár erőszak-, akár uralommentes, akár másmilyen – viszonyok létrehozhatók. Az erőszakkal és kényszerrel az értelem által megalkotott rendet állították szembe.

A fejletlenebb korok sokféle politikai rezsimet ismertek, Platón hármat, Arisztotelész kétszer hármat, de ezeken kívül még számtalan kategória létezett a rezsimek megnevezésére. Ezzel a gazdagsággal szemben a 20. századi politikatudomány a procedurális vagy liberális demokrácia – a politikai berendezkedések versenyének evolúciós győztese – eszményére és gyakorlatára összpontosított. Állítólag a liberális de-

² Arendt 1998, 222.

³ Hatalmas szótára van a *violentiával* szembeállított és a civilizációhoz kapcsolt viszonyoknak, mint a „bizalom”, „békesség”, „udvariasság”, „egyetértés”, „barátság”, „szerződés” és így tovább.

⁴ Collingwood 1947.

⁵ Hobbes 1970, 108–109.

mokrácia – amely a legfőbb politikai javakat, tehát az igazságosságot, szabadságot, egyenlőséget és hasonlókat nyújtja – a működőképes és koherens politikai megvalósítása.

A jó rezsim kérdése tabu lett mára, és a politikai gondolkodók el is hagyták a témát. A politikai gondolkodás inkább a politikai episztemológiára és cselekvéseméletre összpontosított. A politikai tudás és cselekvés témái lehetővé tették, hogy a politikával foglalkozók úgy gondolkodjanak a jó életről és a társas világról, hogy közben nem kérdőjelezzik meg az állam tabuvá vált hatalmi szerkezetét. A 20. század második felében a politikai gondolkodás – ahogyan azt Strauss értette – témája főképpen a politikai tudás lett.

A létező intézményes és hatalmi berendezkedés elfogadása mellett zajlott le a platóni, a politikai tudásra összpontosító politikai filozófia újjászületése. Ez az újjászületés komolyabb viták és harcok nélkül történt a második világháború után, noha Karl Popper Platónról egy szellemi nürnbergi tárgyalás során elítélte állítólag a zárt társadalom felé hajló nézetei miatt.⁶ A bevádolt platonista gondolkodás a rendet az igazság biztos és a többiek felett álló tudására, az episztemológiai kiválóságra alapozná. A mai politikai gondolkodásban uralkodóvá vált irányzat mégis szembement Popperrel abban, hogy hangsúlyozta a tudás szerepét az emberi viszonyok ideális elrendezésében.

A politikai filozófia 20. századi újjászületése az uralkodó (társadalomtudományi) szcientizmus és a modern ideológiák kisiklásainak kritikája volt, ugyanakkor akarva-akaratlanul a felvilágosodás racionalista előfeltevését folytatta. Azt, hogy a politika tudásprobléma, és csak e tudás eredete, termelése és tulajdonságai vitathatók – vagyis az erkölcsi és politikai episztemológia –, de nem a tudás jelentősége. Ezért a politikai episztemológia lett a politikai viták központja. Például a nyitott társadalom érdeme Popper szerint az, hogy megoldaná a politikai episztemológia problémáját. A nyitott társadalom képe pedig a tudományos megismerés evolúciós – mindig a jobb érv marad fenn – elméletén alapult.⁷ A fő kérdés ebben a gondolkodásban a megfelelő politikai tudás természete és eredete: a tudás végtelenül tökéletesíthető-e,

⁶ Popper 1966.

⁷ Popper 1999.

azaz lehet teljesen koherens és a következményeiben biztos, vagy homályos, töredezett és bizonytalan?

Noha a politikai és erkölcsi episztemológia újjászületése az igazság és az igazságosság témáit a politikai gondolkodás középpontjává tette; Rawls törekvése nem segít megértenünk a politika és morál közti feszültséget, mivel a központi kérdése az volt, hogy „milyenek lennének az intézmények, ha olyan emberek terveznék őket, akik már megegyeztek az igazságosság alapelveiben?”⁸ Azonban a történelmi és a mai politikai tapasztalat azt mutatja, hogy a politikával szemben támasztott morális igény (az „igazságosság”) ahelyett, hogy megoldást nyújtana, további konfliktusokat teremt a politikában.

*

Platón apokrifjében azt olvassuk, hogy „az igazságos tettek [...] előnyösek” (*Első Alkibiadész* 116d); a politikai siker szempontjából és a tudatlanság a bajok forrása (*Első Alkibiadész* 118a). Az *Euthüphrón* szerint a politikai bajok forrása az igazságra vonatkozó vélemények vitája, azaz a megfelelő tudás hiánya. És mindenki azt szereti, amit szépnek, jónak, igazságosnak tart, és gyűlöli azt, amit rútnak, rossznak igazságtalannak. „Hát akkor mire vonatkozhat az a véleménykülönbség, amiben nem tudnánk dönteni, s miatta egymás ellenfelévé válnánk és haragudnánk egymásra? Talán így kapásból nem jut eszedbe, de nekem, ahogy most beszélek, úgy tűnik, hogy ez az igazságos és igazságtalan, és a szép meg a rút, és a jó meg a rossz. Vajon nem az ezekre vonatkozó véleménykülönbség-e az, amiben nem tudnánk kielégítően dönteni, s amiatt válnánk egymás ellenségeivé, ha azzá válnánk, én is, te is, meg minden más ember is?” (*Euthüphrón* 7d).

Ebből úgy tűnik, hogy a politika alapvető problémája a tudás, az igazság ismeretének a hiánya, és az igazság megismerésével a konfliktus felszámolható, azaz a sikeres politikus az, aki a politikát felszámolja azzal, hogy a megfelelő tudás révén egyetértést teremt. Azonban ez a tudás nem a machiavellista (hatalom)technika, nem is az arisztotelészi gyakorlati tudás (*phronesis*, *prudentia*), hanem az igazság/valóság ismerete. A valóság azonban a barlangmetafora szerint csak az emberi világból kilépve ismerhető meg.

⁸ Idézi Elkin 2004, 68.

Azonban Platón két gyakran idézett szövegében, az *Államban* és a *Védőbeszéd*ben az igazság, a filozófus és a politikai közösség kapcsolataról egy, a fentitől élesen eltérő értelmezést találunk. Szókratészt azért ítélték el, mert megzavarta az ifjúság gondolkodását azzal, hogy a cselekedeteit a *daimonion*jára hivatkozva igazolta, ahonnan – a politikai közösségen kívülről – a politikai cselekvése forrását jelentő tudása származott. A *daimonion*ra hivatkozás annyit jelent, hogy Szókratész fittyet hányt a – barlangi homályban tévelygő – közösség véleményére, az esetleges helytelenítésére. Olyanná vált, mint Gügész, aki a láthatatlanná tévő csodagyűrűjét viselve mindenféle gonoszságokat követett el, hiszen nem korlátozta a szégyen, a többi ember helytelenítése. Szókratész történetéből az derül ki, hogy az igazság ismeretének igényét a politikai közösség zavarkeltő veszélynek tekintheti, és ez az igénybejelentés káros lehet az igénybejelentő számára is. Vagyis az igazság ismeretére hivatkozás lehet konfliktusforrás, politikai hátrányokat okozhat, és nem feltétlenül előnyöket.

Az *Állam* egész beszélgetése a városon kívül zajlik, ahogyan Platón iskolája, az Akadémia is a városon kívül volt, ugyanis az igazságról való beszéd politikai bajokkal járhat. A barlangmetaforában azt olvashatjuk, hogy az oda visszatérő filozófust talán kinevetik, megverik és meg is ölik. Az igazság ismerete, de a nyilvános beszéd az igazságról biztosan hátrányokkal jár a létező politikai közösségben, és nem politikai előnyökkel. Az *Államot* olvasva arra a következtetésre juthatunk, hogy a barlangon, a politikai közösségen kívülről eredő, azaz a barlanglakók nem interszubjektívan osztott, közös tudása konfliktusforrás lehet, ezért veszélyezteti a város békéjét és az ilyen tudást hirdető nyugalomát. Következésképpen a bölcs ember távol marad a politikától. A politikai részvétel veszélyes az igazságot kedvelők számára, ahogyan az igazságot kedvelők is veszélyesek a politikai békére. Platón szerint a probléma forrása a barlanglakók jelleme. És mivel a várost nem lehet legyőzni, a legjobb az, ha a filozófus távol marad a közélettől, az *eudaimoniát* a magánéletben keresi (*Védőbeszéd* 32a).

Ez az érvelés egy meglehetősen fura irányba mutat: ezek szerint Platón – a mai értelemben – realista volt, aki azt gondolta, hogy a politika nem alapulhat az igazság ismeretén, mivel a jó rend témája megtöri a békét. Az eredete szerint transzcendentális tudás mint olyan problémaforrás a barlanglakók számára, ezért ez a tudás irreleváns

a politikai siker szempontjából, és még inkább az a vágyott béke és egyetértés szempontjából. Szemben doktor Faustusszal,⁹ a modern gnosztikus értelmiséggel, Platón azt írja, hogy Thalész beleesett egy kútba, miközben a csillagok törvényeit kémlelte. „Találó ez a gúny mindazokra is, akik filozófiába merülve töltik az életüket” (*Theaitétosz* 174a). Úgy tűnik, mindenkinek jobb, ha az igazságigények kívül maradnak a barlang lakóinak világán. A barlangmetafora az episztemológiai hübrisz és a belőle fakadó konfliktusok felé fordítja a figyelmünket.

Noha az igazság ismeretét a *nous*hoz kapcsolta Platón az *Államban*, amit a modernnek főleg racionalitásként értelmeznek, a *Phaidroszban* a filozófust a mániával, az istenek ajándékával társította,¹⁰ és a *Lakomában* is a mániához kapcsolta (*Lakoma* 218b). A *Phaidrosz* pedig sorra vette a mánia különféle típusait, amit gyakran neveznek őrületnek az emberi életre gyakorolt hatása miatt (249e). „Mert, ha egyszerűen szerencsétlenség volna az őrjöngés, akkor igaza volna, de épp legnagyobb javaink őrjöngésből (mániából) – de persze isteni adományként ránk szálló őrjöngésből – származnak” (*Phaidrosz* 244a).

Az őrültség felelőtlenséget jelent, a társadalmi normák és szokások áthágását, a szakítást a szégyennel (*aidos*), amiben pedig még bízott Platón a *Prótagoraszban*.¹¹ A szégyen a közös, interszubjektív morál, elvárások internalizálásának eszköze, a mánia azonban ezt felszámolja, és vele együtt a törekvést az interszubjektív normák betartására. A mánia szégyentelenné, azaz normaszegővé tesz. Az isteni mánia (*theia mania*) a költők, próféták és filozófusok révén kerül a világunkba (*Ión* 534b–e). E megrészegülés, megszállottság, az isteni erő hatására mondanak igazat, vállalva a kellemtelen következményeket is. A mánia kívül áll a diszkurzív racionalitáson, az interszubjektivitáson és a társadalmi és meg tapasztalható életen, meghaladja az értelmet. A határátlépést az irracionalitáshoz kapcsolja az európai gondolkodás, és a filozófus által képviselt, hordozott tudás belépése a barlang homályába (szokások, előítéletek, vélemények világába) is határátlépés. A barlangban a filozófus tudása irracionalitásként jelenik meg a többiek számára, a filozófus igazságigénye semmiképpen sem a politikai siker forrása.

⁹ Marlowe 1960.

¹⁰ Piper 1995, 1962.

¹¹ Shaw 2015.

Az isteni inspiráció olyan, a következményekre nem tekintő viselkedést eredményezhet, ami a többiek szemében kaotikus vagy eksztatikus őrültség, ezért is kritikus Platón az *Államban* a költészettel szemben, mivel az lerombolja a politikai rendet és a békét, felkavarja a lélek vágyakozó részének irracionális érzelmeit. A mánia azt eredményezi, hogy átlépik a fennálló szokásokat, határokat. A mániákus nemcsak vehemens, de erőszakos is, a szó eredeti értelmében (*violare*: törni, megsérteni). Az igazságra hivatkozás nem pusztán zűrzavart, konfliktust kelt, hanem a tett maga is *violens*. Tehát az igazságról beszélni vagy az igazság – feltételezett ismerete birtokában – cselekedni, noha rendszert békét és harmóniát ígérnek az így beszélők vagy cselekvők, erőszakos cselekedet, és még több erőszakot vált ki.

Mielőtt Guizot¹² elkezdete volna a politikai konfliktusokat osztályalapon magyarázni, amit a marxizmus folytatott később, a rajongást és a megszállottságot, a „metafizikai őrültséget” tartották a politikai zűrzavarok egyik lehetséges forrásának.¹³

A rajongást, ami a puritánok által kirobbantott polgárháború után a 18. századi erkölcsi és politikai gondolkodás, illetve a magukat ironikus¹⁴ módon felvilágosultaknak gondoló *philosophe*-ok egyik jellemző témája volt,¹⁵ és a sugallatot úgy tekintették, hogy az nem az emberek interszjektív világából ered, és elszakítja őket a közös szokásoktól, normáktól. Ez az irracionális, nem érvelő, hanem intuitív beállítódottság az interszjektív értelem elfojtását kívánja meg, és az eredmény lehet kudarcos, sőt ördögi is, de mindenképpen bajok forrása. A rajongás folyamatosan problémát okoz a gondolkodásunkban és a gyakorlatban. Ezeket az embereket azért tekintik őrültnek, mert nem vetnek számot a cselekvéseik lehetséges következményeivel.

A mániákus kétértelmű alak, mivel egyrészt aszociális, azonban csak az ilyen emberek – filozófusok, próféták vagy költők – tudnak kilépni a barlanglakók közös világából és behozni kívülről valamilyen tudást, amely feltételezésük szerint az igazságot tartalmazza. A transzcendens

¹² Guizot 1895.

¹³ Lásd Hume-ot és Burke-öt.

¹⁴ A felvilágosult filozófusok önelnevezése azért ironikus, mert az egyik fő témájuk, a rajongás az isteni sugallatra hivatkozó cselekvés volt, miközben a saját igazságigényük is ugyanerre a platonista-ágostoni *illuminatióra* épült.

¹⁵ Heyd 1995.

eredetű tudás, a meg/felvilágosodás eltorzíthatja az emberi gondolkodást, számtalan személyes vagy társadalmi gondot okozhat, és a mániákusoknál nehéz vagy lehetetlen megkülönböztetni az autentikus igazságigényt az őrültségtől.

*

A szabadságról és az igazságosságról beszélni annyit jelent, hogy a jó rendről, az emberek helyes elrendezéséről beszélünk. Ezért az e témáról való beszéd politikai, mivel az emberi viszonyokra vonatkozik, és arra, hogy ezeket hogyan változtassuk meg szándékosan. De az emberek, amikor észlelik a rendet, igazságosságot és szabadságot, vagy éppen ezek hiányát, akkor hallgatólagosan transzcendentális tudásra utalnak.

A tanulás és a tapasztalat sok mindenre meg tudja tanítani az embert, de nem mindenre. Azt a tudást, ami nem a tapasztalati világból ered, nevezte Voegelin¹⁶ transzcendens tudásnak. Az ember azért transzcendens lény, mivel képes érzékelni valami mást, mint önmagát és az őt érzékszerve által nyújtott információt. Képes észlelni valamit, ami korlátozhatja, de ugyanakkor ki is szabadíthatja a tapasztalati világból. Az ember képes kilépni a tapasztalati világból és a tapasztalatainak értelmet adni. A transzcendens eredetű tudás, a tartalmától függetlenül, úgy tűnik, felszabadító hatású. Ugyanakkor a kiszabadulás határátlépést jelent, azaz *violentiát*. Azonban az ilyen tudás – akár a *nousszal*, akár a mániával kötötték össze – kapcsolata a gyakorlattal, a cselekvéssel bizonytalan, és a bizonytalanság felszámolására irányuló törekvés eredményez ideologikus vagy dogmatikus – a kellemetlen vagy előre nem látott következményekkel nem számoló – gyakorlatot.

A jó rendnek sok utópista vagy perfekcionista értelmezése van.¹⁷ A modern korban a jó rendet a mechanizmus mintájára képzelték el, és a szcientizmushoz kapcsolódott. Általában a jó rend eszméje a keresztény platonizmus béke és harmónia párosához kapcsolódott, a kényszer- és konfliktusmentes világhoz, egyfajta antinómiás szabadsághoz, vagy a geometriai egyszerűséghez, átláthatósághoz, gyakran a racionalitáshoz, és egyre inkább a hedonizmushoz. A modern „republikánus, liberális, közösségelvű gondolkodás megegyezik abban a feltételezés-

¹⁶ „Sensorium of transcendence”. Voegelin 2014, 123.

¹⁷ Passmore 1970.

ben, hogy a széthúzás, ellenállás, konfliktus és harc felszámolása a politikai rendszerből a siker. A politikát a stabilitást eredményező morális és politikai témák – amelyek konszenzust teremtenek és fenntartják az egyetértést – bírósági, adminisztratív és szabályozó tevékenységére korlátoznak [...] és megszabadítanak az alattvalókat a politikai konfliktusoktól és instabilitástól”.¹⁸

Noha az igazságos és szabad emberi világ képe általában békés, nélkülözi a konfliktusokat, erőszakot és kényszert, a megvalósítására törekvők rendre az igazságosságra, a szabadságra vagy más transzcendens eszmére hivatkoznak, amelyek meggyengítik a *létező* politikai rendet, és nem származhatnak a tapasztalati világból, hiszen a változtatási törekvések forrása ezek – szabadság, igazságosság, rend stb. – hiányának tapasztalata. Ezek az igények *violentiát*, határátlépést jelentenek, ami kényszert vált ki, amely vagy arra irányul, hogy a létező rendet és békét fenntartsák, vagy arra, hogy egy újat hozzanak létre. Noha Platón elméletileg elismerte az igazságigény potenciális konfliktusforrás voltát, ezt a dilemmát a gyakorlatban a kereszténység intézményesítette. Előtte a vallási és a politikai közösség egybeesett, a vallási kultusz valamelyik etnikai csoporthoz kapcsolódott, vagy egy városhoz. A kereszténységgel azonban megjelent a specifikus vallási közösség, amelynek bárki a tagja lehet, függetlenül a származásától, a politikai elkötelezettségétől és a jogi státusától. A tagság egyetlen feltétele annak elfogadása, hogy Jézus a megváltó. Ugyanakkor azonban a keresztények elutasították a római istenek és a császárok kultuszát, azaz nem voltak elég lojálisak a politikai rendhez. Az erre épülő kritika végigkísérte a kereszténység történetét.

A specifikus vallási közösség azt jelenti, hogy a politikai és a vallási közösség határai, szimbólumai és az irántuk való lojalitások többé nem esnek egybe. Sőt, a két közösség konfliktusba is keveredhet egymással. Az őskereszténységtől kezdve a vallási és a politikai közösség iránti lojalitás potenciálisan konfliktusok és viták forrása. Azaz a keresztények transzcendens igazságigénye konfliktusokat okozhat a politikai rendben. A nyugati kereszténység intézményesen szétbontotta a közösség két aspektusát, a *sacerdotiumot* és a *regnumot/imperiumot*. Az erastiniánus és bizánci gyakorlat, a trón és oltár szövetsége ellenére

¹⁸ Honig 1993, 2.

látnunk kell e helyzet egyedi voltát a keresztény hagyományban, ami a politikai rend hallgatólagos leértékelésével jár. „Senki sem szolgálhat két úrnak: vagy gyűlöli az egyiket, a másikat pedig szereti, vagy ragaszkodik az egyikhez, a másikat pedig megveti” (Mt 6:24), és „Inkább kell engedelmeskedni Istennek, mint az embereknek” (ApCsel 5:29).

A politikai rend – a barlang világa – és az igazság szétválasztásának legradikálisabb esete Szent Ágoston *civitas Diaboli/terrena* fogalma. Mivel az ember romlott, ezért nem képes kölcsönösen betartott, közös (morális) szabályokat és ezzel rendet alkotni és fönntartani. A politikai rend szükségszerűen mindig valamelyes kényszeren alapul. Azonban igazságosság nélkül csak egy rablóbanda az emberek világa.

A döntés, a vele járó kényszer és szabályozottság (törvény vagy morál), a béke és az igazság közti dilemma és konfliktus a keresztény világ gerince. Paradox módon a politikát egyszerre értelmezi az erő, kényszer használatának és a kényszer igazságos törvényekkel történő felszámolásának. Platón óta a történelmünk tele van állítólagos isteni sugallatokkal, amelyek felkavarják az érzelmeket, felborítják a gyakorolt szokásokat és rendet. A transzcendens vagy prófétai tudásról, igazságigénnyel beszélni ezért részben a rend és a nem technikai, nem racionálisan kalkulálható újítások viszonyára vonatkozó beszéd. A határátlépés egyszerre értelmezhető a konvencionális rend alóli felszabadulásként és a káosz veszélyeként.

A *violencia* kétértelműsége a hagyományunk része. Valamilyen mértékű rend megőrzése a politika egyik alapvető célja, ezért a transzcendens igazságigényt gyakran a létező rendre potenciálisan fenyegetőként érzékelik, amit valahogy meg kellene szelídíteni, legalább nyelviileg „az értelem publikus használata” révén.¹⁹ A transzcendencia nyilvánvalóan potenciális veszélye miatt a politikai gondolkodók és cselekvők igyekeztek azt keretek közé szorítani, megszelídíteni vagy a saját szolgálatukba állítani.

A transzcendens tudás politikai korlátozásának gyakorlata legalább olyan régi, mint a hit és politika közti feszültség, de valószínűleg az első elméleti megfogalmazása az investitúraharcok melléktermékeként jött létre Pádúai Marsilius *Defensor Pacis*²⁰ című művében, aki azzal

¹⁹ Rawls 1993, 1999; Greenawalt 1995.

²⁰ Marsilius of Padua 1951–6.

érvelt a pápai hatalmi igénnyel szemben a német-római császár igénye mellett, hogy az igazságigényt az evilági béke fontossága mögé sorolta. Elméletileg fogalmazta meg a gyakorlatot: elválasztotta a békét az igazságtól, a rendet a transzcendens eredetű igazságigényektől. A politikai gondolkodók transzcendens tudással kapcsolatos beállítódottságát jól példázza Hobbes *Leviatánjának* híres borítója, ahol kétféle, az állam által használt fegyvert látunk. Az egyik oldalon vannak a kényszerítő eszközök (kardok, ágyúk, csapatzászlók stb.), a másik oldalon pedig az eszmék és a vallás szimbólumai, az igazságigények. A megszokott életmód békéje és biztonsága érdekében az államnak mindkettővel kell élnie: a karddal és a pásztorbottal is. Világosan láthatjuk, hogy Marsilius és Hobbes fő érve az igazságigénnyel szemben a béke volt. A béke mindkettőjük esetében a konfliktus hiányát jelentette, ami nem feltétlenül a lelki béke. A későbbi politikai gondolkodók békeérve – ami tartalmazza a biztonságot is – egészen a semleges állam gondolatáig mindenféle transzcendentális vonatkozástól mentes volt, csak a harcok és konfliktusok hiányát jelentette.

A politikán – ami konfliktusokkal, döntéshozatallal és azok kikényszerítésével jár – túli világra törekvés önfelszámoló, mivel határátlépéssel jár. Szemben a mitológia törvényalkotó és alapító (fél)isteneivel – mint Romulus – az emberi határátlépő cselekvések jellemzően határátlépő világot eredményeznek, ami *per definitionem* igazságtalan.

A határátlépés, azaz a transzcendencia betörése – akár szentnek, akár karizmának, akár fenségesnek, akár vallásnak vagy lelkiismeretnek nevezték – az emberek életébe különféle következményekkel járhat. Az igazságigényből eredő átalakító erő a keresztény hagyomány folyton felbukkanó dilemmája: hogyan lehet a hamis prófétákat vagy a második eljövotelt észrevenni, nehogy úgy járjunk, mint az emmauszi tanítványok? Örültek egy kis csoportjából áll, mivel tevékenységük *violentia*hoz vezet, vagy ellenkezőleg, üdvös, mivel a célja felszabadulás a gonosz alól? A létező rend és törvények, a kormányzati hatalom a káosztól mentik meg az embereket, a békét és biztonságot őrzik, vagy ellenkezőleg, elnyomók és gonoszak? A dilemmák azért dilemmák, mert nem lehet racionálisan megoldani őket. (Platón: *Eutyphron* 110 b–d). A döntés sosem evidens és ritkán egyhangú. Kényszer alkalmazása azért tűnik szükségszerűnek, mivel gyakorlatilag lehetetlen mindenki számára meggyőző indokot találni egy-egy döntés mellett.

Vagy a fenti episztemológiai probléma miatt érdemes inkább korlátok közé szorítani az igazságigényeket? A tapasztalat szerint az igazságigény és a politikai közösség teljes összeolvadására irányuló, a *violen-tiát* kegyetlenül büntető törekvés veszélyes is lehet. A modern kor totalitárius rendszerei és a totalizáló ideológiái a figyelmünket a *violenta* dilemmája felé fordítják: nagyon is politikai, evilági bajok keletkezhetnek mind az emberek és emberi viszonyok transzcendens mércéinek megszüntetéséből – ezek a hagyományos zsarnokságok –, mind pedig az emberi világot uraló igazságigényekből – ezek a modern totalitárius rezsimok és ideológiák. Violens igazságigények nélkül hogyan ismerhetnék fel az emberek, hogy a rend, amelyben élnek, jó, igazságos és szabad, vagy sem? Míg a transzcendens igazságigények nyilvánvaló veszélyt jelentenek a létező rendre, a határátlépésektől mentes világban zsarnokivá válhatnak. A határátlépések és az általuk okozott zavarok az európai hagyomány magját alkotják.

Ezek a dilemmák az ágostoni politikai teológia jámbor elfogadására hajlamosítanak, amely szerint a világ homályos, kiismerhetetlen, esetleges és erkölcsileg abszurd, miközben a gnosztikus és pelágiánus modernitás megváltásígéretét elutasítják. Szent Ágoston szerint a tudásuk korlátozott, a cselekvéseknek mindig vannak mellékhatásai, és a kudarc lehetősége mindegyikben benne van a tudásunk korlátozottsága miatt. Ebből következően az önszabályozás, önkormányzás demokratikus eszménye is lehetetlen. Ha az emberi világot nem lehet racionálisan elrendezni, szabályozni, és láthatóan ellenáll minden rendszerezési kísérletnek, valamint a racionális megértésnek is, akkor az embernek fel kell adnia a bizonyosságot, az áttekinthetőséget és az önigazgatás reményét a politikai és morális életben.

A politikai modernitás a szerződéselmélet radikalizálása: a társas viszonyok alakítását reméli és arra törekszik. E szerint az emberek képesek a kezükbe venni az életük irányítását, önmaguk urai lesznek, és az emberi világ tejes mértékben megismerhető és ellenőrizhető. Következésképpen bármi, ami ellenáll az emberi megismerésnek és ellenőrzésnek, az önkényes és elnyomó, sőt a haladás és a boldogság ellensége. A modernnek azért racionalisták és feltételeznek egy optimista politikai-morális episztemológiát, mivel nem képesek arra, hogy jámborul elfogadják: az embernek bíznia kell olyasmiben, ami kívül esik az ellenőrzésén. Az előre nem látható és kellemetlen „következmények”

miatt az emberi világ megértése tartalmaz valamennyi jámborságot, ami a világ zavarosságának, kiismerhetetlenségének, esetlegességének és a tudásunk korlátozott voltának az elfogadása. A nyugalom legjobb esetben is mulandó, a konfliktus és a bizonytalanság állandó lehetőség.

*

A politikai rend igényli a számtalan forrásból eredő radikális sokféleség szűkítését. Nincs a politikának helyettesítője, ha azokat a különféle eljárásokat értjük alatta, amelyek révén autoritativ döntésekhez juthatunk el egy olyan világban, ahol az emberek sokféle nézettel rendelkeznek a kormányzat feladatáról és arról, hogy ezt miként kellene el látnia. A politikai helyzet meglehetősen sajátos, mivel a rend és a decens élet megőrzése olyan eszközök használatát igényli, amik az élet más területein tiltottak.

A modern remény a Kantnál, Rawlsnál és Habermasnál olvasható erkölcsspszichológia, amely azon alapul, hogy mindenki erkölcsi kötelessége kölcsönösen átvenni mindenki más nézőpontját, és ezzel belehelyezkedni a többiek önképébe és világképébe. (Habermas szerint ennek három előfeltétele, hogy a helyzet befogadó legyen, kényszermentes, nyitott és szimmetrikus, amelyek együttesen teljesen felszámolnák a döntéshozatal igényét.) Ez esetben kialakul a megegyezés valahogy. De ez illúzió. A politika nem véleménycseré, hanem a hatalomért vívott küzdelem. És nem látszik semmilyen racionális, nem autoritativ megoldás a pluralitásra és a kontingenciára. A racionális megegyezés helyett autoritás, kényszer, alkudozás, manipuláció, vagy a pluralitás és kontingencia procedurális vagy intézményes szűkítése érvényesül.

A konfliktus felszámolhatatlannak tűnik, de nem csak a tudásunk hibái (előítéletek, érdekek torzításai, tévedések), az erőforrásaik szűkössége és a különféle patológiák miatt. E feszültségek és a belőlük fakadó döntésgény, valamint a döntések kikényszerítése szükségességének egyik komoly forrása a *violentia*, vagyis az igazságosság, a szabadság eszméje és más igazságigények, amelyek jellemzően a politika, harcok és kényszer teljes eltörlését ígéri.

A platonikus gondolkodás reneszánsza problémává tette a barlanglakók politikai rendje és az igazságigény közt a modernitásban kialakult kapcsolatot, és a politikának az igazságigényekből is eredő agnosztikus és autoritativ jellege felé fordítja a figyelmet.

A szent örültséget le lehet győzni, de sosem tűnik el teljesen. Az európai szellemi és intézményes politikai hagyomány nem tudja megoldani a problémát, a *violentia* láthatóan folytonosan megjelenik, és ezzel együtt az elfojtására törekvő kényszer is. A történelemben elért eredmények törékenyek és nem tartósak. Mind az intellektuális, mind az intézményes megközelítés a politikai autoritás által használt kényszer és *violentia* felszámolását ígéri. Azonban egyik megoldás sem éri el a remélt eredményt.

*

A politikai tudásunk korlátozott és szükségszerűen tökéletlen voltának hangsúlyozása nevezhető pesszimizmusnak, mivel ez azt jelenti, hogy az embernek morálisan és episztemológiailag bizonytalan előfeltevések alapján kell döntéseket hoznia. Egy alig kiismerhető és áttekinthető, gyakran inkább zavaros világban kell cselekednie, de mégis felelős tetteiért, mint Oidipusz volt. Az előre nem látott következményekért is felelős. Sőt, gyakran a morálisan rossz cselekvés eredményezhet közjót, ami az igazi abszurditás a racionalista számára.

Az arisztotelészi-tomista, a *prudentia* jelentőségét és lehetőségét hangsúlyozó gondolkodás ennél sokkal optimistább: azt feltételezi, hogy az erényes és a helyénvaló cselekvés lehetséges, még ha nem is mindig valósul meg. Azonban a (politikai) episztemológia tökéletlen volta a politikai cselekvés és az emberi létezés morális abszurditásának felfogásával jár.

Irodalom

- Arendt, Hannah 1998: *The Human Condition*. University of Chicago Press.
- Collingwood, Robin G. 1947: *The New Leviathan; Or, Man, Society, Civilization and Barbarism*. Oxford, Clarendon Press.
- Elkin, Stephen L. 2004: *Thinking Constitutionally: The Problem of Deliberative Democracy*. In Paul, Ellen F. – Miller, Fred D. – Paul, Jeffrey (szerk.) *Morality and Politics*. Cambridge University Press.
- Greenawalt, Kent 1995: *Private Conscience and Public Reasons*. Oxford University Press.
- Guizot, François 1895: *A democratia Franciaországban*. Budapest, Franklin Társulat.
- Heyd, Michael 1995: *Be Sober and Reasonable*. Leiden, Brill.
- Hobbes, Thomas 1970: *Leviatán*. Budapest, Magyar Helikon.

- Honig, Bonnie 1993: *Political Theory and the Displacement of Politics*. Ithaca, Vorbell University Press.
- Marlowe, Christopher 1960: *Doktor Faustus tragikus históriája*. Budapest, Magyar Helikon.
- Marsilius of Padua 1951–6: *Defensor Pacis*. Columbia University Press.
- Passmore, John 1970: *The Perfectibility of Man*. Duckworth, London.
- Popper, Karl 1966: *The Open Society and Its Enemies*. Princeton University Press.
- Popper, Karl 1999: *The Logic of Scientific Discovery*. Routledge.
- Pieper, Josef 1962: *Enthusiasm and Divine Madness: On the Platonic Dialogue Phaedrus*. Harcourt.
- Pieper, Josef 1995: *Divine Madness: Plato's Case against Secular Humanism*. San Francisco, Ignatius Press.
- Rawls, John 1993: *Political Liberalism*. New York, Columbia University Press.
- Rawls, John 1999: *The Law of Peoples, with: The idea of public reason revisited*. Cambridge, Harvard University Press.
- Shaw, Clerk J. 2015: *Plato's Anti-hedonism and the Protagoras*. Cambridge University Press.
- Voegelin, Eric 2014: *Új politikatudomány*. Budapest, NKE.

KELEMEN HUNOR¹

Az országgyűlési választások hatása a Budapesti Értéktőzsdére, 2010–2022²

The Impact of Parliamentary Elections on the Budapest Stock Exchange, 2010–2022

*„A politika és a tőzsde gyakran kéz a kézben járnak.
Nem lehet tehát csodálkozni azon, hogy a politikai
titkok tudói gyakran kísértésbe esnek, hogy hasznot
húzzanak ismereteikből.”*

André Kostolány³

Absztrakt

Jelen tanulmány a magyarországi országgyűlési választások Budapesti Értéktőzsdére gyakorolt hatását vizsgálja eseményelemzés módszertannal 2010-től 2022-ig. A dolgozat során részletesen bemutatásra kerül az eseményelemzés módszertana, története, valamint a ki-választásának okai. Kijelenthető, hogy a választásoknak csak akkor van hatásuk a piacra, ha a befektetói várakozásokkal nem megegyező eredmény, azaz meglepetés születik. Az így létrejövő információs aszimmetria jelentős volatilitást és magas abnormális hozamokat okozhat a piacon. Azonban a 2010 utáni magyar országgyűlési választások körüli várakozások egyre inkább egybeestek az eredményekkel, így a meglepetésszerűséggel az abnormális hozamok is elmaradtak. Az eredmények láttán kijelenthetjük, hogy a választások kimenetének lényegében nem volt hatása a tőzsde egészére, de bizonyos részvények esetében szignifikáns abnormális hozamok figyelhetők meg.

Kulcsszavak: országgyűlési választások, Budapesti Értéktőzsde, eseményelemzés

¹ Egyetemi hallgató, Budapesti Corvinus Egyetem, nemzetközi gazdálkodás szak; műhelytag, Mathias Corvinus Collegium, Politikatudományi Műhely. A tanulmány bővebb változatával II. helyezést ért el az egyetemi TDK versenyen.

² Ezúton szeretnék köszönetet mondani Szalay-Berzeviczy Attilának és dr. Gallai Sándornak, akik szakértelmükkel készségesen rendelkezésemre álltak a dolgozat megírása során, továbbá dr. Lánczi Andrásnak a politológiai, dr. Kókény Lászlónak és Bedő Tibornak pedig a módszertani útmutatásért.

³ Kostolány 2002, 49.

Abstract

This study examines the impact of Hungarian parliamentary elections on the Budapest Stock Exchange from 2010 to 2022 using event analysis methodology. The methodology of event analysis, its history, and the reasons for its selection are presented in detail. Elections only affect the market when the results differ from investor expectations, that is, when there is a surprise. This informational asymmetry can cause significant volatility and highly abnormal returns in the market. However, after 2010, the expectations surrounding Hungarian parliamentary elections increasingly coincided with the actual results, and as such, abnormal returns driven by surprise effects were absent. Based on the findings, we can conclude that the election outcomes had essentially no impact on the stock market as a whole, but certain stocks did experience significant abnormal returns.

Keywords: parliamentary elections, Budapest Stock Exchange, event study

Bevezetés

Elszálltak a „választási papírok”; [R]emekül nyit a magyar tőzsde a választások után – az elmúlt években ilyen és ehhez hasonló szalagcímek jelentek meg a különböző gazdasági szaklapokban az országgyűlési választások másnapján.⁴ A tőzsdei hozamok és a választások kapcsolata évtizedek óta egy nagyon aktívan vizsgált területe a nyugati tőkepiacoknak, tekintve, hogy a befektetői várakozások jelentősen befolyásolhatják a piaci mozgásokat. A politikai stabilitás esszenciális eleme a befektetői hangulatnak, jelen tanulmány mégsem a befektetések országhoz tartozó tényezőinek változását vizsgálja, sokkal inkább a választások előtti időszakban tapasztalt, magas volatilitás formájában megjelenő befektetési várakozásokra és befektetések politikai kockázati tényezőire koncentrálnak. Egy esetleges kormányváltás vagy jelentős politikai fordulat bekövetkezésének nagy valószínűsége növelheti a piaci bizonytalanságot, átmenetileg visszatartó erőként hathat a befektetési döntésekre, különösen a tőzsdén jegyzett vállalatokéra. A befektetési várakozások és a piaci reakciók közötti nexus összetett, a választások előtti időszakban a piaci szereplők megpróbálják előre látni és beárazni a választási eredményeket, valamint azok lehetséges hatásait. Ebben a bizonytalan periódusban gyakoriak a rövid távú árfolyam-ingadozások, amelyek mögött nem ritkán spekulatív befektetési magatartás,

⁴ HVG 2018a; Portfolio 2022.

sőt a választási eredményekre vonatkozó várakozások érvényesülnek. A választás kimenetelének tisztázódása után a piac jellemzően stabilizálódik, a spekulatív tőke pedig távozik a piacról.

A Budapesti Értéktőzsde (BÉT) és az országgyűlési választások kapcsolatának bizonyítására Bedő Tibor tett korábban kísérletet, de csak egy értékpapírnál talált szignifikáns eredményt.⁵ Jelen tanulmány Bedő kutatását kívánja folytatni a 2006 utáni parlamenti választások vizsgálatával. A kutatás egyszerre vizsgálja a választási kimenetekben való *ex-ante* bizonytalanságra és az *ex-post* választási kimenetekre adott részvénytőke reakciókat. A politikai bizonytalanság megállapítására a tanulmány a politikai közvélemény-kutatásokat és mandátumbecsléseket használja. A szakirodalom szerint a tényleges választási kimenetel és az elemzői várakozások közötti eltérés okozza a választási sokkokat, amelyeket tükröznek az árfolyamok is. Amennyiben a választási eredmény a korábbi előrejelzések és a piaci várakozások keretein belül marad, a meglepetéshatás minimális, ami alacsonyabb abnormális hozamokat és mérsékelt piaci volatilitást eredményez. Ebben a helyzetben pedig kizárható az endogenitás problémája, mivel a politikai bizonytalanság megszűnésével a piaci árfolyamok már nem gyakorolhatnak visszaható befolyást a politikai szereplők választási sikerének valószínűségére.⁶

A 2018-as és 2022-es választások után tapasztalt heves piaci reakciók ugyan felkeltették a sajtó figyelmét, de mélyebb betekintést nem nyújtottak. Ennek hiánypótlására a tanulmány elemzői mélységgel tesz kísérletet ezen részvények és közös tulajdonságaik azonosítására. A 2010-es, a 2014-es, a 2018-as és a 2022-es országgyűlési választások hatását vizsgálja a BÉT-en prémium kategóriában jegyzett értékpapírokra koncentrálva. Többféleképpen is hozzájárul a szakirodalomhoz: (1) ez a tőzsde és a választások kapcsolatát a 2010-es választásoktól kezdődően vizsgáló első eseményelemző tanulmány; (2) sikerült azonosítani egy olyan közös tulajdonságokkal rendelkező portfóliót, amely két választási évben is szignifikánsan reagált a választási eredményekre.

⁵ Bedő 2007.

⁶ Nguyen–Alsakka–Mantovan 2023, 2.

Az eseményelemzés szakirodalmi áttekintése

Mielőtt megvizsgáljuk, van-e hatása a választásoknak a tőzsdére, érdemes áttekinteni, hogyan lehet egy esemény hatását vizsgálni. Az eseményelemzés módszertana kifejezetten ezt a problémát célozza meg: nagy mennyiségű pénzügyi adat elemzésével feltárja, hogy egy adott esemény milyen hatással van a vállalat értékére.

A modern eseményelemzés módszertana a 30-as évekig tekint vissza, de egészen a 60-as évekig nem tudták az általános árfolyamváltást tökéletesen elkülöníteni az adott esemény által kiváltott változástól.⁷ A hatékony piacok tudományos alapjait Samuelson fektette le 1965-ben,⁸ de a módszertani áttörést a Fama és munkatársai érték el, empirikusan igazolva a hatékony piaci hipotézist.⁹ A hatékony piacok és a bolyongáselmélet közötti közgazdaság-tudományi polémiaára pedig Fama 1970-es cikke nyújtott megoldást azáltal, hogy egységes keretrendszerbe foglalta a hatékony piacok elméletét, és bevezette annak három osztályozási formáját: gyenge, félerős vagy közepes és erős.¹⁰ Fama a hatékony piac sarokpontjait a következőképpen határozta meg: nincsenek tranzakciós költségek, minden információ ingyenesen elérhető mindenki számára, és az információkból a szereplők azonos következtetést vonnak le. A feltételek teljesülése esetén minden új információ azonnal beépül az árfolyamba, így nem jön létre arbitrázslehetőség.¹¹ Az új megközelítéssel már sikerült megfelelő mértékben kiszűrni az általános tőzsdei árfolyammozgások hatásait és az esemény által okozott hozamváltozást. Ezt követően vált az eseményelemzés a részvényárfolyamok az eseményekre adott reakcióinak bevett módszertanává, amelynek empirikus alkalmazása igazolja a hatékony piacra vonatkozó hipotézist.¹² Ugyanakkor, a tőzsdei árakra számtalan tényező hat, így természetesen nem jelezhető pontosan előre az árfolyam alakulása, de a tőzsdei törvényszerűségek kimutathatóvá váltak. Nem lehet azonban

⁷ Az eseményelemzés módszertanának úttörői közt megemlíthető Myers–Baka 1948; Barke 1956, 1957, 1958; Ashley 1962.

⁸ Samuelson 1965.

⁹ Fama et al. 1969.

¹⁰ Fama 1970.

¹¹ Uo. 1970.

¹² Vilonya–Czenczeli 2022, 242.

kockázatmentes hozamot realizálni az árfolyammozgások kihasználásával. A piaci hatékonyság elmélete szerint egy piac akkor tekinthető hatékonnak, ha az árfolyamokban a befektetők számára rendelkezésre álló minden információ azonnal tükröződik, ami lehetővé teszi az árak megalapozott predikciójának kizárását a tiszta spekuláción alapuló kereskedés hiányában. Következésképpen a sokszerű információk megjelenését mindig árfolyamváltozás követi. A valóságban azonban egyik piac sem tökéletesen hatékony, de az összes piac hatékony bizonyos mértékben, némelyek inkább, mint mások.¹³

Bár a módszertant széles körben alkalmazták vállalati eseményekre, a nem vállalati események vizsgálata korántsem korlátozott – lásd fegyveres konfliktusok bejelentése,¹⁴ jegybanki intervenció,¹⁵ devizapiaci események hatása a kriptopiacra,¹⁶ a Covid19-pandémia hatása az európai légitársaságok részvényeire¹⁷ és a megasport események hatása a tőzsdei árfolyamokra.¹⁸ A választások árfolyamokra gyakorolt hatását vizsgáló eseményelemzés szakirodalmá is széles körűnek mondható. Ugyanakkor megjegyzendő, hogy a publikus tanulmányok túlnyomó többsége csak az amerikai elnökválasztás részvénypiaci hatására összpontosít.¹⁹ A politikai eseményekből fakadó bizonytalanság jellemzően erős hatást gyakorolhat a részvényteltjesítményekre, tekintettel arra, hogy a befektetők nem tudnak pontos prognózissal élni a következő kormányra és jövőbeli intézkedéseinek gazdasági és politikai következményeire.²⁰ A hatékony piac elve szerint a választási hírek és trendek, különösen a közvélemény-kutatások a választási eredményeket megelőzően beépülnek a részvényárakba – ahogy azt számos szerző már bizonyította.²¹ Ezáltal megállapíthatóvá vált, hogy a politikai bizonytalanság és a tőkepiaci értékelés között a kapcsolat erős, különösen

¹³ Grossman–Stiglitz 1980; Akerlof–Shiller 2011.

¹⁴ Shapiro–Switzer–Mastroisnni 1999.

¹⁵ Neeley 2005.

¹⁶ Bhattacharya et al. 2000.

¹⁷ Kökény–Kenesei–Neszveda 2021.

¹⁸ Berman–Brooks–Davidson 2000; Veraros–Kasimati–Dawson 2004; Fűrész–Rappai 2022.

¹⁹ Knight 2006; Tomić–Todorović–Jaksić 2023; Lin 2021; Bouoiyour–Selmi 2017; Selmi–Bouoiyour 2020; Goodell–Mcgee–Mcgroarty 2020; Goodell–Vähämaa 2013; Shaikh 2017; Oehler–Walker–Wendt 2012; Pham et al. 2018.

²⁰ Goodell–Mcgee–Mcgroarty 2020; Pástor–Veronesi 2013; Wisniewski 2016.

²¹ Nguyen–Alsakka–Mantovan 2023, 2.

egy esetleges politikai rendszerváltást megelőzőleg: ekkor jellemzően mind a részvénytőke volatilitása, mind a kockázati prémium megnövekszik – különösen recessziós időszakban.²²

A piaci bizonytalanság mértékét jól szemléltette a 2020-as amerikai elnökválasztást megelőző időszak, amikor a közvélemény-kutatások Joe Biden várható győzelméről szóló hírei jelentős piaci nyugtalanságot váltottak ki: 2020 júliusában a befektetők rövid távú volatilitási várakozásait jelző, úgynevezett „félelemindexként” is hivatkozott CBOE Volatilitási Index (VIX) 28 százalékra emelkedett, ami 41 százalékkal haladta meg a hosszú távú történelmi átlagot.²³ Látható, hogy a közvélemény-kutatások szignifikánsan hathatnak a befektetői hangulatra, de vajon ez a választási bizonytalanság hogyan befolyásolja a részvénytőke piacokat a választások előtti időszakban? Ennek megválaszolására Nguyen és szerzőtársai a közvélemény-kutatások a részvénytőke piacokra gyakorolt hatását vizsgálták a választások előtti időszakokra fókuszálva, kinyitva az elemzést az Európai Unió 26 tagországára.²⁴ A szakirodalommal ellentétben jelentős figyelmet fordítottak a választás előtti közvélemény-kutatások pontosságára, illetve annak szerepére az értékpapírok volatilitásában és hozamában való mozgások előrejelzésében. Megállapították, hogy a részvénytőke piacok volatilitása növekszik a választások utáni időszakban, és ez a reakció a választás előtti közvélemény-kutatások pontosságától függ. A választási bizonytalanság és a választási sokk az EU összes országában befolyásolta a részvényárak volatilitását, míg a választási bizonytalanság csak az eurózóna tagországaiban – Ausztria, Belgium, Finnország, Franciaország, Németország és Hollandia – befolyásolja a részvényhozamokat. Az abnormális hozamok megjelenése az adott vállalat vélt vagy valós politikai kitettségének kockázataként is értelmezhető. Ez kiváltképpen olyan országokra lehet igaz, ahol az állami szerepvállalás jelentősen befolyásolja az adott vállalat vagy szektor teljesítményét. Indonéziában például a kereskedelmi, szolgáltatói és befektetési szektor bizonyult a legstabilabbnak, míg

²² Pástor–Veronesi 2013; Kelly–Pástor–Veronesi 2016; Goodell–Mcgee–Mcgroarty 2020.

²³ Hodgson 2020; Nguyen–Alsakka–Mantovan 2023, 2.

²⁴ Nguyen–Alsakka–Mantovan 2023.

a bányászati vállalatok részvényei több elnökválasztás előtt is kiugró volatilitást mutattak.²⁵

Magyar vonatkozásban a szakirodalom nagyon korlátozott, egyedül Bedő tanulmánya nyújt háttérrel négy országgyűlési választást vizsgálva (1994, 1998, 2022, 2006):²⁶ a szerző limitációként hivatkozott a magyar tőzsde méretére és a kereskedett értékpapírok alacsony számára. A vizsgált periódusban a részvények összetétele és likviditása is változott, és nem sikerült olyan részvényt találni, amely mind a négy választás alatt szignifikánsan reagált volna a választási eredményekre. Két választást azonosított (1998, 2002), amelyet a közvélemény-kutatók kevésbé vagy nem tudtak sikeresen előre jelezni. Mindkét alkalommal csak a MOL reagált szignifikánsan: „ha meglepetés a választások eredménye, akkor egy baloldali győzelemre pozitívan, míg egy jobboldali győzelemre negatívan reagál a Mol”.²⁷ Továbbá megállapítja, hogy az értékpapírok összességére a politikai bizonytalanságnak nincs egyirányú negatív vagy pozitív hatása, a választási bizonytalanság vagy fokozatosan árazódik be, vagy egyáltalán nincs is árképző hatása.²⁸

Eseményelemzés-tervezés

Az eseményelemzés gyakorlati célja, hogy prognózisként szolgáljon a jövőbeni események várható hatásaira, vagyis az esemény bekövetkezése után várható változásokat mutassa be. Ha a vizsgált esemény relevanciája pozitív, akkor a befektetők jövőbeli hozamok valószínűség-eloszlására vonatkozó feltételezései új egyensúlyi ár kialakulásához vezetnek. Az eseményelemzés megtervezésének (*event study design*) lépései és módszertani ismertetése számos tanulmány során került bemutatásra, illetve alkalmazásra.²⁹ Itt legfőképpen MacKinlay módszertani eljárását követem, azonban egyes lépéseket Henderson alapján

²⁵ Imelda–Siregar–Anggraeni 2015, 74.

²⁶ Bedő 2007.

²⁷ Uo. 182.

²⁸ Uo. 183.

²⁹ Ezek közül kiemelendő Henderson 1990; MacKinlay 1997; Fama 1998; Binder 1998; Seiler 2005; Kothari–Warner 2007; valamint Corrado 2011, akik átfogó képet nyújtanak a procedúráról.

veszek sorra,³⁰ és így mutatom be az eseményelemzési eljárás menetét, illetve a kutatás szempontjából legfontosabb módszertani részleteket.

Számolási és eseményablak

Az eljárás első lépése mindig a vizsgálandó esemény, illetve az azt megelőző és követő időszakok meghatározása. Két fogalmat fontos megjegeezni: számolási ablaknak (*estimation period*) nevezzük a normális hozam meghatározására kijelölt időszakot, és eseményablaknak (*event window*) az abnormális hozam kiszámítására megadott időszakot. A módszer elméleti sarokköve, hogy a két periódus nem eshet egybe, nem fedheti egymást. Az eseményablak és a számolási ablak hosszának kijelölése többnyire széles mozgástérrel megtehető, de jelen esetben a korábbi kutatások tapasztalataira alapozva határoztam meg. Az abnormális hozamot a várt és az effektív hozam különbsége jelenti. Az effektív hozam a tényleges hozamot jelenti az adott időszakban, míg a várt hozamot az előző időszakokban tapasztalt átlagos hozamok alapján becsülik meg. Az abnormális hozam azt jelzi, hogy az esemény hatása eltér a várttól. A folyamat második lépése az adatok meghatározása, majd normális – az esemény bekövetkezése nélküli várható – hozam mérése, és csak ezek után szükséges meghatározni az abnormális hozamok mérési eszközeit.

Az események hatásának vizsgálatakor a szakirodalom alapján a napi hozamok mellett döntöttem, mivel az események bekövetkezésének váratlansága változó: a választások időpontja ugyan a piac számára előre ismert – tehát nem áll fenn információs aszimmetria előtte, így a döntés szűkebb időintervallumon belül beárazódhat. Az eseményelemzés-tervezés során először meg kell határoznunk az eseményablak (*event window*) hosszát, vagyis azt az időszakot, amelyen az esemény hatását vizsgáljuk. Azonban mivel a vizsgált időszakban számos hatás is befolyásolhatta az árakat, ami akadályozhatja a pontos hatásvizsgálatot, túl hosszú periódust nem érdemes meghatározni. A vizsgált piacok hatékonyságára és a hírek relevanciájára alapozva az ötnapos eseményablak megfelelő lehet, mivel az információhatás rövid, hamar

³⁰ MacKinlay 1997; Henderson 1990.

megjelenik a hozamokban. A következő lépés a számolási periódus kijelölése, amelyen keresztül meghatározzuk a normál hozam értékét. A számolási ablak hosszának megválasztásakor két ellentétes probléma merül fel: minél hosszabb a számolási ablak, annál több „idejét múlt” adat befolyásolja a normális hozam meghatározását, másrésről viszont, minél rövidebb a számolási ablak, annál kevésbé lesz pontos a paraméterek becslése.³¹ Ugyan számos érv felsorakoztatható a hosszú számolási ablak ellen, de mivel a vizsgált időszakok mind politikai, mind piaci szempontból igencsak eseménydúsak mondhatóak, így csak kellően hosszú idő szolgálna a legoptimálisabb mintavétellel a normál hozam meghatározásához. A szakirodalom javaslatára inkább hosszabb, választásonként különböző hosszúságú, az adott választást megelőző év összes kereskedési napját felölelő periódust alkalmaztam: a 2010-es választások mindkét fordulójánál 251, a 2014-es választásokra 246, a 2018-asra 251, a 2022-es esetén pedig 252 kereskedési napot regisztráltam. Így a számolási és megfigyelési ablak nem fed egymást, a megfigyelési időszak elkülönül a vizsgálandó eseménytől. A cél annak megállapítása, hogy jelentkezett-e abnormális hozam az eseményt követően.

Adatok

A jelen alfejezetben a vizsgálatához felhasznált adatokat ismertetem. A kutatáshoz adatbázist állítottam össze, amely tartalmazza a választás napján kerekedett összes prémium részvény azonnali napi záróárait a vizsgált időszakra vetítve. Ahol az értékpapírt az adott választást megelőző évben, tehát a becslési periódusban regisztrálták tőzsdére, ott a számolási ablak torzulása miatt az adott eseményre nem vizsgálok.³² Az így megmaradt összes részvélynél három változót alkalmaztam: a záróárat, a teljes forgalmat és az összesített hozam indexet. A részvényhozamok származtatásához a BÉT hivatalos részvényindexe, a BUX-index hozamát használtam fel ugyanarra az időszakra napi hozammal számolva. Ahol egy-egy értékpapírra nem volt kötés, ott a *last*

³¹ Bedő 2007, 176.

³² Lásd AutoWallis 2014-ben és a Waberer's 2018-ban.

traded price-t (LTP), vagyis az utolsó kereskedett árat használtam. Tekintettel arra, hogy a 2010-es választásokon két forduló volt, így összesen öt esemény hatását vizsgálja a tanulmány. Mivel a választások napja nem kereskedési nap, a választások másnapja az eseménynap (0). Minden eseménynél hat különböző eseményablakkal számol a tanulmány: (0; 0), (-2; 2), (0; 2), (0; 5), (1; 5), és egy ablakot az esemény előtt (-5; -1). Az adatokat a BÉT-adatszolgáltató bocsátotta rendelkezésre.

Hozamszámítás

Az eseményelemzés kulcskérdése, hogy hogyan tudja elkülöníteni a normális és az abnormális hozamot egymástól, valamint hogy milyen modellt alkalmaz a normális hozam mérésére. A hozzászámításhoz a modelleket alapvetően statisztikai és közgazdasági szempontok szerint lehet csoportosítani. A modellválasztás során piaci modellt alkalmaztam a normál hozam becslésére, amely tulajdonképpen a legkisebb négyzetek módszerével készült lineáris regresszió, amely kapcsolatot teremt a piaci hozam és az i -edik eszköz hozama között.³³ Jóllehet Bedő a BUX sajátos indexsúlyai és a magyar piac koncentrálttsága miatt az átlagoshozam-modellt preferálja, de a piaci modell alkalmazása több okból is indokolt.³⁴ Egyrészt a nemzetközi szakirodalom szimulációs kutatásai alapján a piaci modell hasonló megbízhatósággal teljesít az abnormális hozamok azonosításában, miközben egyszerűsége mellett nem marad el az olyan komplexebb modellektől, mint a CAPM.³⁵ Másrészt, mivel a BUX-index maga is tartalmazza a vizsgált részvényeket, így egy piaci alapú regressziós modellnél kulcsfontosságú a konzisztens és értelmezhető normálhozam-bebecslés – ezt a piaci modell biztosítja a legjobban.

Először a napi loghozamok ($R_{i,t}$) kerültek kiszámolásra részvényenként természetes logaritmust használva (1. képlet). Másodszor a várha-

³³ Binder 1998; Mackinlay 1997, 6.

³⁴ A kutatás korlátaiként kell megjegyezni, hogy jelenleg a három legnagyobb magyar vállalat, az OTP Bank, a MOL és a Richter Gedeon együttesen az index majdnem 85 százalékát adják, míg a maradék kisebb társaságok mindössze annak 15 százalékáért felelősek. Ezáltal a három részvény mozgása jelentős hatást gyakorol az index árfolyamára, akár torzulásokhoz is vezethet az abnormális hozamok vizsgálata során.

³⁵ Brown–Warner 1980, 1985; Dyckman–Philbrick–Stephan 1984.

tó hozamokhoz benchmarkként használt piaci hozamnál ($R_{m,t}$) hasonló módon történt a kalkuláció az BUX-index alapján (2. képlet). Adott i részvélynél t időpontban a várható hozam ($ER_{i,t}$) kiszámításához az α és β paramétereit kalkuláltam regressziós becsléssel – becslési ablakot megadva a piaci modell felállításával (3. képlet). Ezt követően az adott i részvény t -edik napján mért tényleges hozamaiból kivontam az i részvény t -edik napjára becsült várható hozam eredményét (4. képlet), amelyt a 3. képlettel számítottam ki korábban. Így megkaptam az i részvény t -edik napján mért abnormális hozamokat.³⁶ Ezt elvégeztem az összes értékpapírnál, mindegyik napra, eredményül kapva az abnormális hozamokat.

$$R_{i,t} = \ln \frac{TRI_{i,t}}{TRI_{i,t-1}} \quad (1)$$

$$R_{m,t} = \ln \frac{P_{c,t}}{P_{c,t-1}} \quad (2)$$

$$ER_{i,t} = \alpha_i + \beta_i R_{m,t} + \varepsilon_t \quad (3)$$

$$AR_{i,t} = R_{i,t} - ER_{i,t} \quad (4)$$

A hipotéziseimet vizsgáló statisztikai tesztek elvégzéséhez, az AR t-tesztet használtam az elején. Ekkor először részvényenként összeadtam a becslési időszak ($T_0 \rightarrow T_1$) minden egyes napjára kiszámolt abnormális hozamok négyzetre emelt értékét, majd ezt az összeget elosztottam a becslési időszak napjai számának szabadságfokával (M_i-2), így megkapva a teszthez szükséges adott napi abnormális hozam varianciáját (5. képlet).³⁷ Ezután kiszámítottam az AR t-teszt értékét (6. képlet) az eseménynapra (0) vonatkozóan úgy, hogy az értékpapírhoz tartozó adott napi abnormális hozamot elosztottam az adott naphoz tartozó abnormális hozam szórásával. A kapott értékről pedig az adott szabadságfokok figyelembevétele mellett tudtam megállapítani, hogy szignifikáns-e, és ha igen, milyen mértékben.

³⁶ Binder 1998.

³⁷ Uo.

$$S_{AR_t} = \frac{1}{M_1 - 2} \sum_{t=T_0}^{T_1} (AR_{i,t})^2 \quad (5)$$

$$S_{0AR_{i,t}} = \frac{AR_{i,t}}{S_{AR_t}} \quad (6)$$

A nem egynapos eseményablakokhoz részvényenként számoltam ki a kumulatív abnormális hozamokat (CAR), amikor az adott részvényhez tartozó T_1 és T_2 (az eseményablak kezdete és vége) eseményidőszakban τ számú naphoz tartozó abnormális hozamokat összeadtam (7. képlet). Az eseményablak egészére vonatkozó szignifikáns tesztekhez CAR t-próbát alkalmaztam. A 8. képlettel az adott portfólió (i) adott eseményablakához tartozó (τ) kumulált abnormális hozamokhoz tartozó varianciát is úgy számoltam ki, hogy vettem az 5. képlettel kiszámolt napi abnormális hozam varianciáját, majd ezt felszoroztam az éppen vizsgált eseményablak napjainak számával (L_2). Ezután kumulált abnormális hozamokhoz tartozó variancia gyökével, azaz a szórásával leosztottam az adott értékpapírhoz tartozó kumulált abnormális hozamokat, amivel megkaptam a CAR t-teszt értékét, és így a többnapos eseményablakokban is ki lehetett számolni részvényenként, hogy a kumulált abnormális hozamok követik-e a normális eloszlást – nulla várható értékkel (9. képlet).³⁸

$$CAR_{\tau,i} = \sum_{\tau=T_1}^{T_2} AR_{i,\tau} \quad (7)$$

$$S_{CAR\tau} = L_2 S_{AR_t}^2 \quad (8)$$

$$t_{0CAR} = \frac{CAR_i}{S_{CAR}} \quad (9)$$

³⁸ Mackinley 1997.

Eredmények

Az eredmények bemutatása előtt fontos megemlíteni, hogy általánosságban egy választás csak akkor gyakorolt hatást a tőzsdére, ha van információtartalma, azaz meglepetésszerű. Az eseményelemzés szempontjából elengedhetetlen az előzetes várakozások és a választások információtartalmának feltárása, amelynek során elsősorban a választások előtt készült közvélemény-kutatásokra és mandátumbecslésekre támaszkodom. A közvélemény-kutatásokra jellemzően minden választási kampány idején kiemelten élénk médiafigyelem irányul, hiszen olyan információkat áramoltatnak a politikai nyilvánosságba, amelyek nemcsak tükrözhetik, de formálhatják is a politikai várakozásokat. Nem elfelejtendő ugyanakkor, hogy a mandátumbecslések a választói pártpreferenciákról készített pillanatfelvételek alapján készült kalkulációk csupán, és nem előrejelzések. A következő táblázatban a különböző közvélemény-kutató intézetek által publikált, az előző négy parlamenti választásra vonatkozó mandátumbecslési sávok és a tényleges eredmények láthatók.

1. táblázat: a 2010-es, 2014-es, 2018-as és 2022-es választások eredményére vonatkozó előzetes mandátumbecslések és eredmények

Választási év	Mandátumbecslések és végeredmény			A választás eredményét a közvélemény-kutatók sikeresen előrejelezték
	Pártok/pártszövetségek	becslési sáv	végeredmény	
2010. április 11., április 25.	Fidesz–KDNP	260–281	263	igen ³⁹
	MSZP	44–66	59	
	Jobbik	37–50	47	
	MDF	0	0	
	LMP	10–18	16	
	Egyéb	0	1	
2014. április 6.	Fidesz–KDNP	123–127	133	igen ⁴⁰
	MSZP–EGYÜTT–DK–PM–MLP	29–60	38	
	Jobbik	12–38	23	
	LMP	9–0	5	
	Egyéb	0	0	

³⁹ Választás.hu 2010; Szabó–Mráz 2010; Világgazdaság 2010; Gallup 2010; Nézőpont 2010; Index 2010.

⁴⁰ Választás.hu 2014; HVG 2014a,b; Haász 2014a,b; Századvég 2014; Nézőpont 2014a,b.

Választási év	Mandátumbecslések és végeredmény			A választás eredményét a közvélemény-kutatók sikeresen előrejelezték
	Pártok/pártszövetségek	becslési sáv	végeredmény	
2018. április 8.	Fidesz–KDNP	112–146	133	igen ⁴¹
	Jobbik	20–42	26	
	MSZP–Párbeszéd	15–33	20	
	DK	10–16	9	
	LMP	6–8	8	
	Momentum	0	0	
	Együtt	0–2	1	
	Egyéb	0–3	2	
2022. április 3.	Fidesz–KDNP	119–128	135	igen ⁴²
	Egységben Magyarországért	69–79	57	
	Mi Hazánk	0–6	6	
	Egyéb	1	1	

Forrás: saját szerkesztés

Látható, hogy a mandátumbecslések az eredményekhez képest viszonylag kis szórással, de sikeresen előre jelezték a választások kimenetelét. A sajtóban megjelent elemzői becslések mind a négy választáson egyöntetűen a Fidesz–KDNP pártszövetség győzelmét várták, de a kétharmados győzelemre vonatkozó előrejelzések megosztóak voltak. Így a választások információtartalma csupán e különbségben tekinthető érdeminek, és a várakozások tükrében csak a 2018-as és a 2022-es választások kimenete mondható már-már meglepetésszerűnek.

Elsőként érdemes megbizonyosodnunk arról, hogy ténylegesen volt-e hatása a választási eredményeknek, és csak azután érdemes a megfelelő kontextusba helyezni. Minden egyes választási évnél bemutatom, hogy volt-e szignifikáns elmozdulás a tőzsdén jegyzett részvények esetében, amelyekről összefoglaló táblázatok a mellékletben találhatók. A kumulált abnormális hozam az eseményablakban levő abnormális hozamok összességét, míg a p az ehhez tartozó CAR t-teszt p értékét jelöli. A magas értékeket háttérszínnel jelöltem a táblázatokban. Továbbá a követhetőség okán az átnevezett értékpapírokat a jelenlegi névhasználat szerint jelöltem.⁴³

⁴¹ Választás.hu 2018; Bitá 2018; Republikon 2018; Nézőpont 2018; Haász 2018.

⁴² Választás.hu 2022; Századvég 2022; Nézőpont 2022a,b; IDEA 2022; Ambrus 2022.

⁴³ Például Takarékszövetkezetek Jelzálogbankból lett MBH Jelzálogbank (MBHJB) esetében.

2010-es eredmények (a vonatkozó ábra a 159. oldalon található)

„A radikális nacionalista Jobbik erős választási szereplése következtében fennáll a veszélye annak, hogy Magyarország nemzetközi megítélése veszít fényéből”; „befektetők aggódnak a magyar választási eredmény miatt” – írta a *Financial Times* a választások másnapján.⁴⁴ A piaci reakció inkább optimista volt, az állampapírok másodlagos piacán már nyitáskor alacsonyabb hozamszinteken indult a kereskedés, a kereskedők szerint „a pénteki bizonytalankodás után egyértelműen jobb a hangulat”.⁴⁵ Az első választási forduló másnapján érkező piaci reakció nem volt szignifikáns. A közvélemény-kutatások által előre jelzett eredmények beigazolódtak, az ezekre vonatkozó várakozások pedig beépültek az árfolyamokba. Az M1. táblázatban bemutatott AR t-teszten látható, hogy a választások másnapján, április 12-én egyedül a Rába abnormális hozama volt kiugró.⁴⁶ A kumulált abnormális hozamok két eseményablak esetén is ([0; 0]; [-2; 2]) ugyanezt az eredményt erősítették meg – lásd M2. táblázat. A piac jellemzően stagnált.

Az 1. ábra a választások első fordulójának CAR-statisztikáit vizualizálja – itt is a választások másnapja, tehát április 12. volt az eseménynap (0). A diagram különböző részvények teljesítményét mutatja be a választások napjára központosított 21 napos időszakban. A kumulált abnormális hozamokat elemezve nem tapasztalhatók jelentős különbségek az értékpapírok között, a többségük -10 és 10 százalékos tartományon belül mozog. Az ábrán látható, hogy három vállalatnál megfigyelhetők kiugró hozamok: kiugróan negatív a Konzum és a BIF, de ezeket a csökkenéseket 2-3 kereskedési napon belül emelkedések, korrekciók követik. Bedő eredménye szerint a magyar parlamenti választások eseményelemzésekor a választás eredményét eldöntő forduló vizsgálatára kell nagyobb figyelmet fordítani. Ezért a kumulált átlagos abnormális hozamokat vizualizáló ábrát csak az első fordulóra készítettem el, de a mellékletben mindkét forduló teszteredményei szerepelnek. A második fordulót követően a részvénytőke az első fordulóhoz képest még „közömbösebb” reakciót adott: az AR t-teszten egyik ér-

⁴⁴ *Financial Times* 2010a,b.

⁴⁵ *Portfolio* 2010a.

⁴⁶ Feltehetőleg a Magyar Autóbuszgyártó Klaszter megalakulására reagáltak pozitívan a piaci szereplők. *Portfolio* 2010c.

tékpapír sem vett fel magas abnormális hozamértéket – lásd M3. táblázat. Kizárólag a Magyar Telekom mutatott kiugró értékeket (5,56), de ez nem a választások információtartalmának tulajdonítható.⁴⁷

A választások második fordulójában, április 25-én beigazolódtak a kétharmadra vonatkozó várakozások. A fülkeforradalom nem okozott meglepetést, a választás információtartalmát előre beárazta a piac. A Nemzeti Ügyek Politikája címmel meghirdetett választási programban ugyan megjelöltek gazdasági stratégiákat, mint a hazai cégek globális résekbe való betörése, a belföldi piacok védelme versenyfelügyelet és a fogyasztóvédelem kiterjedt alkalmazásán keresztül, de egzakt szektorális intézkedéseket nem neveztek meg.⁴⁸ Összességében megállapítható, hogy egyik forduló sem okozott szignifikáns hatást. Tekintettel arra, hogy a választások eredményét az elemzőintézetek jól becsülték, nem beszélhetünk jelentős információs aszimmetriáról.

2014-es eredmények (a vonatkozó ábra a 160. oldalon található)

A 2014-es választási kampány során a Fidesz nem hirdetett a következő ciklusra szóló kormányprogramot, Orbán Viktor a „folytatjuk” jelszót használta.⁴⁹ A pártprogramra támaszkodó piaci elemzők számára a politikai kockázatok beárazása ennek fényében korlátozottá vált. A szektorális adók és *A következő lépés* címen meghirdetett Széll Kálmán-terv 2.0 szolgálhatott némi támasszal, de konkrét szektorális ígéretek hiányában, az információ nem épülhetett be sem választások előtt, sem közvetlen azt követően. A különböző különadók és a szabályozói környezet folyamatos szigorodása keményen sújtották bank-, a távközlési, az energia- és a gyógyszersektor szereplőit, de az elemzők bizakodva tekintettek a következő ciklus elé:⁵⁰ az AR t-teszt eredményei is egybevágtak az elemzők és üzletkötők értékelésével, a 2014-es országgyűlési választásokat követő első tőzsdei napon és akörül egyik részvény

⁴⁷ A befektetők osztalékfizetés céljából MTelekom-részvényt április 27-én vásárolhattak utoljára, ezért az árfolyamok az osztalék mértékének megfelelő értékben (bruttó 74 forint) rögtön másnap, nyitáskor korrigáltak (Portfolio 2010b). Ez jól látszik a kumulált abnormális hozamokon is – lásd 9. táblázat.

⁴⁸ Fidesz 2010.

⁴⁹ Nézőpont 2014b.

⁵⁰ Nagy–Gayer 2014.

értéke sem kiugróan alacsony vagy magas: lásd az M5. táblázatot. Az M6. táblázatban bemutatott hat különböző eseményablakban sem jelent meg magas kumulált abnormális hozam egyik értékpapírnál sem. A 2. ábrán a kumulált átlagos abnormális hozamok is jól tükrözik a meglepetés hiányát: a részvények -10 és 10 százalék közötti kumulált hozamsávbán mozogtak. Egyedül a BIF mutat nagy ugrást a választások előtt, több mint 25 százalékos kumulált abnormális hozammal, amivel az összes értékpapírt magasan felülteljesíti.⁵¹

A 2014-es országgyűlési választások a piaci várakozásokkal egybeesve zárultak. Összességében megállapítható, hogy a választások információtartalma, azaz a Fidesz győzelme már előre beépült az árfolyamokba, nem volt meglepetésszerű. Választási program hiányában a piaci szereplők nem tudták beárazni a szektorális hatásokat, továbbra is bizonytalanok maradtak a piaci kilátásokat illetően.

2018-as eredmények (a vonatkozó ábra a 161. oldalon található)

A 2018-as kampányt sem írhatjuk le a programok és ígérek versenyeként, hiszen a Fidesz ezúttal sem hozott nyilvánosságra semmilyen választási manifesztációt, továbbra is a kontinuitásra helyezte a hangsúlyt, amelyet be tudott árazni a piac. A közvélemény-kutatók egyöntetűen a kormánypártok győelmét várták, de egyik sem valószínűsítette a kétharmadot, így a választások információtartalma a kétharmados többség jelentőségéig terjedve lehetett meglepetésszerű a piac számára. A Raiffeisen Bank vezető közgazdászának értékelése szerint „piaci szempontból mindegy, hogy egyszerű vagy kétharmados a többség”.⁵² Az AR t-teszt eredményei a piac egészét nézve visszaigazolták az elemzői értékeléseket, ugyanakkor négy részvélynél mégis jelentkezett szignifikánsan abnormális hozam a választások másnapján (április 9.) – lásd M7. táblázat. A CIG Pannóniánál, az Appeninn-nél és az (akkor még TakarékJelzálogbank néven jegyzett) MBH Jelzálogbanknál kiugróan magas pozitív értékeket, míg az OTP-nél kiugróan negatívát regisztráltam. A kumulált abnormális hozamok vizsgálatakor látható, hogy csak

⁵¹ A kiugrás a vállalat közgyűlésének meghirdetésére adott piaci reakcióként értelmezhető csupán, nem a választásokra adott előzetes várakozás eredménye. Portfolio 2014a.

⁵² Portfolio 2018b.

az egynapos eseményablak (0; 0) eredményei voltak kiugróak, a hosszabb eseményablakokon ([0; 5]; [1; 5]) már látszott a korrekció: lásd M8. táblázat. Az OTP negatív teljesítményét inkább nemzetközi okok magyarázták, mint a választások eredménye.⁵³

A választások másnapján a sajtó által „Mészáros-részvényként” hivatkozott négy nagyvállalat, a Konzum, az Opus, az Appeninn és a CIG Pannónia mindegyike napi limittel, azaz 15 százalékos hozammal zárta a kereskedési napot, míg az akkori Takarékszövetkezetekről nem cikkeztek a lapok.⁵⁴ Az Opus árfolyama már a választások előtti napokon emelkedni kezdett, aminek háttérében az április 6-án közzétett 2017. évi éves jelentés állhat.⁵⁵ Az ekkor Mészáros Lőrinc többségi tulajdonában lévő vállalat kedvező piaci kilátásairól szóló hírek körbejárták a sajtót, amelyek könnyen megágyazhattak eseménynapi magas abnormális hozamnak.⁵⁶ Mindazonáltal sem Konzum, sem az Opus nem mutatott szignifikáns reakciót a teszteken, de közel azonos hozammal zárták az eseménynapot, mint a másik két vállalat részvényei. A 3. ábrán látható kumulált átlagos abnormális hozamok vizsgálata feloldani látszik az ellenmondást, amely tulajdonképpen az eseményelemzés módszertani limitációjának megjelenése.⁵⁷ Tisztán kirajzolódik az említett négy értékpapír kiemelkedő teljesítménye a választások másnapján, míg a többi részvény kumulált átlagos abnormális hozama 5 és -7 százalékos tartományon belül mozog végig:

Összességében, bár a közvélemény-kutatók által publikált mandátumbecslések nem prognosztizáltak alkotmányozó többséget, megállapítható, hogy a kétharmados győzelem információtartalma sem okozott szignifikáns hatást. Az eseménynapon a Konzum, az Opus, az Appeninn és a CIG Pannónia részvényei mutattak magas kumulált átlagos abnor-

⁵³ Az Egyesült Államok újabb szankciókat jelentett be orosz vállalatok és személyek ellen, így az OTP orosz kitettsége negatívan hatott a vállalat árfolyamára.

⁵⁴ Portfolio 2018a; HVG 2018a,b; Zsiborás 2018; Sándor 2018.

⁵⁵ Opus Global 2018.

⁵⁶ HVG 2018a,c; Zsiborás 2018; Sándor 2018.

⁵⁷ A Konzum és az Opus a számlási ablak elején (2017 januárjában) rendkívül alacsony áron forgott, míg a 2017 végére sokszorosára emelkedtek. A Konzum-részvényeket 2017. január első hetében 5,1-5,2 forintos áron kereskedték, de 2017 utolsó kereskedési napját 343 forinttal zárta a papír – ez közel 7000 százalékos árfolyamnövekedés. Hasonló mintát követett az Opus, 40 forintról 700-ra emelkedett. Ezek okán a becsült normál hozamhoz képest a 13 százalékos emelkedés nem volt abnormális hozam. A problémára megoldást nyújthatna egy rövidebb számlási ablak használata ezen részvények esetén.

mális hozamokat, amelyeket rövid időn belül egy hasonló léptékű korrekció követett.

2022-es eredmények (a vonatkozó ábra a 162. oldalon található)

A 2022-es országgyűlési választáson ismét fölényes győzelmet aratott a Fidesz–KDNP pártszövetség, amelynek prognózisait széles elemzői konszenzus övezte, de az elemzők jelentős része nem valószínűsítette, vagy kategorikusan tagadta az újabb kétharmados győzelem lehetőségét.⁵⁸ Az elemzőintézetekkel ellentétben a piacot nem érte nagy meglepetés. A Fidesz ezúttal sem publikált választási programot, így a választások információtartalma a győzelmére korlátozódott, amelyet már előre beárazott a piac. A nyilatkozó elemzők és üzletkötők figyelme inkább az orosz–ukrán konfliktusra és a fiskális helyzetre összpontosult. Ennek ellenére a hétfői piacnyitás után „választási rali”-ról cikkeztek a gazdasági lapok: a közepes kapitalizációjú részvények lendületes árfolyam-növekedéssel reagáltak, különösen a Takarékszövetkezetek JZBN,⁵⁹ a 4iG, az Opus és az Appeninn.⁶⁰ Az AR t-teszt eredményei azonban eltérő eredményt mutatnak: mindössze két értékpapírnál figyelhető meg szignifikáns reakció, lásd M9. táblázat. Kiugróan szignifikáns pozitív érték a választások előtt a Zwacké, míg az Appeninn-nél jelentkező szignifikáns eredmény negatív.

Ugyanakkor az Opus eredményei beszédesek: a választások előtt és a választások másnapján magas pozitív értékek jelentkeztek, míg ezt követően hasonló léptékű negatív értékek – lásd 4. ábra. Magasabb szignifikanciaszintet vizsgálva ($p < 0,05$) az eseménynapon a BIF és az MBH Jelzálogbank is mutatott eredményt. Az M10. táblázatban levezetett kumulált abnormális hozamokat nézve egyik eseményablakban sem jelentkezett kiugróan magas érték, ami arra enged következtetni, hogy az eseménynapon megjelent pozitív abnormális hozam nem maradt tartós, a rá következő napokban a piac korrigált. Ennek következ-

⁵⁸ Az ellenzéki közös listát jellemzően 10 százalékponttal túlbecsülték, míg a Fideszt 2-5 százalékponttal alá. Tóka (2022) szerint az esélyek téves előzetes percepciójával ellentétes választási eredmény keltette a választások meglepetését, amely mögött Mráz (2022) a vágyvezérelt és szubjektív adatértelmezés megjelenését azonosította.

⁵⁹ Névváltoztatás után MBH Jelzálogbank.

⁶⁰ Portfolio 2022.

tében, noha az eseménynapon több részvénytől volt megfigyelhető hevesebb árfolyamreakció, az eseményelemzés módszertani korlátai miatt ez nem tükröződött szignifikáns eredményként a statisztikai tesztekben.

Az eredmények összegzése (a vonatkozó ábra az 163. oldalon található)

Az eredmények összegzésekor a szakirodalom jellemzően reakció szerint csoportosítja az értékpapírokat, attól függően, hogy az abnormális hozamok pozitív vagy negatív értéket vesznek fel. A Bedő által vizsgált négy választással ellentétben a jelen tanulmányban elemzett voksoláson nem történt kormányváltás, így nem beszélhetünk egymást követő jobb- vagy baloldali győzelmekről. Bedő a tanulmánya folytatásaként javasolta, hogy az elkövetkezendő választásokon, amennyiben több részvénytől is megfigyelhetőek lesznek hasonlóan magas CAR-értékek, érdemes volna az értékpapírok közös tulajdonságait megvizsgálni. A 2018-as és 2022-es választásokra szignifikánsan reagáló értékpapírok közös tulajdonságaként a tulajdonosi szerkezeten keresztül közvetetten és közvetlenül megvalósuló politikai kitettséget vélem felfedezni.

A 2010-től megvalósított fiskális és a 2013-tól megvalósított monetáris politikai fordulattal az állam és a tőzsde viszonya is új irányt vett. A Magyar Nemzeti Bank a tulajdonszerzést követően szakított a korábbi, profitelvárásokat priorizáló gyakorlattal, és a hazai tőkepiac fejlesztésének szándéka került előtérbe, amely szükségszerűen aktív szerepvállalást igényelt a jegybank részéről.⁶¹ Az MNB kitüntetett figyelmet fordított a tőkepiac hatékonyságára, hiszen a monetáris politikai döntések reflektálódnak a piaci hozamokban és az eszközárakban egyaránt, elősegítve a döntések transzmissziójának érvényesülését.⁶² Ugyanakkor a jegybank egyszerre tölti be a tőkepiac felügyeleti szerepét, és tulajdonosa a magyar tőzsdének, így okkal merülhet fel az érdekkonfliktus lehetősége: egyfelől képes-e a jegybank pártatlanul és objektíven kezelni ezt a kapcsolatot; másfelől a közvetlen tulajdonrész akár versenyjogi kérdések felvetését is indokoltta teheti. Ugyanis ha a jegybank

⁶¹ Parragh–Végh 2018, 52.

⁶² Uo. 54.

előnyben részesít olyan vállalatokat, amelyekben állami érdekeltség is húzódik, úgy torzulhat a piaci verseny, és nem mellel a befektetői bizalom.⁶³

Az érintett vállalatok politikai kitettségét vizsgálva érdemes az állam és a kormány között különbséget tenni, amely elsődlegesen a politikai és gazdasági rendszerek struktúrájában gyökerezik, és eltérő hatalmi és befolyási szintre utal ebben a kontextusban. Az állam és a tőzsdei vállalatok kapcsolata ennek megfelelően egy szélesebb kontextusban értelmezendő nexus, amelyet tőkepiaci szabályozások, a jogi és adózási környezet, valamint az esetleges állami tulajdonrész vagy közvetlen támogatás, szubvenció keretez. Ezzel szemben a kormány mint az állam végrehajtó hatalmi ága más jellegű viszonyt képvisel a tőzsdével szemben. A kormány és a vállalatok közötti kapcsolat kormányzati ciklusokhoz kötött, a politikai prioritások változásával alakul, ami befolyásolhatja a tőzsdei vállalatok stratégiáját és teljesítményét. A kapcsolat így szűkebb értelemben véve konkrét kormányzati intézkedések, valamint az egyes vállalatok vagy szektorok közötti interakcióra koncentrál.

Mivel a vizsgált időszakban, 2010 után ugyanaz a politikai erő kapott felhatalmazást, ezek az éles határok mára elmosódhattak. A 2010 utáni gazdaságmodell egyik legmarkánsabb megnyilvánulása volt a nemzeti tőkésosztály kialakítására és támogatására törekvés. A gazdasági háttér és a nemzeti tőkésréteg felépítésének folyamatát Körösenyi és munkatársai négy mechanizmussal írják le: (1) kedvező jogszabályi környezet kialakítása, (2) az állami közbeszerzések konkrét cégekre szabása, (3) az állami monopólium bizonyos területeken történő bevezetése, majd a koncessziók elosztása a kliensek között, és (4) az állami vagyon alapítványokba való allokációja, egyéb alternatív utakon való kiszervezése.⁶⁴ Ezen gazdasági kör kialakulásának folyamatát személyekre, illetve érdekcsoportokra bontott meghatározását Laki alapján definiálom.⁶⁵ Ő az ún. kormányközeli közép- és nagyvállalkozókat az alábbi szempontok szerint határozta meg: (1) jelen voltak, vannak a Fi-

⁶³ A két intézmény kapcsolatát ugyanakkor jól keretezi, hogy a BÉT vezetésében a tulajdonváltás óta felülreprezentáltak a monetáris politikában jártas szakemberek, illetve tovább árnyalják a képet a sajtót is körbejárt konfliktusokkal terhelt személyes viszonyok. Portfolio 2023.

⁶⁴ Körösenyi–Illés–Gyulai 2020, 145.

⁶⁵ Laki 2019.

desz szellemi műhelyeiben, tanácsadó, programkészítő csoportjaiban, intézményeiben; (2) személyes kapcsolatban álltak és állnak a 2010 utáni időszak legfontosabb politikai döntéshozóival, vagy ilyen kapcsolatokkal rendelkező személyekkel (vállalkozókkal); (3) e döntéshozók kérésére, biztatására üzleti-politikai tranzakciókat hajtanak végre; (4) 2010 utáni gyors felemelkedésüket a vállalkozásaiknak kedvező szabályozó módosítások, új szabályozások, állami beszerzések is segítették.⁶⁶ Laki a Mészáros-vállalatcsoport esetén keresztül szemléltette a tőkeosztály több lépésben megvalósuló gazdasági felemelkedését, ahol a növekedéssel felmerülő irányítási és ösztönzési problémákat új irányítási és tulajdoni formák bevezetésével oldották fel. Újrastrukturálták a tulajdonszerkezetet, több lépésben egymást is tulajdonló magántőkealapokba helyezték át vállalatokat, amelyek tőzsdei bevezetésükkel hamar felértékelődtek.⁶⁷ Ezt alátámasztja a BÉT tulajdonosi szerkezetének hálózati elemzése is.⁶⁸ A magyar tőzsde tulajdonosi felépítése nagyon koncentrált és hierarchikus, a hálózat központi magja dominál, körülötte félperiféria és periféria helyezkedik el. A zárt szerkezetű központot alkotó 24 cégnek jelentős a befolyása a tőzsdei dinamikára, míg a periféria cégeinek szerepe elenyésző. Egyszóval tulajdonlási szempontból kevés cég tulajdonolja a cégek nagyon nagy hányadát – igazolva Laki megállapításait. Ez a koncentráció és a kapcsolati hálózatok összetettsége keretezi a piaci dinamikát és a tőzsdei vállalatok közötti interakciókat, lehetővé téve a tőzsdei és gazdaságpolitikai döntéshozók számára az informális kapcsolat alapú döntéshozatalt.⁶⁹

Ennek fényében a tőzsdén jegyzett vállalatok és a mindenkor magyar kormányok kapcsolatának vizsgálatakor komplex viszonyt feltételezek, ami a közvetlen állami tulajdonlás, stratégiai érdekeltségeken, szabályozási kereteken és gazdaságpolitikai célkitűzéseken keresztül mutatkozik meg. Az állammal való kapcsolat több dimenzióban is értelmezhető: a szoros kapcsolatban álló vállalatok közé sorolom azokat, amelyekben jelentős vagy közvetlen az állam tulajdoni részesedése,

⁶⁶ Uo. 66.

⁶⁷ Ez a modell lehetővé tette a tőzsdére vitt vállalatok gyors növekedését és a gazdasági pozíciók megerősítését. Laki 2019, 87.

⁶⁸ Gosztonyi 2020.

⁶⁹ Ez a pillanatkép mostanra még koncentráltabb lett, ugyanis 2023-ra megvalósult a hazai banktörténelem legnagyobb fúziója: az MKB Bank Nyrt., a Takarékbank Zrt. és a Budapest Bank egyesüléséből létrejött az MBH Bank. Forbes 2023.

vagy a magyar gazdaság gerincét adó stratégiai ágazatokban működnek. Elsődlegesen idetartoznak az energetikai és a pénzügyi szektor, valamint egyes infrastruktúraorientált ágazatok kulcsfontosságú vállalatai is, továbbá a formális és informális interperszonális kapcsolattal rendelkező vállalatok, ahol a menedzsment, az igazgatóság vagy a tulajdonosi kör részben vagy egészben részese a kormány gazdasági holdudvarának. A tanulmány tárgyát képező vállalatok és a kormány kapcsolatának skálázására a szakirodalom szerint több lehetséges indikátor és mérőszám alkalmazható – lásd közbeszerzési szerződések aránya vagy állami támogatások és befektetések mértéke. A dolgozat szemszögéből a kapcsolat és a politikai kitettség meghatározását a tulajdonosi szerkezetre korlátozom, amelyen keresztül látványosan realizálódhat a vállalatok közvetlen vagy közvetett politikai kitettsége, feltételezve, hogy egy esetleges politikai fordulat hatással lehet a vállalat üzleti tevékenységére és teljesítményére. Ha egy tőzsdei vállalat részben állami tulajdonban van, vagy jelentős állami befolyás alatt áll, egyértelműen megállapítható a politikai kitettség. Azonban a vállalat tulajdonosi körében lévő személyek vagy entitások közvetlen és informális politikai kapcsolatai korlátozottan igazolhatók, de az így realizált politikai kitettség táplálhatja vagy mérsékelheti a befektetői bizalmat és a vállalat piaci értékelését – ez pedig az árfolyamokon keresztül egyértelműen manifesztálódik.

Laki és Körösenyi et al. szempontrendszere szerint kilenc vállalatot azonosítottam, amely szoros kapcsolatban áll az állammal és magas politikai kockázatot hordozhat: 4iG Nyrt., ALTEO Energiaszolgáltató Nyrt., Appeninn Vagyonkezelő Holding Nyrt., Budapesti Ingatlan Hasznosítási és Fejlesztési Nyrt., CIG Pannónia Életbiztosító Nyrt., MBH Jelzálogbank Nyrt., Opus Global Nyrt., PannErgy Nyrt., Waberer's International Nyrt. Megjegyzendő, hogy e viszonyrendszer nagy része csak a 2010-es évek második felére alakult ki, így csupán a 2018-as és a 2022-es választások vizsgálata esetén értelmezhető. A választások körüli bizonytalan politikai időszakban ez a kitettség felértékelődhet, de az eredményeket követően a befektetői bizalom erősödhet, ami pedig az árfolyamokon keresztül egyértelműen manifesztálódik – lásd 5. ábra. Az ábrán az állammal szoros kapcsolatban álló vállalatok részvényeinek a 2018-as és 2022-es kumulált átlagos abnormális hozamait ábrázoltam.

Látható, hogy a kiválasztott portfólió résztvevőinek nem mindegyike mutat magas kumulált abnormális hozamot az eseménynapon. A korrekció mögött spekulatív kereskedési tevékenységet is feltételezhetünk, ha figyelembe vesszük az információs hatékonyság hipotézisét. Amennyiben bizonyos kereskedők rendelkeznek bennfentes információkkal, különösen az érintett vállalatok jövőbeni teljesítményéről, akkor az információs aszimmetria miatt új lehetőség nyílik a piacon. A spekulatív kereskedési szándékok jelenléte ugyan empirikusan nehezen azonosítható, azonban magasabb volumenű és nagyobb kockázatú kereskedés meghatározott mintái felismerhetőek. Feltételezhető, hogy a befektetők egy része a kormánypart győzelmére alapozva vásárolt részvényeket azzal a várakozással, hogy azok árfolyama rövid távon emelkedni fog – lásd M1–2. ábra. E mechanizmus önbeteljesítő módon hozzájárulhatott az árfolyam-emelkedéshez, amelyet később – a piaci korrekcióval együtt – nem követett szignifikáns abnormális hozam. Tulajdonképpen ez megfogalmazható úgy is, hogy a választások körüli részvénytőzsdai mozgásokat jelentős részben a piaci szereplők politikai kimenetelre vonatkozó gazdaságpolitikai várakozásai mozgatják. A befektetők előre beárassák a pártokhoz társított fiskális és szabályozási intézkedések várható hatásait, és ezen elvárások mentén már a választás előtt pozíciókat vesznek fel, ezáltal maguk is hozzájárulnak a választást követő árfolyamreakciók kialakulásához.⁷⁰

Az eredmény összhangban áll Gosztonyi elemzésének eredményeivel (a tőzsde felépítése hierarchikus, a tulajdonosi hálózat központi magja dominál, körülötte félperiféria és periféria).⁷¹ A zárt szerkezetű központi magban a Gosztonyi által talált nyolc tőzsdei cégből öt megfigyelhető az 5. ábrán is.⁷² A hálózat központi magja mögött Laki által is bemutatott üzleti körök húzódnak, amelyek a 2010 utáni gazdaságpolitika kedvezményezettjei. Megállapítható, hogy azon vállalatok részvényeinek esetében történt szignifikáns reakció, amely részese ezen tulajdonosi hálózati magnak. A választások kimenetele szerint a befektetők újraértékelik a vállalatok jövőbeli teljesítményére vonatkozó kilátásokat, ennek látjuk az árfolyamokon érvényesülő manifesztációját.

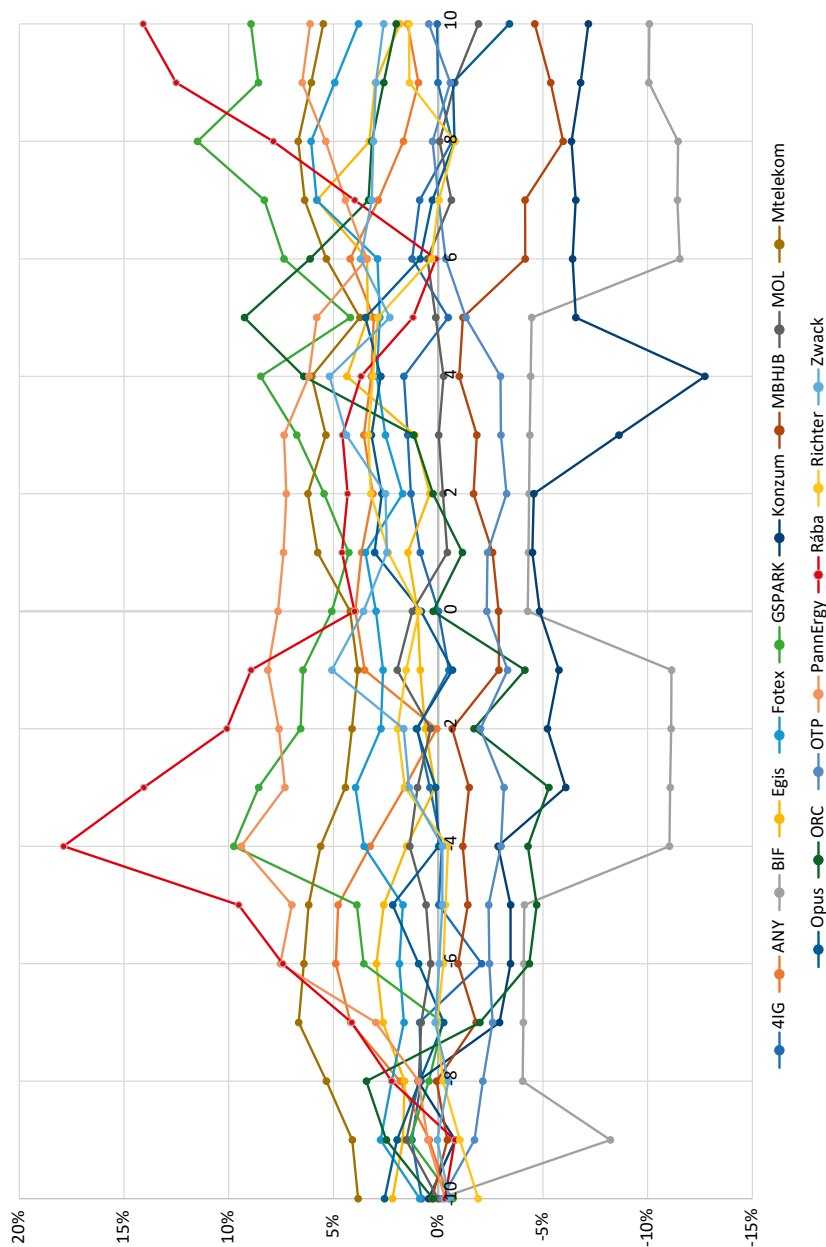
⁷⁰ Pastor–Veronesi 2017.

⁷¹ Gosztonyi 2020.

⁷² MKB Bank Nyrt., Appenin Vagyongkezelő Holding Nyrt., Opus Global Nyrt., CIG Pannónia Életbiztosító Nyrt., Takarékszövetkezet Nyrt. Gosztonyi elemzése óta a Takarékszövetkezet és az MKB Bank már összeolvadt, de számos további fúzió történt ugyanezen cégcsoportok között.

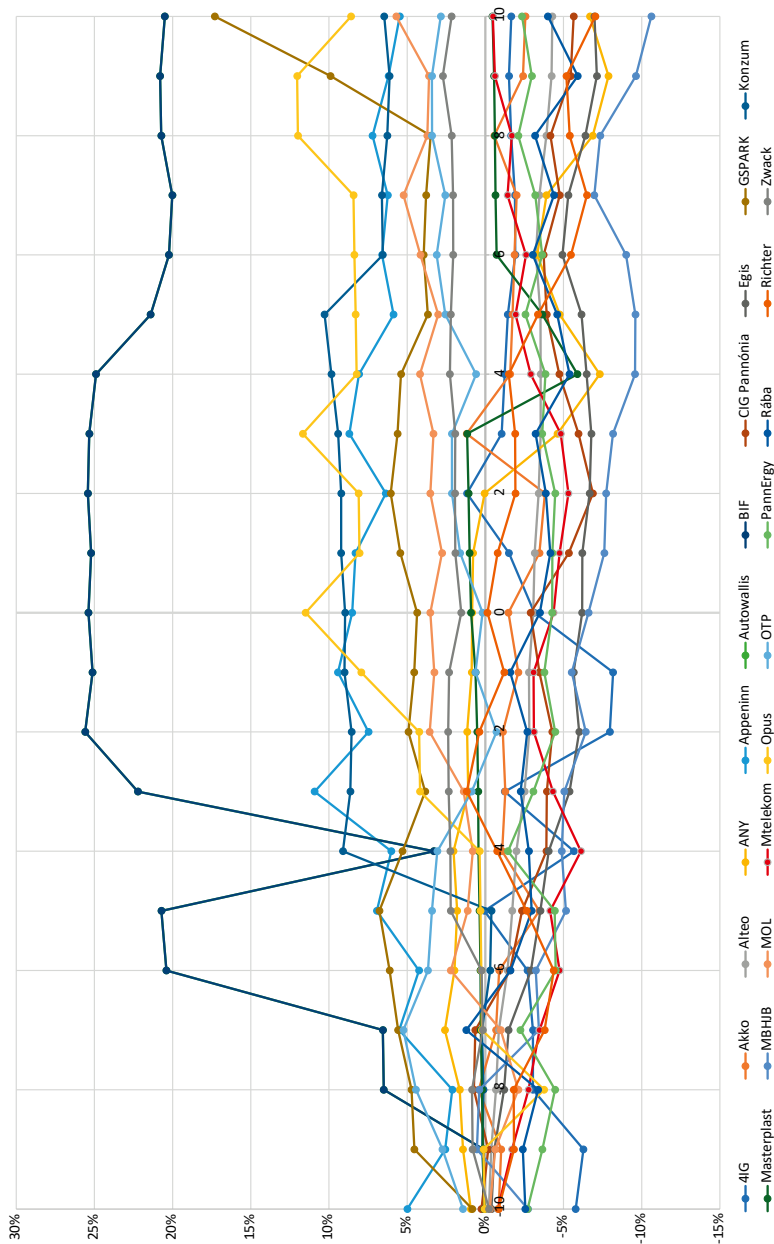
1–5. ábra

1. ábra: Kumulált abnormális hozamok
a 2010-es országgyűlési választások első fordulója előtt
és után 10 nappal – 0. nap a választás másnapja

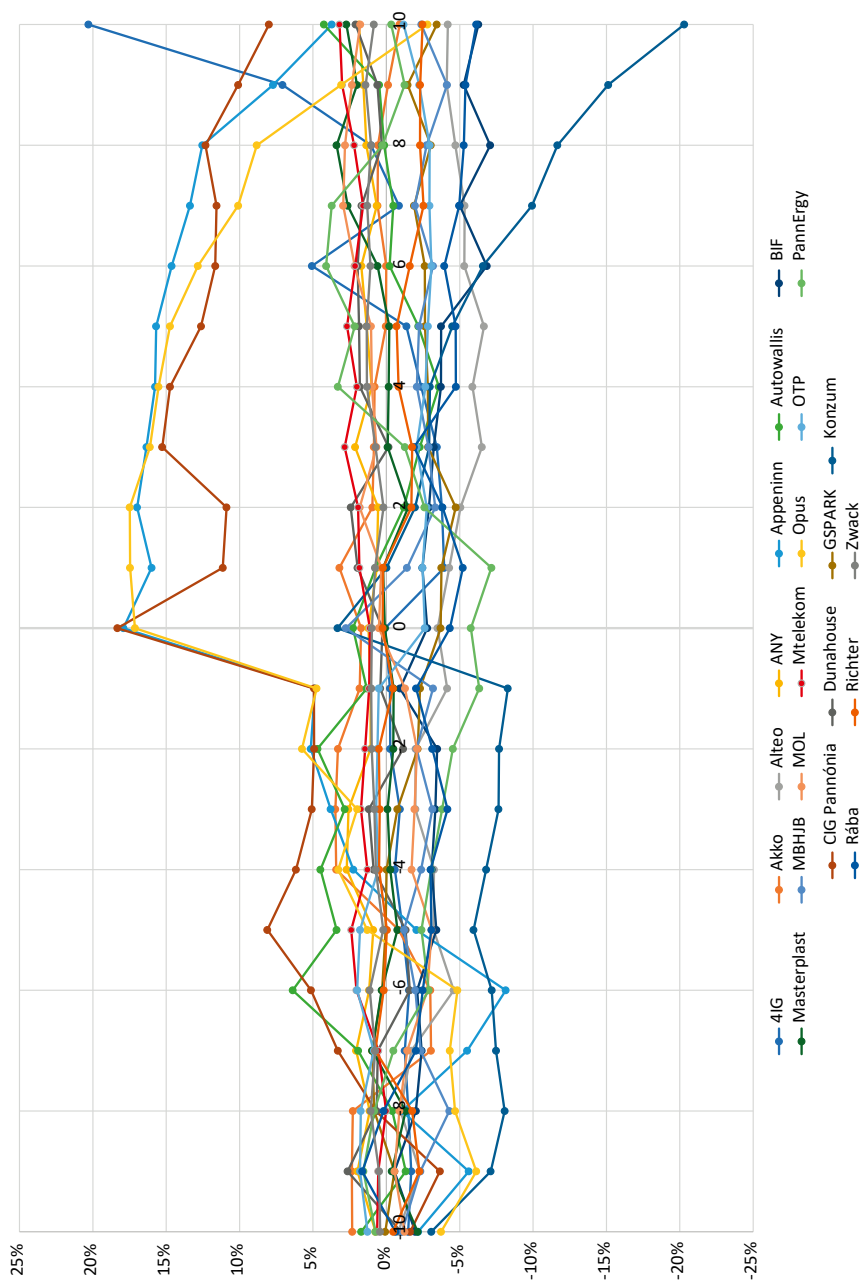
Forrás: saját számítások

2. ábra: Kumulált abnormalis hozamok a 2014-es országgyűlési választások előtt és után 10 nappal – 0. nap a választás másnapja

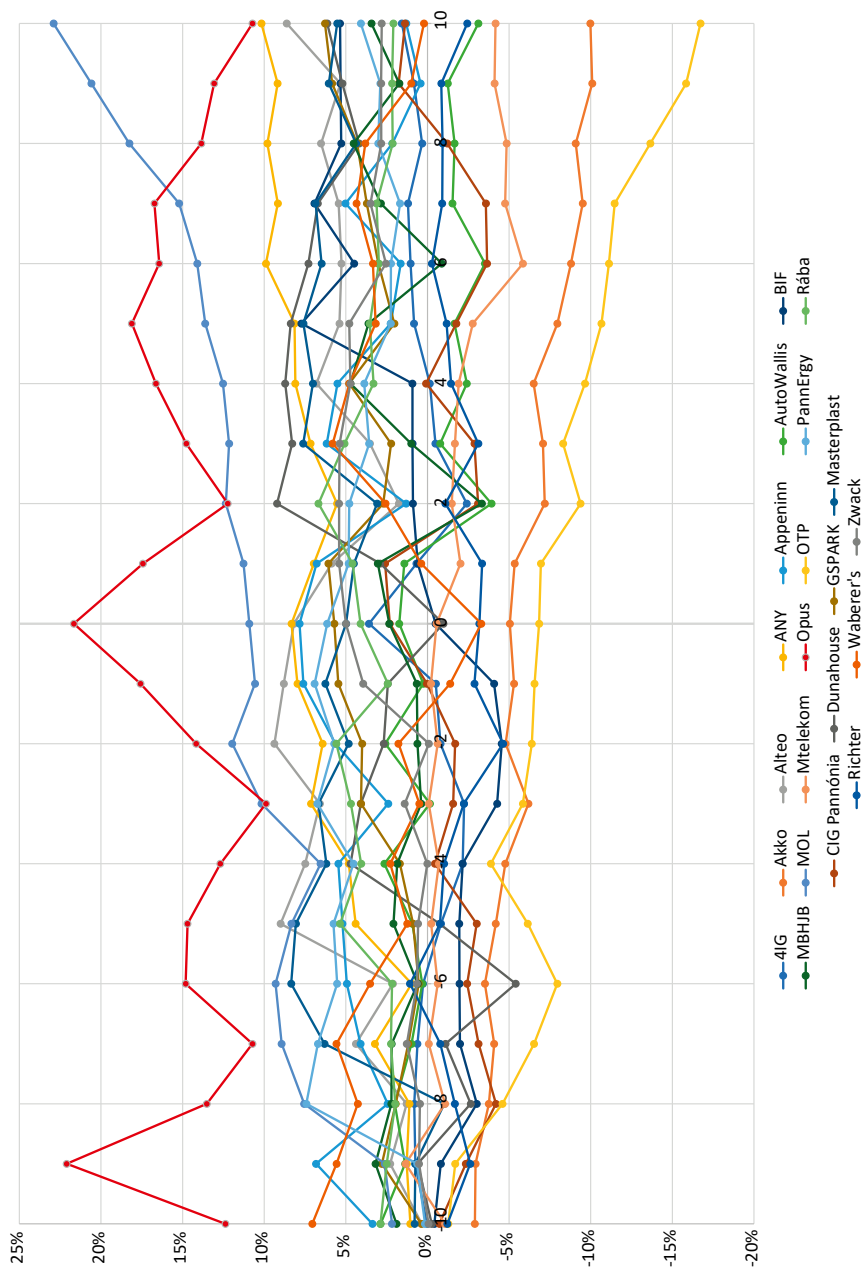
Forrás: saját számítások

3. ábra: Kumulált abnormalis hozamok a 2018-as országgyűlési választások előtt és után 10 nappal – 0. nap a választás másnapja

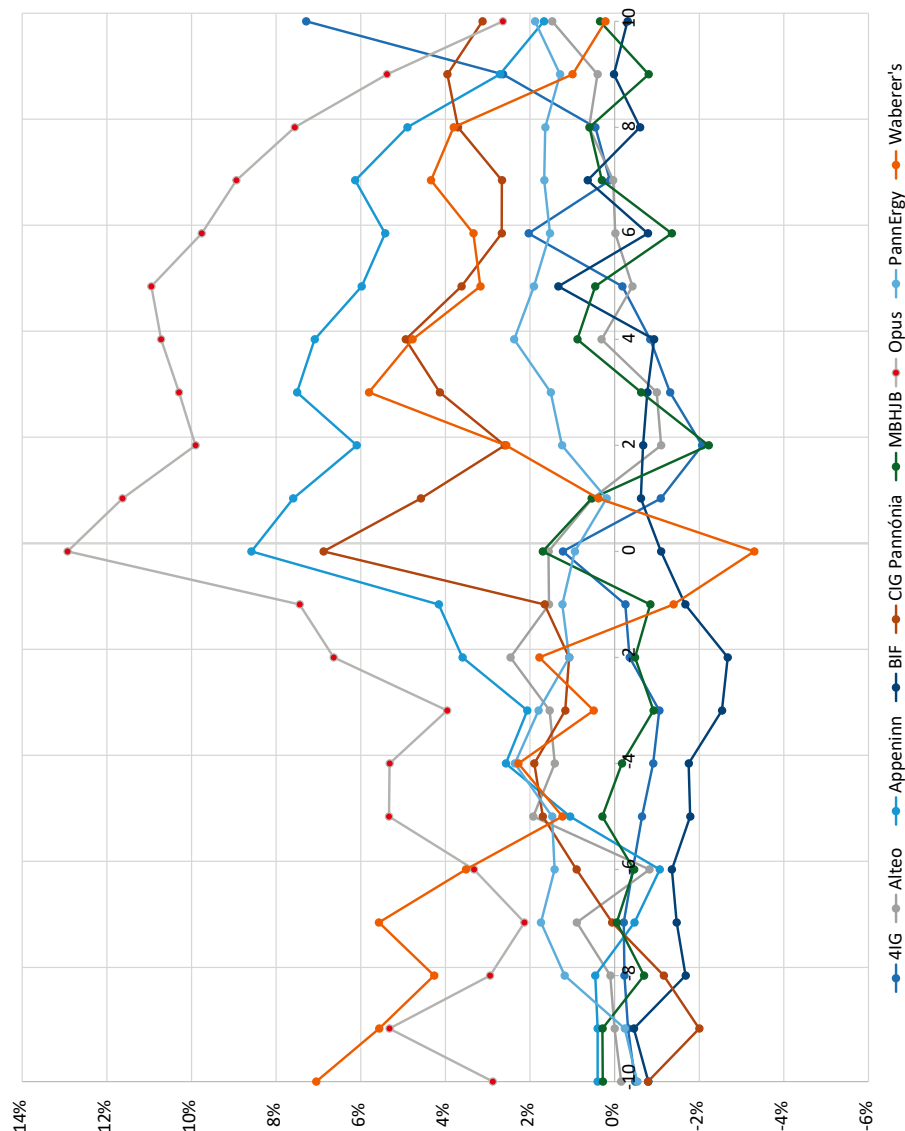
Forrás: saját számítások

4. ábra: Kumulált abnormalis hozamok a 2022-es országgyűlési választások előtt és után 10 nappal – 0. nap a választás másnapja

Forrás: saját számítások

5. ábra: Az állammal szoros kapcsolatban álló vállalatok részvényeinek a 2018-as és a 2022-es választások átlagos kumulált abnormális hozamai (CAAR) a választások másnapja előtt és után 10 nappal

Forrás: saját számítások⁷³

⁷³ A kumulált átlagos abnormális hozamot (CAAR) ARCH modell segítségével számoltam ki.

Összefoglalás

A dolgozat arra a kérdésre kereste a választ, hogy van-e a magyarországi országgyűlési választásoknak hatása a Budapesti Értéktőzsdére. A választások időszakára fókuszálva korrelációt kerestem a választások eredményei és a piac mozgása között. Eseményelemzéssel vizsgáltam a feltett kérdést, amelyhez a hatékony piacok elméletének gyakorlati megvalósulását feltételeztem a BÉT-en, azaz hogy a részvények ára csak új információ hatására változhat. Az eseményelemzéskor az értékpapírok normálhozamát egy számolási ablakból becsültem, amelytől eltérő eseményablakban lévő hozamokból piaci modellel dolgozva számítottam ki az abnormális hozamokat. A modell szerint ha az abnormális hozamok szignifikánsan eltérnek a nullától, akkor az adott esemény információtartalma releváns a piaci szereplők számára. Ennek megfelelően részletesen bemutattam az eseményelemzés módszerének kialakulását, elméleti háttérét és használatát. A tanulmány Bedő kutatását kívánja folytatni a 2010-es, a 2014-es, a 2018-as és a 2022-es választások vizsgálatával. Az eseményelemzés eredményei túlmutatnak Bedő eredményein, és két fő következtetésre jutnak: először is, a dolgozat alátámasztotta a szakirodalom eddigi eredményeit, miszerint a választások összességében nem mutatnak szignifikáns hatást, de a körülményektől függően és részvényenként ez változott. 2014-től választási program hiányában a választások információtartalma kizárólag a Fidesz kétharmados győzelmére korlátozódott, és a piaci várakozások egybeestek a választások eredményével, így nem keletkezett információs aszimmetria. Másodsorban, a szakirodalom megállapításain túl a dolgozat sikeresen azonosított egy portfóliót, amely a 2018-as és a 2022-es választások hírére mégis lendületes árfolyamnövekedéssel reagált, holott a piaci várakozások egybeestek a választási eredményekkel. Ezen szignifikánsan reagáló, közepes kapitalizációjú részvények közös tulajdonságaként a tulajdonosi szerkezetet közvetetten és közvetlenül befolyásoló politikai kitettséget vélem felfedezni. Következtetésképpen azoknál az értékpapíroknál, amelyek magas abnormális hozamokat mutatnak, a befektetők bizonytalansága fokozottabb, hiszen ezen vállalatok rendelkeznek a legmagasabb politikai kockázattal, különösen egy kormányváltás esetén. A választások eredményét látva a befekte-

tők újraértékelik a vállalatok jövőbeli teljesítményére vonatkozó kilátásokat, és ez látható az árfolyamokon.

A szakirodalomhoz hasonlóan az eseményelemzés módszertani limitációjaként említhető BUX-index összetétele, maga a tőzsde mérete és a túlreagálás jelensége is: a befektetők túlreagálják a válságidőszak híreit, ezért könnyebben fordulnak elő nagyobb korrekciók és extrém hozamok.⁷³ Így további korlátja lehet a kutatásnak, hogy a 2022-es eredményeket torzíthatta az orosz–ukrán konfliktus kirobbanása után érkező heves piaci reakció. A kutatás továbbdolgozási lehetőségei között a közép- és kelet-európai régió országaira való kiterjesztés adekvát folytatás lehetne. A politikai váltógazdasággal jellemzett régiós országokban a tőzsde és az állam kapcsolatának vizsgálata hasonlóan indokolt lehet a parlamenti választások hatásainak összehasonlításán keresztül. A vállalatok politikai kitettségére vonatkozó vizsgálat során indokolt lehet egy metrikus eszköz bevezetése, amely numerikusan kifejezi az állam és a vállalatok absztrakt kapcsolatát.

Irodalom

- Akerlof, George – Shiller, Robert 2011: *Animal Spirits. How Human Psychology Drives the Economy, and Why It Matters for Global Capitalism*. Princeton University Press, 2010.
- Ambrus, Balázs 2022: Medián: a Fidesz nyer a választáson, csak az a kérdés, mennyivel. Index.hu. <https://index.hu/belfold/2022/03/30/median-mandatumbecsles-fidesz-ellenzek-valasztas-kozvelemenytutatas-haboru-ukrajna/> (letöltve: 2024. március 19.)
- Ashley, John W. 1962: Stock Prices and Changes in Earnings and Dividends: Some Empirical Results. *The Journal of political economy*.
- Barker, C. Austin 1956: Effective Stock Splits. *Harvard Business Review*, 34(1), 101–106.
- Barker, C. Austin 1957: Stock Splits in a Bull Market. *Harvard Business Review*, 35(3), 72–79.
- Barker, C. Austin 1958: Evaluation of Stock Dividends. *Harvard Business Review*, 36(4), 99–114.
- Bedő, Tibor 2007: A választások hatása a Budapesti Értéktőzsdére. *Hitelintézeti Szemle*, 6(2), 167–193.
- Bélyácz, Iván – Nagy, Bálint Zsolt 2015: Egy feltörekvő piac ergodicitási szemszögből. *Közgazdász Fórum*, 18. évf., 3. sz. (124), 3–30.
- Berman, Gabrielle – Brooks, Robert – Davidson, Sinclair 2000: The Sydney Olympic Games announcement and Australia stock market reaction. *Applied Economic Letters*, 7(12), 781–784.
- BÉT 2025: Adatletöltés. <https://www.bet.hu/> (letöltve: 2025. március 19.)

⁷³ Rádóczy–Tóth-Pajor 2021; Lakatos 2016.

- Bhattacharya, Utpal – Daouk, Hazem – Jorgenson, Brian – Kehr, Carl-Heinrich 2000: When an Event is Not an Event: The Curious Case of an Emerging Market. *Journal of Financial Economics*, 55(1), 69–101.
- Binder, J. John 1998: The Event Study Methodology Since 1969. *Review of Quantitative Finance and Accounting*, 11(2), 111–137.
- Bitai, Dániel 2018: *Okos ellenzéki együttműködés nélkül sima Fidesz-kétharmad lesz*. <https://24.hu/belfold/2018/02/08/okos-ellenzeki-egyuttmukodes-nelkul-sima-fidesz-ketharmad-lesz/> (letöltve: 2024. március 19.)
- Bouoiyour, Jamal – Selmi, Refk 2017: *The Price of Political Uncertainty: Evidence from the 2016 U.S. Presidential Election and the U.S. Stock Markets*. Cornell University.
- Brown, Stephen J. – Warner, Jerold B. 1980: Measuring Security Price Performance. *Journal of Financial Economics*, 8, 205–258.
- Brown, Stephen J. – Warner, Jerold B. 1985: Using Daily Stock Returns: The Case of Event Studies. *Journal of Financial Economics*, 14, 14–31.
- Corrado, Charles J. 2011: Event studies: A methodology review. *Accounting & Finance*, 51(1), 207–234. <https://doi.org/10.2139/ssrn.1441581>
- Dyckman, Thomas – Philbrick, Donna – Stephan, Jens 1984: A Comparison of Event Study Methodologies Using Daily Stock Returns: A Simulation Approach. *Journal of Accounting Research*, 22, 1–30.
- Fama, Eugene F. 1970: Efficient Capital Markets: A Review of Theory and Empirical Work. *The Journal of Finance*, 25(2), 383–417. <https://doi.org/10.2307/2325486>
- Fama, Eugene F. 1998: Market efficiency, long-term returns, and behavioral finance. *Journal of Financial Economics*, 49(3), 283–306. [https://doi.org/10.1016/S0304-405X\(98\)00026-9](https://doi.org/10.1016/S0304-405X(98)00026-9)
- Fama, Eugene F. – Fisher, Lawrence – Jensen, Micheal C. – Roll, Richard 1969: The Adjustment of Stock Prices to New Information. *International Economic Review*, 10/1, 1–21. <https://doi.org/10.2307/2525569>
- Fidesz 2010: *Nemzeti ügyek politikája*. Fidesz Magyar Polgári Szövetség Hivatala–KDNP. https://www.langszolt.hu/upl/files/nemzeti_ugyek_politikaja_8481.pdf (letöltve: 2024. április 2.)
- Financial Times 2010a: *Hungarian demons*. <https://www.ft.com/content/87a9efbc-4664-11df-9713-00144feab49a> (letöltve: 2024. április 3.)
- Financial Times 2010b: *Hungarian poll results worry investors*. <https://www.ft.com/content/5bc931f8-4675-11df-9713-00144feab49a> (letöltve: 2024. április 3.)
- Forbes 2023: *Lezárult az összeolvadás, az ország második legnagyobb bankját dobták össze Mészárosék*. <https://forbes.hu/uzlet/bankholding-fuzio-zaras/> (letöltve: 2024. április 1.)
- Fűrész, Diána – Rappai, Gábor 2022: Megasportesemények hatása a tőzsdei árfolyamokra. *Statistikai Szemle*, 100(4), 325–362. <https://doi.org/10.20311/stat2022.4.hu0325>
- Gallup 2010: *A Fidesz példátlan arányú győzelme mellett az MSZP és a Jobbik fej-fej mellett küzdhet a második helyért. Az LMP bejuthat a Parlamentbe*. https://web.archive.org/web/20100329120737/http://www.gallup.hu/Gallup/release/valasztas_100325.htm
- Goodell, John W. – McGee, Richard J. – McGroarty, Frank 2020: Election uncertainty, economic policy uncertainty and financial market uncertainty: A prediction market analysis. *Journal of Banking and Finance*, 110, Article 105684. <https://doi.org/10.1016/j.jbankfin.2019.105684>
- Goodell, John W. – Vähämaa, Sami 2013: US presidential elections and implied volatility: The role of political uncertainty. *Journal of Banking & Finance*, 37(3), 1108–1117. <https://doi.org/10.1016/j.jbankfin.2012.12.001>

- Gosztonyi, Márton 2020: Pillanatkép a Budapesti Értéktőzsde tulajdonviszonyainak hálózatról. *Hitelintézeti Szemle*, 20. évf., 3. szám, szeptember, 31–58. <https://doi.org/10.25201/HSZ.20.3.3158>
- Grossman, Sanford – Stiglitz, Joseph E. 1980: On the Impossibility of Informationally Efficient Markets. *The American Economic Review*, 70(3), 393–408. <https://www.jstor.org/stable/1805228>.
- Haász, János 2014a: Éppen meglesz a Fidesz kétharmada. *Index.hu*. <https://index.hu/belfold/2014/04/06/urnazar//1000> (letöltve: 2024. március 18.)
- Haász, János 2014b: Kétharmad közelében lehet a Fidesz. *Index.hu*. https://index.hu/belfold/2014/02/24/valasztas14/ketharmad_kozeleben_lehet_a_fidesz/ (letöltve: 2024. március 18.)
- Haász, János 2018: Republikon: Kényelmes Fidesz-többséget hoz a választás. *Index.hu*. https://index.hu/belfold/2018/valasztas/2018/04/05/republikon_kenyelmes_fidesz-tobbseget_hoz_a_valasztas/ (letöltve: 2024. március 24.)
- Henderson, Glenn V. 1990: Problems and Solutions in Conducting Event Studies. *The Journal of Risk and Insurance*, 57(2), 282–306. <https://doi.org/10.2307/253304>
- Hodgson, Camilla 2020: S&P 500 walled in by pandemic and election worries. *Financial Times*. <https://www.ft.com/content/71e23ce0-679b-4666-8196-414d39f7eee3> (letöltve: 2024. március 18.)
- HVG 2014a: Ipsos: utolérte a DK az Együtt-PM-et, tovább nőtt a Fidesz. https://hvg.hu/itt-hon/20140115-Ipsos_utolerte_a_DK_az_EgyuttPMet_tovab (letöltve: 2024. március 18.)
- HVG 2014b: Nézőpont: ugorhat a Fidesz-kétharmad, az LMP kimaradhat. https://hvg.hu/itt-hon/20140130_Nezopont_ugorhat_a_Fideszketharmad_az_LM (letöltve: 2024. március 18.)
- HVG 2018a: Nagyot mennek a tőzsdén Mészáros cégei. https://hvg.hu/gazdasag/20180409-Nagyot_mennek_a_tozsden_Meszaros_cegei (letöltve: 2024. március 29.)
- HVG 2018b: Mi várható a választások után? Így látják a piaci elemzők. https://hvg.hu/gazdasag/20180409_MI_varhato_a_valasztasok_utan_Igy_latjak_a_piaci_elemzok (letöltve: 2024. április 2.)
- HVG 2018c: Elképesztő mennyiségű bevételt generáltak Mészáros médiacégei. https://hvg.hu/kkv/20180408_Elkepeszto_mennyisegu_bevetelt_generaltak_Meszaros_mediacegei (letöltve: 2024. április 4.)
- IDEA 2022: Zárult, de nem csukódott be az Fidesz–ellenzék olló – 2022. március vége. <https://www.ideaintezet.hu/hu/hirek-aktualis/82/zarult--de-nem-csukodott-be-az-fidesz---ellenzек-ollo---2022--marcius-vege> (letöltve: 2024. március 19.)
- Imelda, Imelda – Siregar, Hermanto – Anggraeni, Lukytawati 2015: Abnormal Returns and Trading Volume in the Indonesian Stock Market in Relation to the Presidential Elections in 2004, 2009, and 2014. *Bisnis & Birokrasi Jurnal Ilmu Administrasi dan Organisasi*, 21(2). <https://doi.org/10.20476/jbb.v21i2.4319>
- Index 2010: A Republikoné és a Századvégé volt a legpontosabb mandátumbecslés. https://index.hu/belfold/2010/valasztas/a_republikon_intezete_es_a_szazadvege_volt_a_legpontosabb_mandatumbecsles/ (letöltve: 2024. március 18.)
- Kelly, Bryan – Pástor, Lubos – Veronesi, Pietro 2016: The price of political uncertainty: Theory and evidence from the option market. *Journal of Finance*, 71(5), 2417–2480.
- Knight, Brian 2006: Are policy platforms capitalized into equity prices? Evidence from the Bush/Gore 2000 presidential election. *Journal of Public Economics*, 90(4–5), 751–773.

- Kostolány, André 2002: *Kedvenc történeteim a pénzről. Hasznos ötletek befektetőknek és spekulánsoknak*. Budapest, Perfekt Kiadó.
- Kothari, S. P. – Warner, Jerold B. 2007: Econometrics of Event Studies. In Eckbo, B. E. (ed.) *Handbook of Corporate Finance. Empirical Corporate Finance*. North Holland, 3–36. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.608601>
- Kökény, László – Kenesei, Zsófia – Neszedva, Gábor 2021: Impact of COVID-19 on different business models of European airlines. *Current Issues in Tourism*, 25(3), 458–474. <https://doi.org/10.1080/13683500.2021.1960284>
- Körösényi, András – Illés, Gábor – Gyulai, Attila 2020: *Az Orbán-rezsim – A plebiszciter vezérdemokrácia*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Lakatos, Máté 2016: A befektetői túlreagálás empirikus vizsgálata a Budapesti Értéktőzsdén. *Közgazdasági Szemle*, LXIII. évf., július–augusztus, 762–786.
- Laki, Mihály 2019: A Mészáros-vállalatcsoport. Adalékok a Fidesz-közei vállalkozások és vállalkozók működéséhez. *Külgazdaság*, LXIII. évf., szeptember–október, 65–100.
- Lin, Daolue [2021]: An event study of the 2020 Biden election and its determinants. Bachelor Thesis Financial Economics. Erasmus School of Economics. https://thesis.eur.nl/pub/55777/Lin_2020_Final_476431.pdf (letöltve: 2024. április 2.)
- Mackinlay, Craig A. 1997: Event Studies in Economics and Finance. *Journal of Economic Literature*, American Economic Association, 35(1), 13–39.
- Mráz, Ágoston Sámuel 2022: Adatok és közlemények: a közvélemény-kutatások szerepe a 2022-es választási kampányban. *Századvég*, 2. szám, 41–64.
- Myers, John H. – Baka, Alexander 1948: Influence of stock split-ups on market price. *Harvard Business Review*, 26(2), 251–265.
- Nagy, Viktor – Gayer, Attila 2014: 4 kemény év – Mi vár most az OTP-re és a MOL-ra? *Portfolio.hu*. <https://www.portfolio.hu/bank/20140406/4-kemeny-ev-mi-var-most-az-otp-re-es-a-mol-ra-197503> (letöltve: 2024. április 4.)
- Neeley, Christopher J. 2005: An Analysis of Recent Studies of the Effect of Foreign Exchange Intervention. *Federal Reserve Bank of St. Louise Review*, 87(6), 685–717.
- Nézőpont 2010: *Nyílik az olló*. <https://web.archive.org/web/20100331184429/http://www.nezopontintezet.hu/pdf/320.pdf>.
- Nézőpont 2014a: *Közel kétharmados többséget szerezne a Fidesz–KDNP*. <https://nezopont.hu/kozel-ketharmados-tobbseget-szerezne-fidesz-kdnp/?print=pdf> (letöltve: 2024. március 19.)
- Nézőpont 2014b: *Választás 2014 Kampány, közvélemény, új szabályok*. https://nezopont.hu/files/2014/05/Nezopont_Intezet_elemzokotet.pdf
- Nézőpont 2018: *Az 5 legfontosabb tény az országgyűlési választásokról*. <https://nezopont.hu/az-5-legfontosabb-teny-az-orszaggyulesi-valasztasokrol/> (letöltve: 2024. március 25.)
- Nézőpont 2022a: *A Nézőpont Intézet választások előtti utolsó nyilvános mérési eredménye*. <https://nezopont.hu/a-nezopont-intezet-valasztasok-elotti-utolso-nyilvanos-meresi-eredmenye/> (letöltve: 2024. március 19.)
- Nézőpont 2022b: *Elbizonytalanodó baloldaliak*. <https://nezopont.hu/elbizonytalanodo-baloldaliak/> (letöltve: 2024. március 19.)
- Nguyen, Phuc – Alsakka, Rasha – Mantovan, Noemi 2023: Political preferences and stock markets. *International Review of Financial Analysis*, Volume 90, November, 102910. <https://doi.org/10.1016/j.irfa.2023.102910>
- Oehler, Adreas – Walker, Thomas John – Wendt, Stefan 2012: *Effects of Election Results on Stock Price Performance: Evidence from 1976 to 2008*. Social Science Research Network.

- Opus Global 2018: Az *Opus Global* Nyrt. 2017. évi konszolidált éves beszámolója. https://bet.hu/newkibdata/125099854/OPUS_GLOBAL___KGY_el_terjeszt_s_Konszolid_I_t__ves_Je-lent_s_20180406_HU.pdf (letöltve: 2024 április 1.)
- Parragh, Bianka – Végh, Richárd 2018: Megújuló állam – megújuló tőkepiac. *Polgári Szemle*, 14. évf., 4–6. szám, 48–78. DOI:10.24307/psz.2018.1205
- Pástor, Lubos – Veronesi, Pietro 2013: Political uncertainty and risk premia. *Journal of Financial Economics*, 110(3), 520–545.
- Pástor, Lubos – Veronesi, Pietro 2017: Political cycles and stock returns. *Journal of Political Economy*, vol 128(11), 4011–4045.
- Pham, Huy Nguyen Anh – Ramiah, Vikash – Moosa, Nisreen – Huynh, Tam – Pham, Nhi 2018: The financial effects of Trumpism. *Economic Modelling*, 74, 264–274. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2018.05.020>.
- Portfolio 2010a: Szárnyalnak az állampapírok! – Nagyon kellene a kétharmad? <https://www.portfolio.hu/deviza/20100412/szarnyalnak-az-allampapirok-nagyon-kellene-a-kethar-mad-131455> (letöltve: 2024. április 3.)
- Portfolio 2010b: Ma utoljára Telekom osztalékért. <https://www.portfolio.hu/uzlet/20100427/ma-utoljara-telekom-osztalekert-132223> (letöltve: 2024. április 4.)
- Portfolio 2010c: Megalakult a buszgyártó klaszter – Részt vesz a Rába is. <https://www.portfolio.hu/bank/20100407/megalakult-a-buszgyarto-klaszter-reszt-vesz-a-raba-is-131192> (letöltve: 2024. április 4.)
- Portfolio 2014a: Meghirdette közgyűlését a BIF. <https://www.portfolio.hu/uzlet/20140401/meghirdette-kozgyuleset-a-bif-197308> (letöltve: 2024. április 4.)
- Portfolio 2018a: Fideszes kétharmad: kiakadtak a Mészáros-részvények! <https://www.portfolio.hu/uzlet/20180409/fideszes-ketharmad-kiakadtak-a-meszaros-reszvenyek-281776> (letöltve: 2024. március 29.)
- Portfolio 2018b: Mit hoz Orbán Viktor negyedik kormánya? Megszólaltak az elemzők! <https://www.portfolio.hu/gazdasag/20180409/mit-hoz-orban-viktor-negyedik-kormanya-megszolaltak-az-elemzok-281798> (letöltve: 2024. április 4.)
- Portfolio 2022: Remekül nyit a magyar tőzsde a választások után. <https://www.portfolio.hu/uzlet/20220404/remekul-nyit-a-magyar-tozsde-a-valasztasok-utan-537349> (letöltve: 2024. március 29.)
- Portfolio 2023: Visszahívják a BÉT igazgatóságának elnökét, Patai Mihályt. <https://www.portfolio.hu/uzlet/20231120/visszahivjak-a-bet-igazgatosaganak-elnoket-patai-mihalyt-652643> (letöltve: 2024. április 1.)
- Rádóczy, Klaudia – Tóth-Pajor, Ákos 2021: Az extrém eseményekre adott befektetői reakciók a magyar tőkepiacon. *Hitelintézeti Szemle*, 20. évf., 3. szám, szeptember, 5–30. <http://doi.org/10.25201/HSZ.20.3.530>
- Republikon 2018: Mandátumbecslés. http://republikon.hu/media/38519/republikon_180405_mandatumbecsles.pdf
- Samuelson, Paul A. 1965: Proof that Properly Anticipated Prices Fluctuate Randomly. *Industrial Management Review*, 6, 41–49.
- Sándor, Krisztián 2018: Meddig tarthat a Mészáros-féle Konzum-részvények tőzsdei ralija? Mészáros bankja kiszámolta. *Forbes.hu*. <https://forbes.hu/uzlet/meddig-tarthat-a-meszaros-fele-konzum-reszvenyek-tozsdei-ralija-meszaros-bankja-kiszamolta/> (letöltve: 2024. április 5.)
- Seiler, Micheal 2005: *Performing Financial Studies: A Methodological Cookbook*. New York, Prentice Hall.

- Selmi, Refk – Bouoiyour, Jamal 2020: The financial costs of political uncertainty: Evidence from the 2016 US presidential elections. *Scottish Journal of Political Economy, Scottish Economic Society*, vol. 67(2), 166–185.
- Shaikh, Imlak 2017: The 2016 U.S. presidential election and the Stock, FX and VIX markets. *The North American Journal of Economics and Finance*, 42, 546–563. <https://doi.org/10.1016/j.najef.2017.08.014>
- Shapiro, Daniel M. – Switzer, Lorne N. – Mastroisnini, Dino P. N. 1999: War and Peace: The Reaction of Defense Stocks. *The Journal of Applied Business Research*, 15(3), 21–37.
- Szabó, Márk – Mráz, Ágoston Sámuel 2010: *Négy párti parlament alakulhat*. Nézőpont Intézet. https://web.archive.org/web/20100412161908/http://www.nezopontintezet.hu/olvass_kozvelemenyphp?cid=332 (letöltve: 2024. április 1.)
- Századvég 2014: *Az LMP a baloldali összefogás nyertese*. <https://web.archive.org/web/20140201182052/http://www.szazadveg.hu/kutatas/aktualis/az-lmp-a-baloldali-osszefogas-nyertese-542.html>
- Századvég 2022: *Fidesz–KDNP: 49 százalék, Ellenzéki Összefogás: 44 százalék*. <https://web.archive.org/web/20220402101947/https://szazadveg.hu/hu/2022/03/31/fidesz-kdnp-49-szazalek-ellenzeki-osszefogas-44-szazalek-n2637> (letöltve: 2024. március 19.)
- Tóka, Gábor 2022: A 2022-es országgyűlési választások: Adatok és meglepetések. In Kolos, T. – Szelényi, I. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Társadalmi Riport 2022*. Budapest, TÁRKI.
- Tomić, Nenad – Todorović, Violeta – Jaksić, Milena 2023: Measuring the impact of the US presidential elections on the stock market using event study methodology. *Romanian Journal of Economic Forecasting*, XXVI (2), 92–103.
- Választás.hu 2010: *A 2010. évi Országgyűlési Képviselő Választás 2. fordulója – 2010. április 25.* Nemzeti Választási Iroda. <https://static.valasztas.hu/dyn/pv10/outroot/vdin2/hu/eredind.htm> (letöltve: 2024. március 19.)
- Választás.hu 2014: *Országgyűlési Képviselők Választása 2014. április. 6.* Nemzeti Választási Iroda. <https://static.valasztas.hu/dyn/pv14/szavossz/hu/150.html> (letöltve: 2024. március 19.)
- Választás.hu 2018: *Országgyűlési képviselők választása 2018.* Nemzeti Választási Iroda. <https://www.valasztas.hu/ogy2018> (letöltve: 2024. március 19.)
- Választás.hu 2022: *Országgyűlési képviselők választása 2022.* Nemzeti Választási Iroda. <https://vtr.valasztas.hu/ogy2022> (letöltve: 2024. március 19.)
- Veraros, Nikolaos – Kasimati, Evangelia – Dawson, Peter 2004: The 2004 Olympic Games announcement and its effect on the Athens and Milan Stock Exchanges. *Applied Economic Letters*, 11(12) 749–753. <https://doi.org/10.1080/1350485042000254584>
- Világgazdaság 2010: *Már csak néhányat kell aludnia Orbán Viktornek a kétharmadig*. <https://web.archive.org/web/20120315225847/http://www.vilaggazdasag.hu/kozelet/politika/mar-csak-nehanyat-kell-aludnia-orban-viktornak-a-ketharmadig-311858> (letöltve: 2024. március 19.)
- Vilonya, Martin – Czenczeli, Vivien 2022: A kriptovaluták árfolyamának alakulása eseményelemzés alapján. *Pénzügyi Szemle*, (2), 235–251. https://doi.org/10.35551/PSZ_2022_2_5
- Wisniewski, Tomasz Piotr 2016: Is there a link between politics and stock returns? A literature survey. *International Review of Financial Analysis*, 47, 15–23. <https://doi.org/10.13140/RG.2.1.3666.3760>
- Zsiborás, Gergő 2018: Mészáros hasít a tőzsdén. *Forbes.hu*. <https://forbes.hu/penz/meszaros-hasit-a-tozsden/> (letöltve: 2024. április 5.)

Melléklet

*M1. táblázat: AR t-teszt statisztika eredménye
a 2010-es országgyűlési választások első fordulóját követő
első tőzsdei napon és körülötte lévő napokon*

Részvény	AR t- statisztika				
	2010. 04. 08.	2010. 04. 09.	2010. 04. 12.	2010. 04. 13.	2010. 04. 14.
4IG	0,17	-0,43	0,14	0,25	0,13
ANY	-0,92	2,08	0,27	-0,18	-0,33
BIF	-0,01	0,00	1,61	-0,01	-0,01
Egis	0,25	0,13	0,06	0,25	-0,56
Fotex	-0,60	-0,05	0,17	0,25	-0,89
Graphisoft Park SE	-0,74	-0,04	-0,51	-0,30	0,43
Konzum	0,26	-0,16	0,28	0,10	-0,02
MBH Jelzálogbank	0,40	-1,09	0,01	0,14	0,44
MOL	-0,36	0,93	-0,42	-0,98	0,12
Magyar Telekom	-0,19	-0,17	0,22	0,95	0,28
Opus	0,14	-0,25	0,22	0,33	-0,05
ORC	0,74	-0,50	0,91	-0,29	0,29
OTP	0,49	-0,5	0,44	-0,02	-0,40
PannErgy	0,14	0,26	-0,24	-0,13	-0,07
Rába	-1,92	-0,56	-2,39	0,29	-0,13
Richter Gedeon	0,21	-0,25	-0,36	0,87	0,50
Zwack Unicum	0,15	1,91	-0,84	-0,62	0,04

Forrás: saját számítások

Megjegyzés: kritikus értékek a t-próbához 1,97 5%-nál, 2,6 1%-nál, 3,34 0,1%-nál.

***: $p < 0,001$; **: $p < 0,01$; *: $p < 0,05$ – a szabadságfokom 251

*M2. táblázat: Kumulált abnormális hozamok alakulása a 2010-es
országgyűlési választások első fordulóján*

Részvény	(0;0)	(0;1)	(0;2)	(0;5)	(1;5)	(-2;2)	τ_1, τ_2
4IG	5,04	6,66	9,34	6,94	1,90	2,42	CAR (%)
	0,10	0,21	0,31	0,62	0,51	0,51	Szórás (%)
	1,57	1,47	1,68	0,88	0,27	0,34	T stat. (CAR)
Akko Invest	0,45	0,15	-0,39	-0,32	-0,76	1,52	CAR (%)
	0,03	0,05	0,08	0,16	0,14	0,14	Szórás (%)
	0,27	0,06	-0,14	-0,08	-0,21	0,41	T stat. (CAR)

Részvény	(0;0)	(0;1)	(0;2)	(0;5)	(1;5)	(-2;2)	τ_1, τ_2
BIF	6,87	6,83	6,80	6,73	-0,14	6,73	CAR (%)
	0,18	0,36	0,54	1,09	0,91	0,91	Szórás (%)
	1,61	1,13	0,92	0,65	-0,01	0,71	T stat. (CAR)
Egis	0,12	0,59	-0,46	3,50	3,38	0,26	CAR (%)
	0,04	0,07	0,11	0,21	0,18	0,18	Szórás (%)
	0,06	0,22	-0,14	0,76	0,80	0,06	T stat. (CAR)
Fotex	0,33	0,84	-0,94	0,29	-0,04	-2,25	CAR (%)
	0,04	0,08	0,12	0,24	0,20	0,20	Szórás (%)
	0,17	0,30	-0,27	0,06	-0,01	-0,50	T stat. (CAR)
Graphisoft Park SE	-1,38	-2,18	-1,01	2,02	3,39	-3,12	CAR (%)
	0,07	0,15	0,22	0,44	0,37	0,37	Szórás (%)
	-0,51	-0,57	-0,21	0,30	0,56	-0,52	T stat. (CAR)
Konzum	0,92	1,27	1,20	-6,97	-7,89	1,52	CAR (%)
	0,11	0,22	0,33	0,66	0,55	0,55	Szórás (%)
	0,28	0,27	0,21	-0,86	-1,07	0,21	T stat. (CAR)
MBH Jelzálog-bank	0,01	0,30	1,21	1,89	1,88	-0,21	CAR (%)
	0,04	0,08	0,13	0,25	0,21	0,21	Szórás (%)
	0,01	0,10	0,34	0,38	0,41	-0,05	T stat. (CAR)
MOL	-0,73	-2,39	-2,19	-2,22	-1,49	-1,21	CAR (%)
	0,03	0,06	0,09	0,18	0,15	0,15	Szórás (%)
	-0,42	-0,99	-0,74	-0,53	-0,39	-0,32	T stat. (CAR)
Magyar Telekom	0,37	1,92	2,38	2,20	1,83	1,79	CAR (%)
	0,03	0,05	0,08	0,16	0,13	0,13	Szórás (%)
	0,22	0,83	0,84	0,55	0,50	0,49	T stat. (CAR)
Opus	1,50	3,72	3,37	3,42	1,93	2,57	CAR (%)
	0,46	0,92	1,37	2,75	2,29	2,29	Szórás (%)
	0,22	0,39	0,29	0,21	0,13	0,17	T stat. (CAR)
ORC	4,38	2,98	4,39	10,56	6,18	5,54	CAR (%)
	0,23	0,47	0,70	1,41	1,17	1,17	Szórás (%)
	0,91	0,44	0,52	0,89	0,57	0,51	T stat. (CAR)
OTP Bank	0,99	0,96	0,05	0,34	-0,65	-0,12	CAR (%)
	0,05	0,10	0,16	0,31	0,26	0,26	Szórás (%)
	0,44	0,30	0,01	0,06	-0,13	-0,02	T stat. (CAR)
PannErgy	-0,48	-0,75	-0,88	-1,95	-1,47	-0,07	CAR (%)
	0,04	0,08	0,12	0,24	0,20	0,20	Szórás (%)
	-0,24	-0,26	-0,25	-0,40	-0,33	-0,02	T stat. (CAR)

Részvény	(0;0)	(0;1)	(0;2)	(0;5)	(1;5)	(-2;2)	τ_1, τ_2
Rába	-4,94	-4,35	-4,61	-5,25	-0,31	-9,73	CAR (%)
	0,04	0,09	0,13	0,26	0,21	0,21	Szórás (%)
	-2,39	-1,49	-1,29	-1,04	-0,07	-2,11	T stat. (CAR)
Richter Gedeon	-0,61	0,86	1,69	1,59	2,20	1,63	CAR (%)
	0,03	0,06	0,08	0,17	0,14	0,14	Szórás (%)
	-0,36	0,36	0,58	0,39	0,59	0,43	T stat. (CAR)
Zwack Unicum	-1,51	-2,63	-2,56	0,11	1,62	1,13	CAR (%)
	0,03	0,06	0,10	0,19	0,16	0,16	Szórás (%)
	-0,84	-1,03	-0,82	0,03	0,40	0,28	T stat. (CAR)

Forrás: saját számítások

Megjegyzés: kritikus értékek a t-próbához 1,97 5%-nál, 2,6 1%-nál, 3,34 0,1%-nál.

***: $p < 0,001$; **: $p < 0,01$; *: $p < 0,05$ – a szabadságfokom 251

*M3. táblázat: AR t-teszt statisztika eredménye
a 2010-es országgyűlési választások második fordulóját követő
első tőzsdei napon és körülötte lévő napokon*

Részvény	AR t- statisztika				
	2010. 04. 22.	2010. 04. 23.	2010. 04. 26.	2010. 04. 27.	2010. 04. 28.
4IG	-0,44	0,19	0,01	-0,30	0,38
ANY	-0,72	-0,43	0,31	-0,50	-0,09
BIF	-0,01	0,33	-0,01	-0,01	-0,01
Egis	-1,33	-0,15	-0,63	-0,16	-0,52
Fotex	0,13	-0,56	-0,57	-0,54	0,13
Graphisoft Park SE	1,18	-1,07	0,13	-1,80	-1,11
Konzum	0,06	-0,13	-0,11	0,04	-0,61
MBH Jelzálogbank	-0,89	0,29	0,37	-0,58	-0,20
MOL	0,33	-0,43	-0,66	1,01	0,40
Magyar Telekom	0,19	-0,38	-0,35	-0,13	5,56
Opus	-0,16	0,01	-0,40	0,26	0,25
ORC	-0,03	-0,12	-0,12	0,33	0,27
OTP	0,13	-0,37	0,45	-0,10	-0,22
PannErgy	0,47	0,56	-0,19	-0,28	2,14
Rába	1,88	2,25	0,76	-0,60	-0,48
Richter Gedeon	-0,46	1,29	0,01	-0,80	0,10
Zwack Unicum	-0,04	-0,07	-0,21	0,00	-0,44

Forrás: saját számítások

Megjegyzés: kritikus értékek a t-próbához 1,97 5%-nál, 2,6 1%-nál, 3,34 0,1%-nál.

***: $p < 0,001$; **: $p < 0,01$; *: $p < 0,05$ – a szabadságfokom 251

*M4. táblázat: Kumulált abnormális hozamok alakulása
a 2010-es országgyűlési választások második fordulóján*

Részvény	(0;0)	(0;1)	(0;2)	(0;5)	(1;5)	(-2;2)	τ_1, τ_2
4IG	0,04	-1,04	0,30	0,81	0,77	-0,57	CAR (%)
	0,12	0,25	0,37	0,75	0,62	0,62	Szórás (%)
	0,01	-0,21	0,05	0,09	0,10	-0,07	T stat. (CAR)
Akko Invest	0,52	-0,30	-0,45	0,37	-0,15	-2,37	CAR (%)
	0,03	0,05	0,08	0,16	0,14	0,14	Szórás (%)
	0,31	-0,13	-0,16	0,09	-0,04	-0,64	T stat. (CAR)
BIF	-0,02	-0,06	-0,10	-3,01	-2,99	1,26	CAR (%)
	0,18	0,36	0,54	1,09	0,91	0,91	Szórás (%)
	-0,01	-0,01	-0,01	-0,29	-0,31	0,13	T stat. (CAR)
Egis	-1,18	-1,48	-2,45	-3,48	-2,30	-5,23	CAR (%)
	0,04	0,07	0,11	0,21	0,18	0,18	Szórás (%)
	-0,63	-0,56	-0,75	-0,76	-0,55	-1,24	T stat. (CAR)
Fotex	-1,14	-2,22	-1,96	-3,56	-2,42	-2,82	CAR (%)
	0,04	0,08	0,12	0,24	0,20	0,20	Szórás (%)
	-0,57	-0,78	-0,57	-0,73	-0,54	-0,63	T stat. (CAR)
Graphisoft Park SE	0,35	-4,53	-7,54	-2,13	-2,48	-7,26	CAR (%)
	0,07	0,15	0,22	0,44	0,37	0,37	Szórás (%)
	0,13	-1,18	-1,61	-0,32	-0,41	-1,20	T stat. (CAR)
Konzum	-0,37	-0,22	-2,23	0,17	0,53	-2,47	CAR (%)
	0,11	0,22	0,33	0,66	0,55	0,55	Szórás (%)
	-0,11	-0,05	-0,39	0,02	0,07	-0,33	T stat. (CAR)
MBH Jelzálogbank	0,76	-0,43	-0,84	0,92	0,16	-2,06	CAR (%)
	0,04	0,08	0,13	0,25	0,21	0,21	Szórás (%)
	0,37	-0,15	-0,24	0,18	0,04	-0,45	T stat. (CAR)
MOL	-1,13	0,60	1,29	2,04	3,17	1,12	CAR (%)
	0,03	0,06	0,09	0,18	0,15	0,15	Szórás (%)
	-0,66	0,25	0,43	0,49	0,83	0,29	T stat. (CAR)
Magyar Telekom	-0,57	-0,78	-9,70	-11,21	-10,64	-10,02	CAR (%)
	0,03	0,05	0,08	0,16	0,13	0,13	Szórás (%)
	-0,35	-0,34	-3,43	-2,80	-2,91	-2,74	T stat. (CAR)
Opus	-2,69	-0,95	0,71	-3,28	-0,59	-0,27	CAR (%)
	0,46	0,92	1,37	2,75	2,29	2,29	Szórás (%)
	-0,40	-0,10	0,06	-0,20	-0,04	-0,02	T stat. (CAR)

Részvény	(0;0)	(0;1)	(0;2)	(0;5)	(1;5)	(-2;2)	τ_1, τ_2
ORC	-0,59	1,02	2,32	-0,40	0,19	1,60	CAR (%)
	0,23	0,47	0,70	1,41	1,17	1,17	Szórás (%)
	-0,12	0,15	0,28	-0,03	0,02	0,15	T stat. (CAR)
OTP Bank	1,02	0,80	0,29	0,36	-0,67	-0,26	CAR (%)
	0,05	0,10	0,16	0,31	0,26	0,26	Szórás (%)
	0,45	0,25	0,07	0,06	-0,13	-0,05	T stat. (CAR)
PannErgy	-0,38	-0,93	3,38	2,45	2,83	5,44	CAR (%)
	0,04	0,08	0,12	0,24	0,20	0,20	Szórás (%)
	-0,19	-0,33	0,97	0,50	0,63	1,21	T stat. (CAR)
Rába	1,58	0,33	-0,66	-1,41	-2,99	7,87	CAR (%)
	0,04	0,09	0,13	0,26	0,21	0,21	Szórás (%)
	0,76	0,11	-0,18	-0,28	-0,65	1,70	T stat. (CAR)
Richter Gedeon	0,02	-1,33	-1,16	-1,34	-1,36	0,25	CAR (%)
	0,03	0,06	0,08	0,17	0,14	0,14	Szórás (%)
	0,01	-0,56	-0,40	-0,33	-0,36	0,07	T stat. (CAR)
Zwack Unicum	-0,37	-0,36	-1,16	0,82	1,19	-1,36	CAR (%)
	0,03	0,06	0,10	0,19	0,16	0,16	Szórás (%)
	-0,21	-0,14	-0,37	0,19	0,30	-0,34	T stat. (CAR)

Forrás: saját számítások

Megjegyzés: kritikus értékek a t-próbához 1,97 5%-nál, 2,6 1%-nál, 3,34 0,1%-nál.

***: $p < 0,001$; **: $p < 0,01$; *: $p < 0,05$ – a szabadságfokom 251

M5. táblázat: AR t-teszt statisztika eredménye a 2014-es országgyűlési választásokat követő első tőzsdei napon és körülötte lévő napokon

Részvény	AR t- statisztika				
	2014. 04. 03.	2014. 04. 04.	2014. 04. 07.	2014. 04. 08.	2014. 04. 06.
4IG	-2,10	-0,07	1,57	0,51	0,84
AKKO Invest	0,10	-0,64	0,41	-1,28	-0,22
ALTEO	-0,19	0,01	-0,18	-0,06	-0,16
ANY	0,05	-0,20	-0,01	-0,04	-0,50
Appeninn	-1,30	0,74	-0,34	-0,08	-0,73
BIF	0,64	-0,09	0,05	-0,03	0,04
CIG Pannónia	-0,15	0,35	0,24	-1,04	-0,66
Graphisoft Park SE	0,60	-0,21	-0,11	0,61	0,34
Konzum	-0,02	0,10	-0,01	0,06	0,00
MASTERPLAST	0,02	0,05	0,12	0,04	0,03

Részvény	AR t- statisztika				
	2014. 04. 03.	2014. 04. 04.	2014. 04. 07.	2014. 04. 08.	2014. 04. 06.
MBH Jelzálogbank	-0,67	0,44	-0,53	0,50	-0,06
MOL	2,11	-0,29	0,25	-0,73	0,73
Magyar Telekom	0,84	0,02	-0,89	-0,26	-0,39
Opus	0,02	1,34	1,29	-1,24	0,02
OTP	-1,50	1,27	-0,43	1,36	0,49
PannErgy	-0,47	0,24	-0,17	-0,01	-0,06
Rába	-0,31	0,81	-1,41	-0,49	0,21
Richter Gedeon	-0,72	-1,43	0,96	-0,58	-1,02
Zwack Unicum	0,03	-0,05	-0,63	0,31	0,02

Forrás: saját számítások

Megjegyzés: kritikus értékek a t-próbához 1,97 5%-nál, 2,6 1%-nál, 3,34 0,1%-nál.

***: $p < 0,001$; **: $p < 0,01$; *: $p < 0,05$ – a szabadságfokom 246

M6. táblázat: Kumulált abnormális hozamok alakulása
a 2014-es országgyűlési választások során

Részvény	(0;0)	(0;1)	(0;2)	(0;5)	(1;5)	(-2;2)	τ_1, τ_2
4IG	5,04	6,66	9,34	6,94	1,90	2,42	CAR (%)
	0,10	0,21	0,31	0,62	0,51	0,51	Szórás (%)
	1,57	1,47	1,68	0,88	0,27	0,34	T stat. (CAR)
Akko Invest	0,63	-1,35	-1,70	0,52	-0,11	-2,53	CAR (%)
	0,02	0,05	0,07	0,14	0,12	0,12	Szórás (%)
	0,41	-0,62	-0,63	0,14	-0,03	-0,73	T stat. (CAR)
ALTEO	-0,27	-0,37	-0,62	-0,75	-0,48	-0,90	CAR (%)
	0,02	0,05	0,07	0,14	0,12	0,12	Szórás (%)
	-0,18	-0,17	-0,23	-0,20	-0,14	-0,26	T stat. (CAR)
ANY	-0,02	-0,09	-0,82	-8,19	-8,17	-1,05	CAR (%)
	0,02	0,04	0,07	0,13	0,11	0,11	Szórás (%)
	-0,01	-0,04	-0,32	-2,26	-2,47	-0,32	T stat. (CAR)
Appeninn	-0,91	-1,12	-3,06	-1,35	-0,44	-4,55	CAR (%)
	0,07	0,14	0,21	0,42	0,35	0,35	Szórás (%)
	-0,34	-0,30	-0,67	-0,21	-0,07	-0,77	T stat. (CAR)
BIF	0,26	0,09	0,29	-0,22	-0,48	3,20	CAR (%)
	0,28	0,56	0,83	1,67	1,39	1,39	Szórás (%)
	0,05	0,01	0,03	-0,02	-0,04	0,27	T stat. (CAR)

Részvény	(0;0)	(0;1)	(0;2)	(0;5)	(1;5)	(-2;2)	τ_1, τ_2
CIG Pannónia	0,56	-1,88	-3,42	-1,28	-1,84	-2,94	CAR (%)
	0,06	0,11	0,17	0,33	0,28	0,28	Szórás (%)
	0,24	-0,57	-0,84	-0,22	-0,35	-0,56	T stat. (CAR)
Graphisoft Park SE	-0,19	0,88	1,49	0,84	1,03	2,20	CAR (%)
	0,03	0,06	0,09	0,19	0,16	0,16	Szórás (%)
	-0,11	0,35	0,49	0,19	0,26	0,56	T stat. (CAR)
Konzum	-0,04	0,22	0,21	0,84	0,88	0,58	CAR (%)
	0,20	0,40	0,60	1,20	1,00	1,00	Szórás (%)
	-0,01	0,03	0,03	0,08	0,09	0,06	T stat. (CAR)
MASTER-PLAST	0,29	0,38	0,45	-6,51	-6,80	0,62	CAR (%)
	0,06	0,12	0,18	0,36	0,30	0,30	Szórás (%)
	0,12	0,11	0,11	-1,08	-1,24	0,11	T stat. (CAR)
MBH Jelzálogbank	-1,07	-2,08	-2,20	-4,04	-2,97	-2,68	CAR (%)
	0,04	0,08	0,12	0,25	0,21	0,21	Szórás (%)
	-0,53	-0,72	-0,62	-0,81	-0,65	-0,59	T stat. (CAR)
MOL	1,78	1,61	3,09	2,25	0,48	3,74	CAR (%)
	0,01	0,02	0,03	0,05	0,04	0,04	Szórás (%)
	1,90	1,22	1,90	0,98	0,23	1,78	T stat. (CAR)
Magyar Telekom	-1,29	-1,67	-2,23	0,18	1,46	-0,99	CAR (%)
	0,02	0,04	0,06	0,13	0,10	0,10	Szórás (%)
	-0,89	-0,81	-0,89	0,05	0,45	-0,31	T stat. (CAR)
Opus	3,56	0,11	0,17	0,29	-3,27	3,92	CAR (%)
	0,08	0,15	0,23	0,46	0,38	0,38	Szórás (%)
	1,29	0,03	0,03	0,04	-0,53	0,63	T stat. (CAR)
OTP Bank	-0,45	0,98	1,50	-0,04	0,41	1,26	CAR (%)
	0,01	0,02	0,03	0,07	0,06	0,06	Szórás (%)
	-0,43	0,66	0,82	-0,01	0,17	0,53	T stat. (CAR)
PannErgy	-0,50	-0,52	-0,70	-0,07	0,43	-1,40	CAR (%)
	0,09	0,17	0,26	0,52	0,43	0,43	Szórás (%)
	-0,17	-0,12	-0,14	-0,01	0,06	-0,21	T stat. (CAR)
Rába	-1,90	-2,56	-2,28	-3,79	-1,89	-1,61	CAR (%)
	0,02	0,04	0,05	0,11	0,09	0,09	Szórás (%)
	-1,41	-1,34	-0,98	-1,15	-0,63	-0,53	T stat. (CAR)
Richter Geodeon	1,08	0,43	-0,72	-0,29	-1,37	-3,12	CAR (%)
	0,01	0,03	0,04	0,08	0,06	0,06	Szórás (%)
	0,96	0,27	-0,37	-0,11	-0,55	-1,24	T stat. (CAR)

Részvény	(0;0)	(0;1)	(0;2)	(0;5)	(1;5)	(-2;2)	τ_1, τ_2
Zwack Unicum	-0,78	-0,40	-0,38	-0,05	0,72	-0,41	CAR (%)
	0,02	0,03	0,05	0,09	0,08	0,08	Szórás (%)
	-0,63	-0,23	-0,18	-0,02	0,26	-0,15	T stat. (CAR)

Forrás: saját számítások

Megjegyzés: *kritikus értékek a t-próbához 1,97 5%-nál, 2,6 1%-nál, 3,34 0,1%-nál.*

***: $p < 0,001$; **: $p < 0,01$; *: $p < 0,05$ – a szabadságfokom 246

M7. táblázat: AR t-teszt statisztika eredménye a 2018-as országgyűlési választásokat követő első tőzsdei napon és körülötte lévő napokon

Részvény	AR t- statisztika				
	2018. 04. 05.	2018. 04. 06.	2018. 04. 09.	2018. 04. 10.	2018. 04. 11.
4IG	0,26	0,01	0,13	-1,57	0,06
AKKO Invest	-0,13	-1,07	-0,07	1,07	-1,62
ALTEO	-0,01	-1,63	0,49	-0,60	-0,58
ANY	-1,97	0,00	0,19	-0,74	-0,12
Appenninn	0,34	-0,07	3,28	-0,48	0,25
AutoWallis	0,37	-0,66	0,18	-0,31	0,38
BIF	-0,03	0,58	-0,43	0,08	-0,10
CIG Pannónia	-0,06	0,00	4,76	-2,55	-0,09
Duna House	-1,52	1,01	-0,09	1,11	0,30
Graphisoft Park SE	-1,08	-0,12	-1,09	-0,04	-0,76
Konzum	0,00	-0,08	1,52	-0,44	-0,25
Masterplast	-0,22	-0,01	0,33	0,06	-0,93
MBH Jelzálogbank	0,74	-0,77	4,08	-2,87	-1,32
MOL	-0,18	0,87	1,90	-0,18	1,57
Magyar Telekom	-0,38	-0,37	-0,07	0,96	0,12
Opus	0,63	-0,17	2,07	0,06	0,00
OTP	-0,11	-0,11	-4,05	0,20	-0,37
PannErgy	-0,41	-1,00	0,32	-0,78	2,55
Rába	0,96	1,02	-2,12	-0,82	1,28
Richter Gedeon	0,06	-0,97	0,71	-0,03	-1,94
Zwack Unicum	0,35	0,05	-0,07	-0,41	-1,08

Forrás: saját számítások

Megjegyzés: *kritikus értékek a t-próbához 1,97 5%-nál, 2,6 1%-nál, 3,34 0,1%-nál.*

***: $p < 0,001$; **: $p < 0,01$; *: $p < 0,05$ – a szabadságfokom 251

M8. táblázat: Kumulált abnormális hozamok alakulása
a 2018-as országgyűlési választások során

Részvény	(0;0)	(0;1)	(0;2)	(0;5)	(1;5)	(-2;2)	τ_1, τ_2
4IG	0,33	-3,69	-3,54	-2,13	-2,46	-2,86	CAR (%)
	0,07	0,13	0,20	0,40	0,33	0,33	Szórás (%)
	0,13	-1,02	-0,79	-0,34	-0,43	-0,50	T stat. (CAR)
Akko Invest	-0,10	1,37	-0,87	-1,02	-0,92	-2,52	CAR (%)
	0,02	0,04	0,06	0,11	0,10	0,10	Szórás (%)
	-0,07	0,70	-0,36	-0,30	-0,30	-0,82	T stat. (CAR)
ALTEO	0,65	-0,14	-0,91	-1,72	-2,38	-3,07	CAR (%)
	0,02	0,04	0,05	0,11	0,09	0,09	Szórás (%)
	0,49	-0,08	-0,40	-0,53	-0,80	-1,04	T stat. (CAR)
ANY	0,15	-0,42	-0,52	-0,08	-0,22	-2,02	CAR (%)
	0,01	0,01	0,02	0,04	0,03	0,03	Szórás (%)
	0,19	-0,39	-0,39	-0,04	-0,13	-1,18	T stat. (CAR)
Appeninn	13,05	11,13	12,11	10,89	-2,16	13,19	CAR (%)
	0,16	0,32	0,48	0,95	0,79	0,79	Szórás (%)
	3,28	1,98	1,76	1,12	-0,24	1,48	T stat. (CAR)
AutoWallis	0,93	-0,62	-2,54	-4,92	-5,85	-4,03	CAR (%)
	0,26	0,52	0,77	1,55	1,29	1,29	Szórás (%)
	0,18	-0,09	-0,29	-0,40	-0,52	-0,35	T stat. (CAR)
BIF	-1,86	-1,53	-1,98	-2,79	-0,93	0,43	CAR (%)
	0,19	0,38	0,57	1,14	0,95	0,95	Szórás (%)
	-0,43	-0,25	-0,26	-0,26	-0,10	0,04	T stat. (CAR)
CIG Pannónia	13,40	6,22	5,96	9,81	-3,59	5,82	CAR (%)
	0,08	0,16	0,24	0,48	0,40	0,40	Szórás (%)
	4,76	1,56	1,22	1,42	-0,57	0,92	T stat. (CAR)
Duna House	-0,14	1,55	2,01	1,40	1,54	1,23	CAR (%)
	0,02	0,05	0,07	0,14	0,12	0,12	Szórás (%)
	-0,09	0,72	0,76	0,37	0,45	0,36	T stat. (CAR)
Graphisoft Park SE	-1,40	-1,45	-2,43	-0,53	0,86	-3,97	CAR (%)
	0,02	0,03	0,05	0,10	0,08	0,08	Szórás (%)
	-1,09	-0,80	-1,09	-0,17	0,30	-1,39	T stat. (CAR)
Konzum	11,61	8,27	6,33	5,31	-6,30	5,69	CAR (%)
	0,58	1,17	1,75	3,51	2,92	2,92	Szórás (%)
	1,52	0,76	0,48	0,28	-0,37	0,33	T stat. (CAR)

Részvény	(0;0)	(0;1)	(0;2)	(0;5)	(1;5)	(-2;2)	τ_1, τ_2
Masterplast	0,60	0,72	-1,00	0,33	-0,26	-1,41	CAR (%)
	0,03	0,07	0,10	0,20	0,17	0,17	Szórás (%)
	0,33	0,28	-0,31	0,07	-0,06	-0,34	T stat. (CAR)
MBH Jelzálogbank	5,94	1,77	-0,16	1,10	-4,84	-0,20	CAR (%)
	0,02	0,04	0,06	0,13	0,11	0,11	Szórás (%)
	4,08	0,86	-0,06	0,31	-1,49	-0,06	T stat. (CAR)
MOL	1,78	1,61	3,09	2,25	0,48	3,74	CAR (%)
	0,01	0,02	0,03	0,05	0,04	0,04	Szórás (%)
	1,90	1,22	1,90	0,98	0,23	1,78	T stat. (CAR)
Magyar Telekom	-0,05	0,66	0,75	0,84	0,89	0,19	CAR (%)
	0,01	0,01	0,02	0,03	0,03	0,03	Szórás (%)
	-0,07	0,63	0,58	0,46	0,54	0,11	T stat. (CAR)
Opus	12,38	12,71	12,73	10,77	-1,61	15,50	CAR (%)
	0,36	0,71	1,07	2,14	1,78	1,78	Szórás (%)
	2,07	1,51	1,23	0,74	-0,12	1,16	T stat. (CAR)
OTP Bank	-3,14	-2,99	-3,28	-3,18	-0,04	-3,45	CAR (%)
	0,01	0,01	0,02	0,04	0,03	0,03	Szórás (%)
	-4,05	-2,72	-2,44	-1,67	-0,02	-1,99	T stat. (CAR)
PannErgy	0,57	-0,83	3,73	9,63	9,06	1,20	CAR (%)
	0,03	0,06	0,10	0,19	0,16	0,16	Szórás (%)
	0,32	-0,33	1,21	2,20	2,27	0,30	T stat. (CAR)
Rába	-2,30	-3,19	-1,80	-2,71	-0,41	0,34	CAR (%)
	0,01	0,02	0,04	0,07	0,06	0,06	Szórás (%)
	-2,12	-2,08	-0,96	-1,02	-0,17	0,14	T stat. (CAR)
Richter Gedeon	0,71	0,69	-1,25	-0,38	-1,09	-2,16	CAR (%)
	0,01	0,02	0,03	0,06	0,05	0,05	Szórás (%)
	0,71	0,49	-0,72	-0,16	-0,49	-0,97	T stat. (CAR)
Zwack Unicum	-0,04	-0,25	-0,83	0,29	0,33	-0,62	CAR (%)
	0,00	0,01	0,01	0,02	0,01	0,01	Szórás (%)
	-0,07	-0,33	-0,89	0,22	0,27	-0,51	T stat. (CAR)

Forrás: saját számítások

Megjegyzés: kritikus értékek a t-próbához 1,97 5%-nál, 2,6 1%-nál, 3,34 0,1%-nál.

***: $p < 0,001$; **: $p < 0,01$; *: $p < 0,05$ – a szabadságfokom 251

M9. táblázat: AR t-teszt statisztika eredménye a 2022-es országgyűlési választásokat követő első tőzsdei napon és körülötte lévő napokon

Részvény	AR t- statisztika				
	2022. 03. 31.	2022. 04. 01.	2022. 04. 04.	2022. 04. 05.	2022. 04. 06.
4IG	0,61	0,12	1,73	-1,23	-1,30
AKKO Invest	1,07	-0,39	0,17	-0,13	-1,22
ALTEO	1,27	-0,26	-0,28	-1,00	-1,80
ANY	-0,65	1,38	0,33	-1,24	-1,30
Appenninn	2,32	1,37	0,15	-0,68	-3,78
AutoWallis	1,16	-0,99	0,63	-0,14	-2,29
BIF	-0,19	0,31	2,35	0,72	0,19
CIG Pannónia	-0,05	0,98	1,30	0,19	-3,22
Duna House	-0,77	-0,13	-1,80	2,03	3,32
Graphisoft Park SE	-0,05	1,33	0,22	0,35	-3,04
Masterplast	-0,75	0,59	-0,53	-0,18	-0,57
MBH Jelzálogbank	0,26	0,05	1,93	0,80	-7,29
MOL	1,57	-1,19	0,28	0,38	1,03
Magyar Telekom	-0,65	0,50	-0,43	-1,77	0,72
Opus	2,68	2,13	2,55	-2,65	-3,25
OTP	-0,53	-0,21	-0,35	0,02	-2,58
PannErgy	-0,63	0,73	-0,46	-0,80	-0,03
Rába	0,53	-1,85	0,98	0,30	1,24
Richter Gedeon	-2,07	1,54	-0,28	-0,07	2,09
Waberer's	0,61	-1,52	-0,91	1,76	1,04
Zwack Unicum	-2,11	5,75	1,52	0,59	0,01

Forrás: saját számítások

Megjegyzés: kritikus értékek a t-próbához 1,97 5%-nál, 2,6 1%-nál, 3,34 0,1%-nál.

***: $p < 0,001$; **: $p < 0,01$; *: $p < 0,05$ – a szabadságfokom 252

*M10. táblázat: Kumulált abnormális hozamok alakulása
a 2022-es országgyűlési választások során*

Részvény	(0;0)	(0;1)	(0;2)	(0;5)	(1;5)	(-2;2)	τ_1, τ_2
4IG	4,10	1,18	-1,90	0,37	-3,73	-0,17	CAR (%)
	0,06	0,11	0,17	0,33	0,28	0,28	Szórás (%)
	1,73	0,35	-0,46	0,06	-0,71	-0,03	T stat. (CAR)
Akko Invest	0,23	0,05	-1,62	-0,98	-1,21	-0,68	CAR (%)
	0,02	0,04	0,06	0,11	0,10	0,10	Szórás (%)
	0,17	0,03	-0,68	-0,29	-0,39	-0,22	T stat. (CAR)
ALTEO	-0,64	-2,88	-6,89	-1,88	-1,24	-4,65	CAR (%)
	0,05	0,10	0,15	0,30	0,25	0,25	Szórás (%)
	-0,28	-0,91	-1,78	-0,34	-0,25	-0,93	T stat. (CAR)
ANY	0,37	-1,02	-2,48	0,08	-0,29	-1,67	CAR (%)
	0,01	0,03	0,04	0,08	0,06	0,06	Szórás (%)
	0,33	-0,64	-1,28	0,03	-0,12	-0,67	T stat. (CAR)
Appenninn	0,22	-0,75	-6,12	-1,94	-2,16	-0,88	CAR (%)
	0,02	0,04	0,06	0,12	0,10	0,10	Szórás (%)
	0,15	-0,37	-2,49	-0,56	-0,68	-0,28	T stat. (CAR)
AutoWallis	1,48	1,16	-4,20	-2,68	-4,16	-3,80	CAR (%)
	0,05	0,11	0,16	0,33	0,27	0,27	Szórás (%)
	0,63	0,35	-1,04	-0,47	-0,79	-0,73	T stat. (CAR)
BIF	3,58	4,68	4,97	5,00	1,42	5,16	CAR (%)
	0,02	0,05	0,07	0,14	0,12	0,12	Szórás (%)
	2,35	2,17	1,88	1,34	0,42	1,51	T stat. (CAR)
CIG Pannónia	2,27	2,60	-3,04	0,13	-2,14	-1,42	CAR (%)
	0,03	0,06	0,09	0,18	0,15	0,15	Szórás (%)
	1,30	1,05	-1,00	0,03	-0,55	-0,36	T stat. (CAR)
Duna House	-3,39	0,42	6,68	6,19	9,59	5,00	CAR (%)
	0,04	0,07	0,11	0,21	0,18	0,18	Szórás (%)
	-1,80	0,16	2,05	1,34	2,28	1,19	T stat. (CAR)
Graphisoft Park SE	0,24	0,62	-2,71	-0,63	-0,88	-1,31	CAR (%)
	0,01	0,02	0,04	0,07	0,06	0,06	Szórás (%)
	0,22	0,40	-1,43	-0,24	-0,36	-0,53	T stat. (CAR)
Masterplast	-1,28	-1,72	-3,10	0,82	2,09	-3,50	CAR (%)
	0,06	0,12	0,18	0,35	0,29	0,29	Szórás (%)
	-0,53	-0,50	-0,74	0,14	0,39	-0,65	T stat. (CAR)

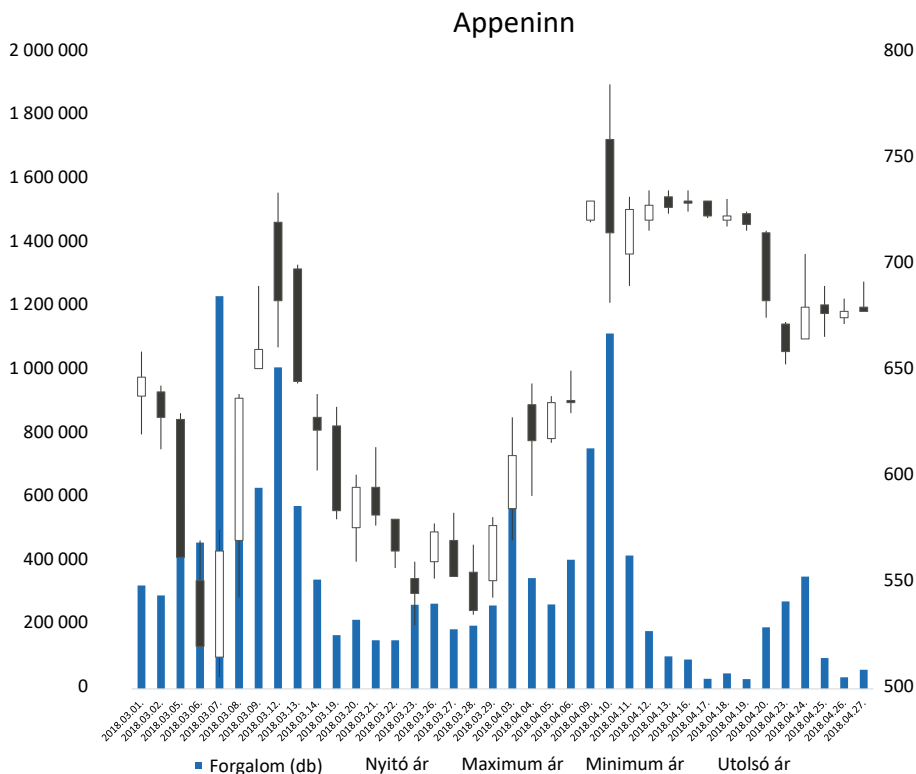
MBH Jelzálogbank	1,69	2,38	-3,99	4,06	2,37	-3,72	CAR (%)
	0,01	0,02	0,02	0,05	0,04	0,04	Szórás (%)
	1,93	1,93	-2,63	1,89	1,21	-1,90	T stat. (CAR)
MOL	0,33	0,78	1,99	2,13	1,80	2,44	CAR (%)
	0,01	0,03	0,04	0,08	0,07	0,07	Szórás (%)
	0,28	0,47	0,97	0,74	0,68	0,92	T stat. (CAR)
Magyar Telekom	-0,35	-1,77	-1,19	-1,62	-1,27	-1,31	CAR (%)
	0,01	0,01	0,02	0,04	0,03	0,03	Szórás (%)
	-0,43	-1,55	-0,85	-0,82	-0,71	-0,72	T stat. (CAR)
Opus	4,08	-0,15	-5,35	-0,95	-5,03	2,33	CAR (%)
	0,03	0,05	0,08	0,15	0,13	0,13	Szórás (%)
	2,55	-0,07	-1,93	-0,24	-1,41	0,65	T stat. (CAR)
OTP Bank	-0,31	-0,29	-2,55	-2,86	-2,56	-3,20	CAR (%)
	0,01	0,02	0,02	0,05	0,04	0,04	Szórás (%)
	-0,35	-0,24	-1,68	-1,34	-1,31	-1,63	T stat. (CAR)
PannErgy	-0,77	-2,09	-2,14	-3,05	-2,28	-1,97	CAR (%)
	0,03	0,05	0,08	0,16	0,14	0,14	Szórás (%)
	-0,46	-0,89	-0,74	-0,75	-0,62	-0,53	T stat. (CAR)
Rába	1,66	2,17	4,30	0,92	-0,75	2,05	CAR (%)
	0,03	0,06	0,09	0,17	0,15	0,15	Szórás (%)
	0,98	0,90	1,45	0,22	-0,20	0,54	T stat. (CAR)
Richter Gedeon	-0,32	-0,40	1,97	1,59	1,91	1,36	CAR (%)
	0,01	0,03	0,04	0,08	0,06	0,06	Szórás (%)
	-0,28	-0,25	1,00	0,57	0,75	0,54	T stat. (CAR)
Waberer's	-1,91	1,77	3,95	6,17	8,08	2,07	CAR (%)
	0,04	0,09	0,13	0,26	0,22	0,22	Szórás (%)
	-0,91	0,60	1,09	1,20	1,73	0,44	T stat. (CAR)
Zwack Unicum	1,06	1,47	1,48	0,78	-0,28	4,02	CAR (%)
	0,00	0,01	0,01	0,03	0,02	0,02	Szórás (%)
	1,52	1,49	1,22	0,46	-0,18	2,57	T stat. (CAR)

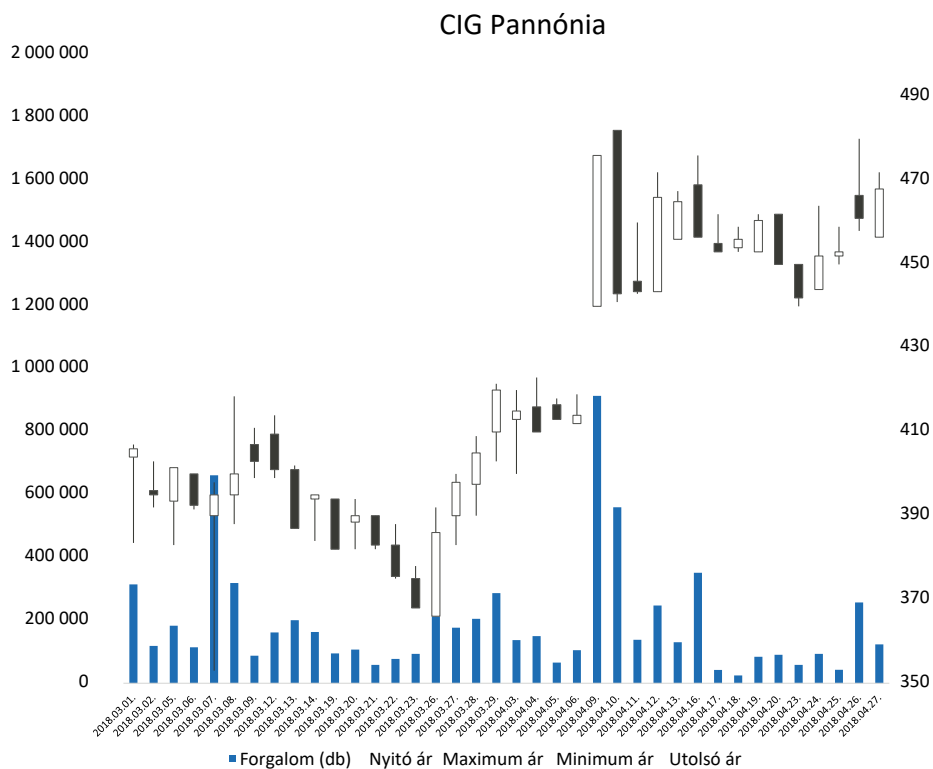
Forrás: saját számítások

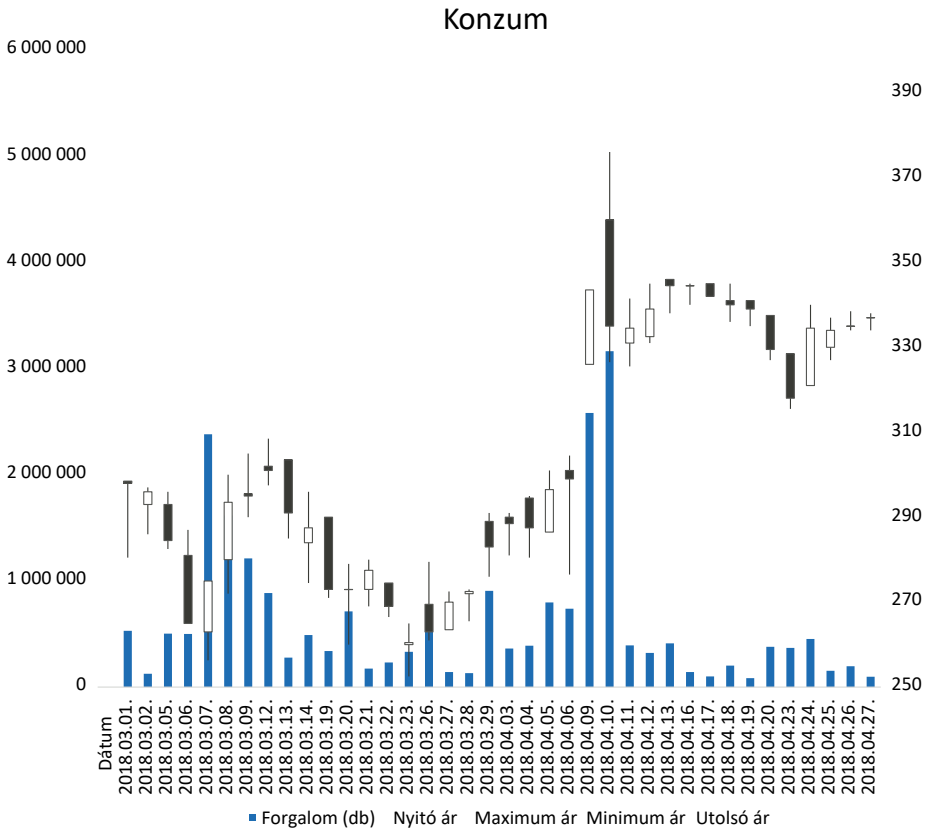
Megjegyzés: kritikus értékek a t-próbához 1,97 5%-nál, 2,6 1%-nál, 3,34 0,1%-nál.

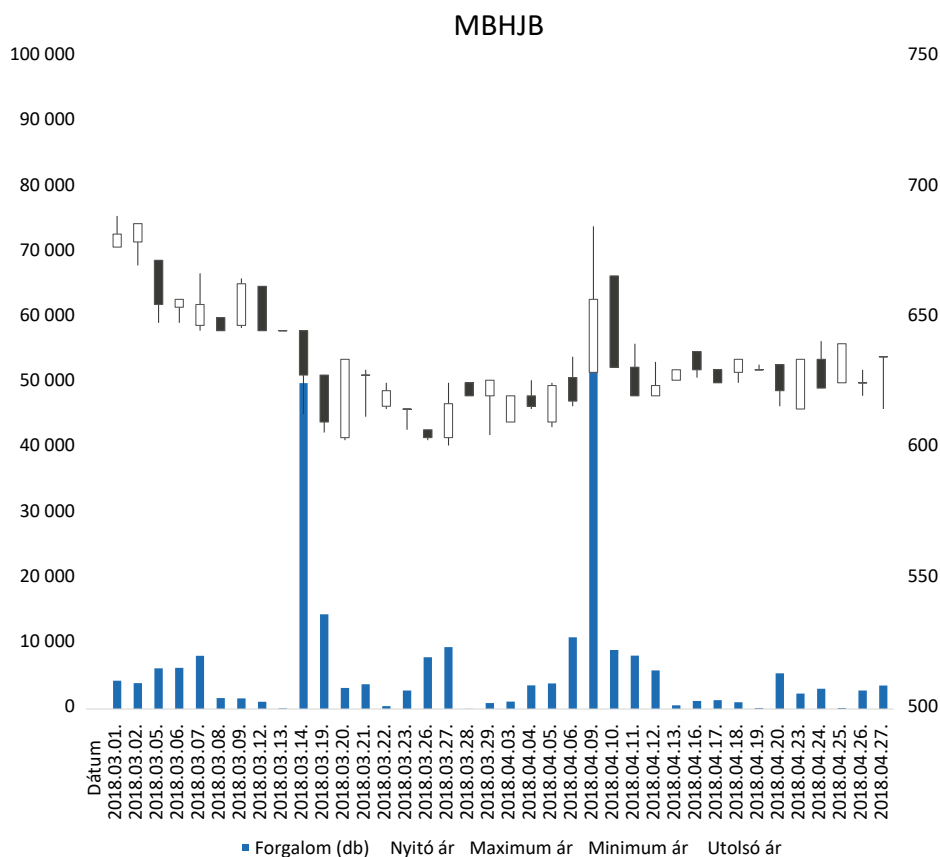
***: $p < 0,001$; **: $p < 0,01$; *: $p < 0,05$ – a szabadságfokom 252

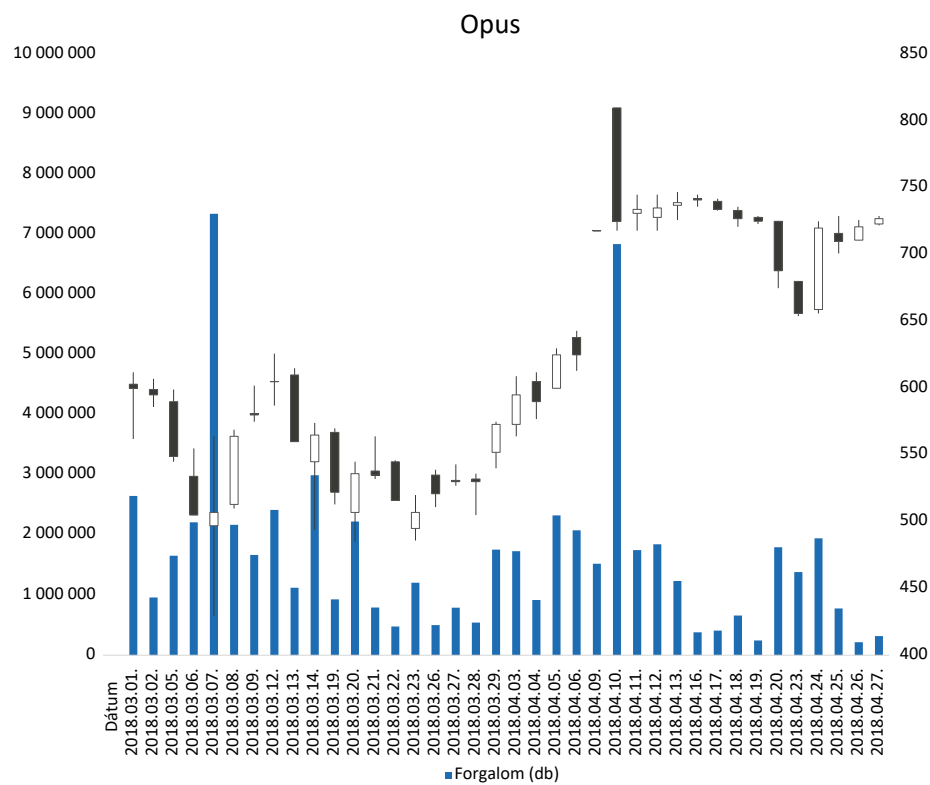
M1. ábra: Az állammal szoros kapcsolatban álló részvények árfolyama és kereskedett mennyisége a 2018-as választáskor

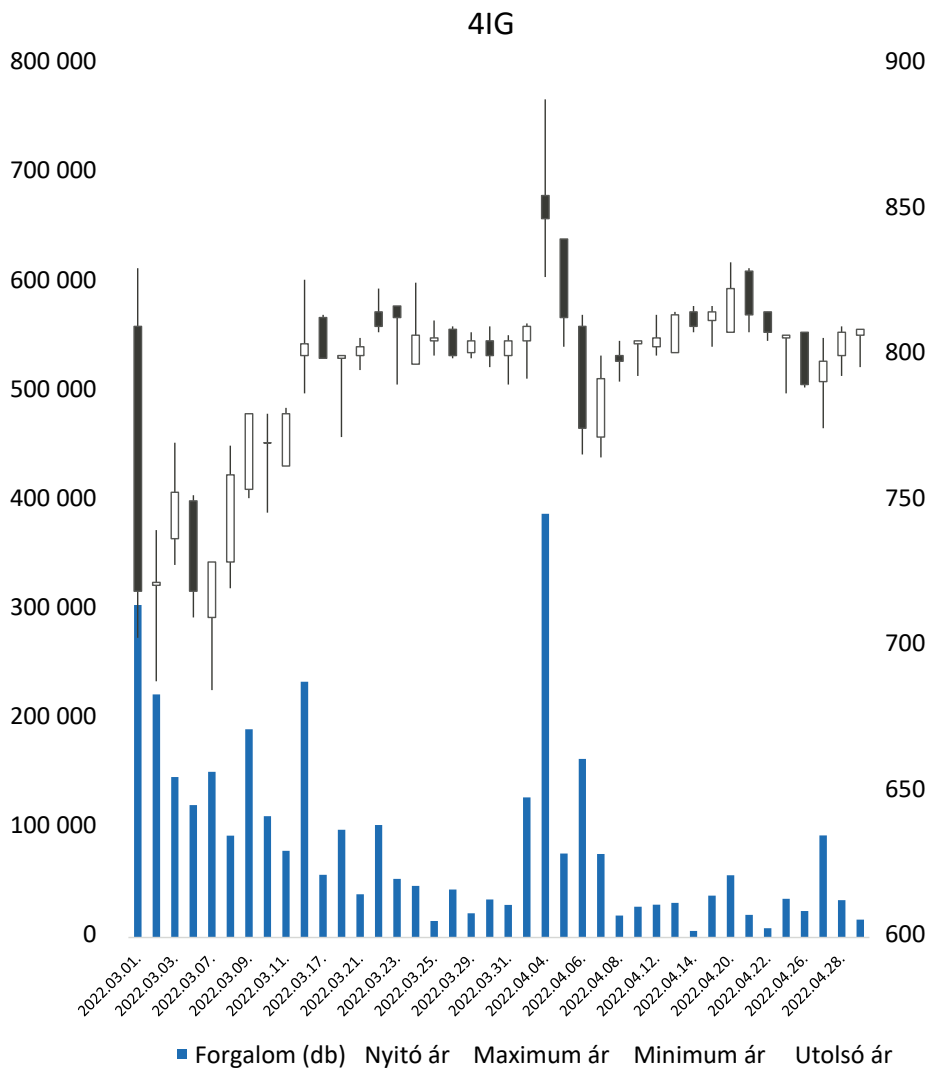

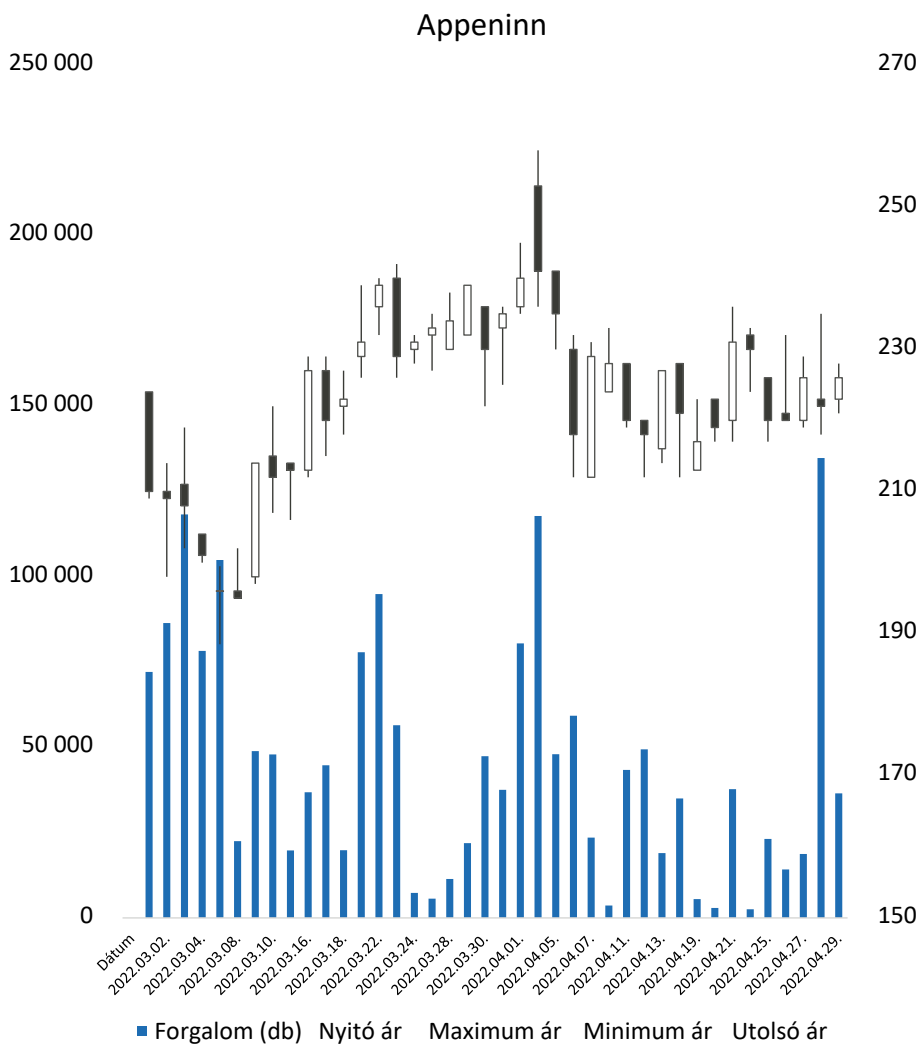

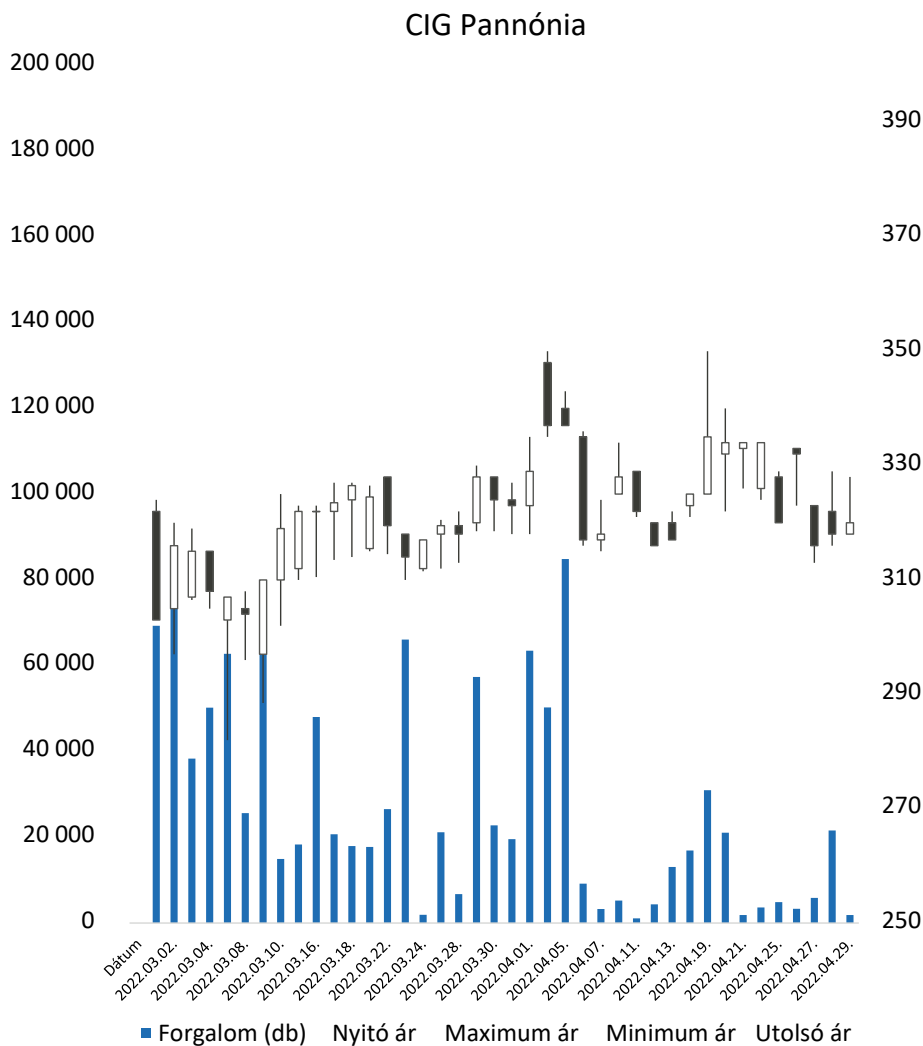

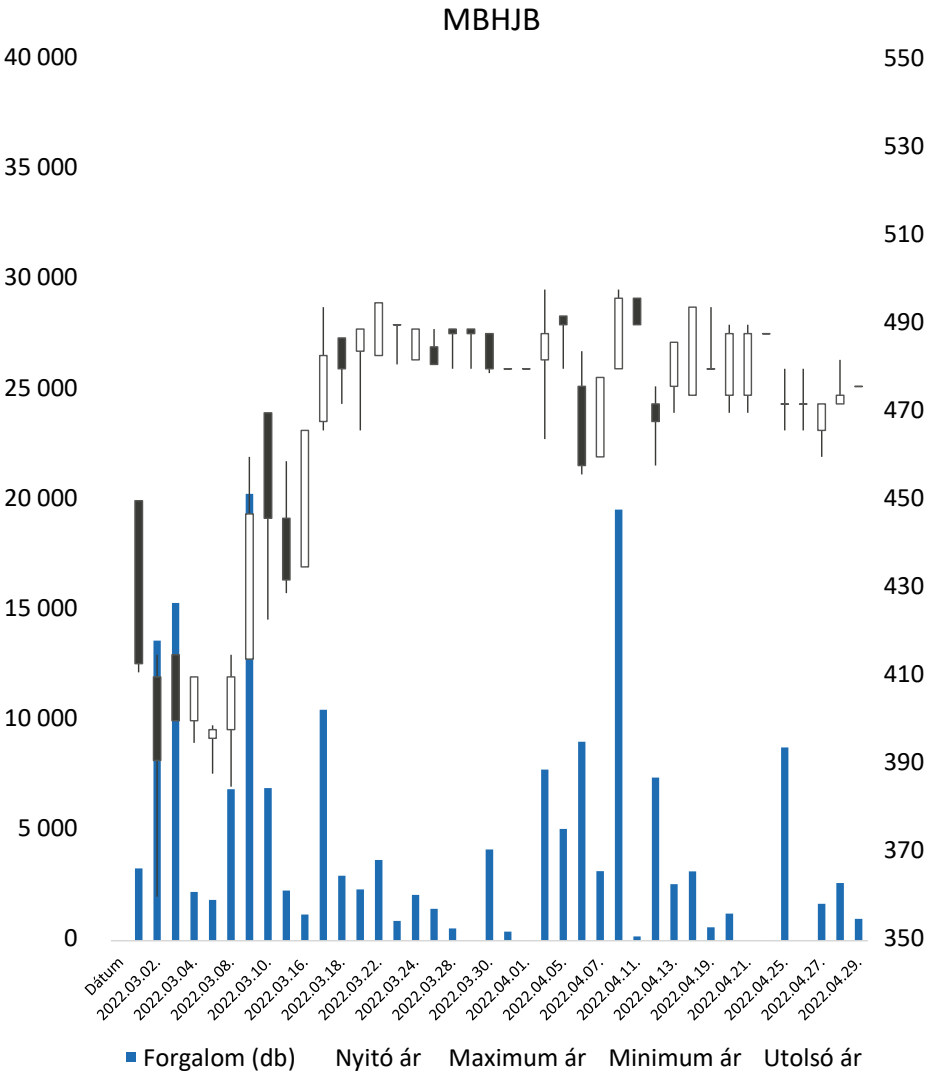
Forrás: saját szerkesztés, BÉT 2025

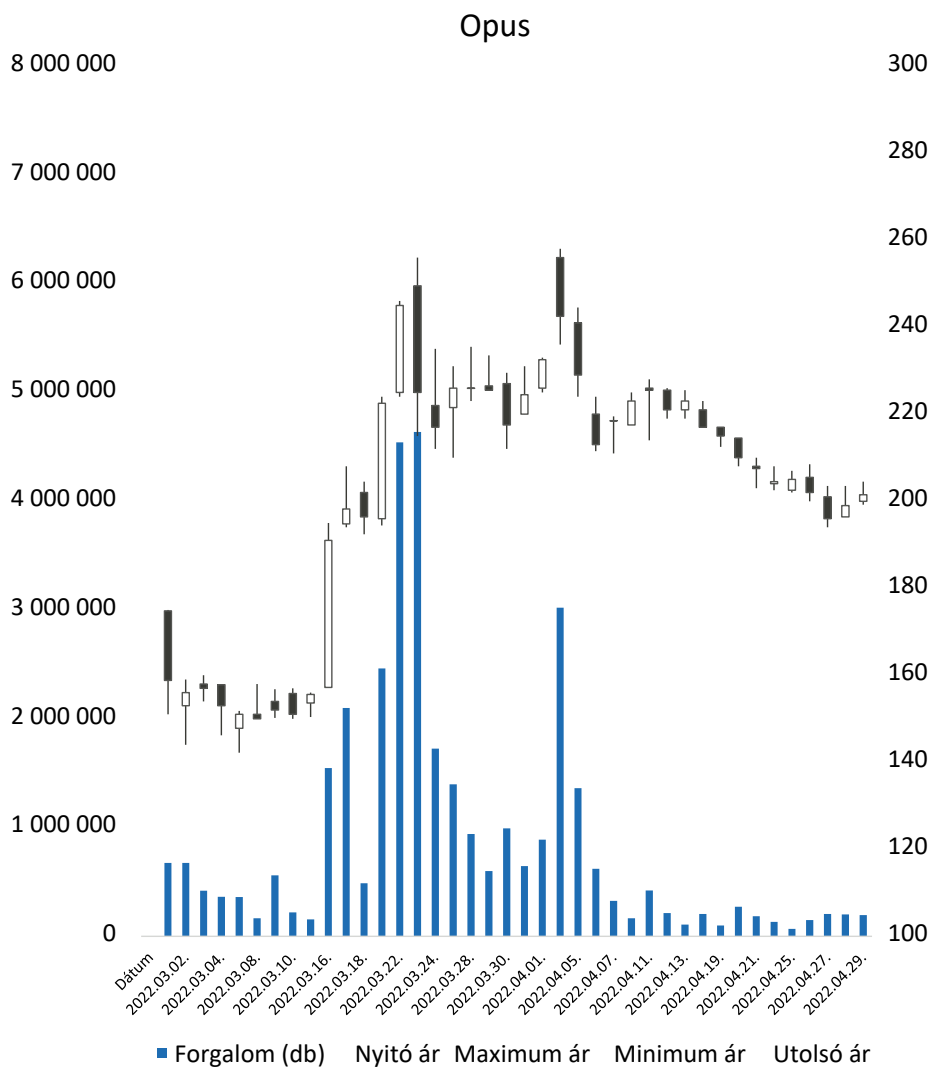
M2. ábra: Az állammal szoros kapcsolatban álló részvények árfolyama és kereskedett mennyisége a 2022-es választáskor

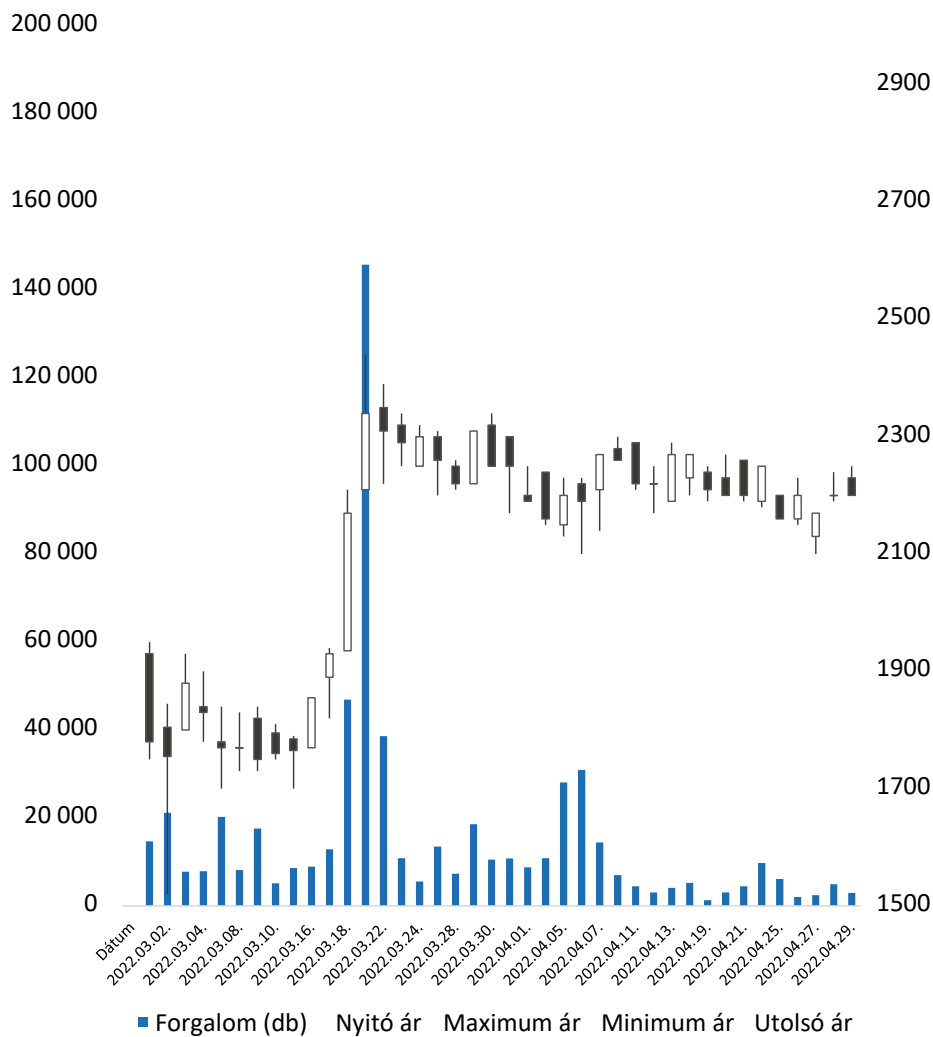

Waberer's

Forrás: saját szerkesztés, BÉT 2025

KURUCZ BARNABÁS

*Láthatatlan kereszt:
keresztény mintázatok a magyar
társadalom életvilágában*

*Invisible Cross: Christian Patterns in the
Lebenswelt of Hungarian Society*

Molnár Attila Károly – Megadja Gábor – Gyorgyovich Miklós – Falusi Márton – Czopf Áron: *Kulturális kereszténység Magyarországon*¹

Bevezetés

A vallásosság átalakuló formái, különösen a kereszténység kulturális jelenléte a szekularizálódó társadalmakban az utóbbi évek egyik leg-
élénkebben vitatott kérdésévé vált a vallás- és értékszociológiai dis-
kurzusban. A szekularizáció bár számos társadalomban kimutatható,
sem egyetemessége, sem visszafordíthatatlansága nem tekinthető evi-
densnek. Rosta Gergely empirikus adatok alapján arra hívja fel a figyel-
met, hogy Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban a vallásosság
különféle mutatói – így például a templomlátogatás gyakorisága, a fe-
lekezeti hovatartozás vállalása vagy az istenhívők aránya – általános
csökkenést mutatnak, ugyanakkor ezen folyamat intenzitása országon-
ként eltérő. Ezzel szemben Kelet- és Közép-Európában a rendszerváltás
utáni évtizedekben több országban éppen a vallásos attitűdök erősö-
dése figyelhető meg, különösen ott, ahol a vallás a nemzeti identitás
újradefiniálásának eszközévé vált – például Oroszországban és Bulgá-
riában. Rosta következtetése szerint a vallás a modern társadalmakban
nem eltűnik, hanem jelentős átalakuláson megy keresztül: elmozdul

¹ Budapest, Századvég Kiadó, 2025.

a hagyományos, intézményes keretek felől, inkább individualizált, személyes dimenzióban nyer új értelmet és relevanciát.²

Magyarországon Kovács Benedek és Lajtai Máttyás a népszámlálási adatok vizsgálatával hasonló következtetésre jutott: a vallási hovatartozás vállalása az elmúlt évtizedekben jelentős mértékben visszaesett. A 2001-es és a 2011-es népszámlálások közötti időszakban már markáns csökkenés figyelhető meg a vallásukat megnevezők arányában,³ miközben számottevően nőtt azoknak az aránya, akik nem adtak választ a vállásra vonatkozó kérdésre. Ez a folyamat nem pusztán a vallás intézményes formáitól való eltávolodást jelzi, hanem egy mélyebb társadalmi változásra is utal: a vallás egyre inkább személyes, privát szférába húzódik vissza. Ez a tendencia különösen erőteljesen jelenik meg a városi, magasabb iskolázottságú társadalmi csoportok körében. Az egyházak társadalmi szerepének csökkenése, az individualizáció és a szekularizáció folyamatai egyaránt hozzájárulnak ahhoz, hogy a vallás ma már kevésbé kollektív kötőerő, inkább személyes meggyőződés kérdése.⁴

A vallást érintő vizsgálódások ebből fakadóan egyre inkább annak kulturális hatásai felé fordulnak. Mucsi Eszter megfogalmazása szerint a vallás nem elsősorban egy eszmei vagy dogmatikai rendszerként értelmezendő, hanem sokkal inkább társadalmi és pszichológiai struktúraként, amely az emberi lét alapvető szükségleteihez, kihívásaihoz és értelmezési törekvéseihez igazodik. Értelmezési keretének közép-pontjában az antropológiai perspektíva áll, amely lehetővé teszi annak megértését, miként ágyazódik be a vallás az ember mindennapi tapasztalataiba, hogyan válik válaszáadási mintává az egzisztenciális kérdésekre. E megközelítés hangsúlyozza, hogy a vallás nem csupán transzcendens tartalmak hordozója, hanem olyan dinamikus rendszer, amely az emberi élet komplex pszichoszociális összefüggéseiben nyeri el jelentőségét.⁵

² Rosta 2019.

³ A 2011. évi népszámlálás kérdőívén azonban a 2001. évihez képest kisebb módosítások történtek. A vallásra vonatkozó kérdés, bár a helye a kérdőívben nem változott, hosszabbá és magyarázóbbá vált, illetve megjelent az „ateista” válaszkategória is. Ebből fakadóan nincs egyértelmű konszenzus, hogy a két adatsor mennyiben hasonlítható össze. Abban azonban többnyire egyetértenek a téma szakértői, hogy Magyarországon is a felekezeti vallásosság csökkenése és az individualizálódás növekedése regisztrálható. Lásd Rosta 2023.

⁴ Kovács–Lajtai 2020.

⁵ Mucsi 2020.

A szerzők és a kötet

A *Kulturális kereszténység Magyarországon* című kötet ebbe a szélesebb nemzetközi és hazai értelmezési keretbe illeszkedik, ugyanakkor sajátos nézőpontot választ: nem a hit személyes vagy intézményes dimenzióját vizsgálja, hanem azt, miként él tovább a keresztény hagyomány, mint kulturális és morális erőter, egy – látszólag – szekuláris közegben. A Századvég Alapítvány Politikai Gondolkodás Kutatóintézetének, valamint Társadalmi Folyamatok- és Média Kutatóintézetének szerzői – Molnár Attila Károly, Megadja Gábor, Gyorgyovich Miklós, Falusi Márton és Czopf Áron – multidiszciplináris megközelítésben, eszmetörténeti, szociológiai, filozófiai és kultúratudományi szemszögből vizsgálják, hogyan és milyen formákban őrződnek meg a keresztény értékek a mai magyar társadalomban.

A kötet nem a vallásosság vagy a templomlátogatás mértékéről szól, hanem arról, hogyan vannak jelen – sokszor rejtett módon – a keresztény tanítások és normák (például igazságosság, felelősségvállalás, altruizmus) a mindennapi ember döntéseiben és társadalmi viselkedésében.

A szerzők mindegyike elismert szakember saját területén. Molnár Attila Károly vallásszociológus és eszmetörténész, Megadja Gábor eszmetörténész, Falusi Márton költő, kultúrakutató és irodalomtörténész, Czopf Áron eszmetörténész és politológus, Gyorgyovich Miklós pedig szociológus. Munkájuk eredményeként a kötet gazdag szellemi háttérrel kínál, ötvözve a tudományos elemzést a társadalmi valóság árnyalt értelmezésével.

A kötet tartalma

A bevezetőben a szerzők leszögezik, hogy nem a vallás mibenlétét, annak eltűnését vagy a fogalom jelentését kívánják vizsgálni, hanem a keresztény kultúra jelenlétét a magyar társadalomban. Más szavakkal: nem az objektív intézményi vagy a szubjektív élmény érdekli őket, hanem a kereszténység adta előfeltételek, habitusok, szokások, hagyományok és egyéb mentális elemek jelenléte – akkor is, ha ezek nem szerves részei a vallásgyakorlatnak. A kötet ebből fakadóan – bár tagadja, hogy köze lenne az értékszociológiához – a fenomenológiai szociológia céljait tűzi zászlajára, hiszen a magyar társadalom életvilágát teszi vizs-

gálat tárgyává. Igaz, a kötet szerzői elutasítják a racionális individuumot, aki kedvére válogat a modernitás kínálta palettáról, de az értékszociológia messze túlmutat ezen. A német gondolkodási hagyomány egy ma is jelentős áramlata a hétköznapiokban fellelhető tudást teszi kiindulóponttá. Az életvilág egy alapvető, mindennapi, „magától értetődő” világ, amelyben az emberek élnek, cseleksznek és kommunikálnak. Ez nem egy elvont, elméleti vagy tudományos tér, hanem az a világ, amelyet a mindennapi tapasztalatban, természetes módon megélünk. Az életvilág⁶ a természetes beállítódás világa: mindennapjaink során általában nem kérdőjelezzük meg annak valóságát, amit tapasztalunk.⁷ Közös, interszjektív: mindenki számára adott és az átörökített tudásból kialakult világ. Ebből is látható, hogy a kötet által megfogalmazott cél lehet értékszociológiai vállalkozás anélkül, hogy egyfajta múlt századi racionalista programot fogadnának el a szerzők.

T. S. Eliot gondolataira támaszkodva a keresztény kultúra alapját a társadalomban fellelhető keresztényi előfeltevések, mentalitás és habitus összességében pillantják meg.⁸ Nem az elit kultúrája vagy gondolkodásmódja kerül így a vizsgálat középpontjába, hanem a mindennapi embereké, hiszen végső soron a tömegek értékrendje határozza meg, mely normák válnak uralkodóvá, és ezekhez később az elitnek is igazodnia kell. A kötet egyik fő erőssége, hogy nem az érdekli, mi vészett el (szekularizáció), hanem az, hogy mi maradt meg. „Az a hipotézisünk, hogy az intézményes vallás szerepének hanyatlása és a modern politika, gazdasági és kulturális elit keresztényellenességének dacára, továbbá a nyilvánosságot uraló hiperpluralizmus ellenére a magyar társadalom keresztény kultúrájú.”⁹ Míg a szociológiában gyakori, hogy a vizsgálódás a különféle kisebbségi csoportokra irányul, a kötet tuda-

⁶ A fogalmat a szerzők elvétve, de maguk is használják, azonban nem képezi az elméleti megközelítés alapját.

⁷ Schütz 1984.

⁸ Eliot a liberalizmus és szekularizmus jelentette válság ellen a kereszténység mint társadalomszervező elv visszaállítását sürgette, külön hangsúlyt fektetve a nevelésre és a morális kérdésekre. Úgy vélte, hogy a politika „mögött” szükség van egy, az intézményeket és a kisközösségeket, végül az egyes polgárokat is összetartó politikai kultúrára. Bővebben lásd: Eliot 2021.

⁹ Molnár et al. 2025, 24.

tosan egy egységesebb, homogénebb kulturális közeget feltételez, ennek történelmi-keresztény gyökereit állítja a középpontba.

A kutatás és az elemzés módszertanát illetően a szerzők hangsúlyozzák, hogy tisztában vannak a survey-alapú adatfelvételek korlátaival, valamint elismerik a különböző tudományos paradigmák által kínált alternatív megközelítések érvényességét is. A kötet nem pusztán egy szűken vett kvantitatív vizsgálat eredményeit közli, hanem egyértelműen intellektuális állásfoglalást képvisel: amellett érvel, hogy a keresztény hagyomány nem csupán vallási, hanem mélyen strukturáló, kulturális tényezőként is értelmezhető. Az elemzés fókuszában a magyar társadalom áll; ugyan anyagi okokból a vizsgálat nem terjedt ki más európai országokra, a szerzők hangsúlyozzák, hogy a hazai kultúra szervesen kapcsolódik a tágabb nyugati keresztény eszmevilághoz, így például az osztrák és a horvát társadalomban sem tapasztalnának jelentősebb különbségeket a kulturális közelségből fakadóan. A kötet azzal is túllép a pusztán kvantitatív adatelemzésen, hogy a függelékben – elsősorban amerikai – filmek elemzésével mutatja be, miként jelenik meg a keresztény kultúra a populáris művészetben.

A kutatás két fő irányt követ: egyrészt az explicit cselekvések és társadalmi viszonyok, másrészt a hallgatólagos, belső tudattartalmak vizsgálatát. Így a szerzők nemcsak arra voltak kíváncsiak, hogy mit gondolnak a magyar társadalom tagjai, hanem arra is, hogyan gondolkodnak – vagyis a nyílt attitűdök mellett a mentális habitusokat is elemzésük tárgyává tették.

A kötetben bemutatott adatok két adatfelvétel eredményeire épülnek. Az első 2023 júniusában készült, ezerfős mintán alapuló telefonos (CATI) kutatás, amelyet hat fókuszcsoporthoz tartozó interjú egészített ki. A fókuszcsoporthoz három vallásosnak tartott és három deklaráltan vallástalan csoport alkotta, céljuk pedig a keresztény kulturális gyökerekkel kapcsolatos percepciók feltárása volt. A második, 2024-ben elvégzett, szintén ezerfős online (CAWI) felmérés a keresztény gondolkodásmód és az erkölcsi döntéshozatal vizsgálatára irányult, kerülve a közvetlen utalásokat a kereszténységre. Mindkét vizsgálat reprezentatív a magyar társadalom főbb jellemzői szerint.

Explicit keresztény elemek

Az empirikus rész első fejezete azokat az elemeket vizsgálja, amelyek explicit módon jelennek meg a kereszténységben, ugyanakkor kitér arra is, hogy ezek megítélése, illetve jelentősége mennyire eltérő lehet a társadalom különböző rétegeiben. A szociológiai megközelítés szerint a társadalom sokféle csoportból épül fel, így a kulturális kereszténység sem egységes jelenség: egyesek erősebben, mások kevésbé kapcsolódnak hozzá, míg vannak, akik teljesen kívülállónak tekinthetők. A szerzők rámutatnak, hogy a kutatás eredményei szerint a keresztény kultúra társadalmi beágyazottsága jelentősen eltér attól, amit a társadalomtudományi reflexiók sokszor feltételeznek; ráadásul a szociodemográfiai tényezők, mint a lakóhely, az iskolázottság és a településtípus, csak csekély mértékben befolyásolják ezt a sokszínűséget.

De mit értenek „explicit” keresztény tartalmak alatt? A keresztény tanításokat és parancsolatokat, így ennek keretei között a vizsgálat kiterjedt a Tízparancsolathoz és további nyolc zsidó-keresztény tanításhoz kapcsolódó attitűdökre is, valamint arra, hogy a válaszadók mennyire értenek egyet a keresztény erkölcsi tanításokkal. Érdekes tapasztalat, hogy a keresztény szimbólumok megjelenése a fizikai és digitális térben eltérő mintázatot mutatott: míg a munkahelyek és iskolák többnyire mentesek a keresztény szimbólumoktól, addig az otthonokban, köztereken és a hétköznapi élet más színterein ezek gyakran jelen vannak. A szerzők megállapítják: az intézmények világa jóval szekulárisabb, mint a társadalom egésze. A médiában, ahol a mainstream narratíva a különféle kisebbségek reprezentációját hangsúlyozza, a keresztény szimbólika aránya messze elmarad társadalmi jelentőségétől.

A kutatásban a következő explicit elemként a keresztény ünnepek kerültek elemzésre. Erről a kötet megállapítja, hogy a karácsony és a húsvét a legkedveltebb ünnep, de még a kevésbé népszerűek (pünkösd és államalapítás) során is sokan tartják fontosnak a keresztény eredetet. Ezt erősíti a tény, hogy a magyarok döntő többsége helyesnek tartja ezeket az ünnepeket az iskolában és a munkahelyen is megünnepelni. Összességében a szerzők arra jutnak, hogy a kommunista diktatúra öröksége ellenére a keresztény kultúra értékei és ünnepei továbbra is meghatározóak; a megkérdezettek jelentős többsége a keresztény hagyományt integráló, közösségteremtő erőnek látja, míg csupán egy

szűk, 24-25 százalékos kisebbség tartja kirekesztőnek. Az adatok azt is mutatják, hogy a keresztény kultúra őrzése és támogatása a magyar társadalom számára fontos, akár más vallásokkal szemben is. Ez összefügg a kereszténység pozitív társadalmi megítélésével: a válaszadók többsége úgy véli, a keresztény kultúra összességében kedvezően hat a magyar társadalom egészére.

A fejezet végén a kutatás ezen fázisában használt kérdések révén a szerzők kialakítottak egy összegzett klasztert, amely a magyar társadalom explicit keresztény kultúrához való viszonyát ragadja meg. Öt csoportot hoztak létre: Az 1) „elkötelezettek” a lakosság 36 százalékát teszik ki: ők azok, akik minden tekintetben megélik és fontosnak tartják a keresztény kultúra megnyilvánulásait. A 2) „mérsékelt távolságtartók” 14 százalékot képviselnek; bár sok szempontból kapcsolódnak a keresztény értékkörhöz, az ünnepeket kevésbé tartják meg, illetve gyökereiket kevésbé vélik fontosnak. A 3) „kulturális keresztények” aránya 30 százalék: számukra a keresztény ünnepek ugyan jelentősek, de a vallás morális vagy teológiai aspektusait nem fogadják el. A 4) „közömbösök” nagyjából a megkérdezettek ötödét teszik ki; ők kevésbé kötődnek az explicit keresztény tartalmakhoz, de nem is utasítják el azokat. Végül az 5) „kritikus kívülállók” – mintegy 2 százaléknyan – teljes egészében elutasítják a keresztény kultúrát. A klaszterelemzés tanulsága, hogy a vallásosság alig befolyásolja, ki viszonyul pozitívan a keresztény kultúrához.

Implicit keresztény elemek

A kötet második fő része az implicit, rejtett keresztény elemekre – például emberképre, történelemszemléletre, etikai alapállásra – koncentrál.

Emberkép

A fejezet központi témája az emberkép, amelynek jelentését a szerzők már a bevezetőben pontosan meghatározzák. A keresztény emberkép alapját a kinyilatkoztatott parancsolatok és tanítások betartása adja, vagyis egy olyan, az egyéntől független, szilárd etikai rend, amely meg-

határozza a jó és a rossz közötti különbségtételt. A keresztény ember számára ezért folyamatos önvizsgálat és önnevelés szükséges: tudatában kell lennie saját tökéletlenségének, és állandóan arra kell törekednie, hogy hibáit felismerje, kijavítsa. A földi létben a tökéletesség elérhetetlen, ezért a keresztény ember állandó erkölcsi feszültségben él, folyamatosan igyekszik megfelelni a parancsolatoknak és az erkölcsi elvárásoknak. Az ember nevelésének, morális fejlődésének középpontjában így a jóra való törekvés áll.

A szerzők szerint a felvilágosodás volt az első korszak, amely emberképével gyökeresen szakított a keresztény antropológiával. Ez az új szemlélet az ember tökéletesíthetőségét a tudás gyarapításán keresztül látta megvalósíthatónak, s egy olyan földi jövőt ígért, ahol az ember a természet és a társadalom feletti uralom révén jobb világot teremthet. Ebből a tudományos alapú emberképből ugyanakkor hiányzik a szabad akarat: az embert környezete determinálja, így morális döntéseinek, sőt felelősségének sincs valódi tere – az individuum mintegy gépként jelenik meg.

A szocialista emberkép, amely szintén a „tudományos világképből” indul ki, továbbra is a külső tényezők determináló hatását hangsúlyozza, de ezt egy sajátos, platonikus gondolattal ötvözi. Az uralkodó osztály szándékosan tartja tudatlanságban a kizsákmányoltakat, akik így nem ébredhetnek rá saját helyzetükre. Ezzel szemben a forradalmi élcsapat feladata, hogy új társadalmi viszonyokat teremtsen, és felszabadítsa az embereket a külső meghatározottság alól.

A klasszikus liberális emberkép radikálisan individualista és a tudás erejébe vetett hiten alapul. Eszerint, ha mindenki számára elérhetővé válik a tudás, akkor az emberek természetes módon a jó felé fognak törekedni. Az egyén erkölcsileg és ismeretelméletileg is autonóm, ott-hona pedig az egész világ. A cselekvés értéke abban rejlik, mennyire autentikus és önazonos az egyén számára.

A posztmodern, illetve woke emberkép már alapvetően a függőségektől való szabadulást és a negatív érzések, sérelmek elkerülését helyezi előtérbe. A modern egyén jogának tekinti önmaga teljes elfogadását, így minden, a tökéletlenségére vonatkozó kritika antidemokratikusnak számít, mivel rossz érzéseket kelthet. A büntudat helyett az önmegvalósítás és önkiteljesítés válik elsődlegessé, miközben az állam feladata, hogy anyagi támogatást nyújtson, illetve megszabadítsa az embereket

a személyes kapcsolatokra nehezedő mindenféle normatív elvárásoktól, amelyek szorongást vagy frusztrációt okozhatnak.

Ezek a különböző antropológiai kiindulópontok mind eltérő értékrendet és normarendszert kínálnak, amelyek párhuzamosan vannak jelen a magyar társadalomban is. Ahogyan arra a szerzők is felhívják a figyelmet, a kutatásban tapasztalt válaszok sokszor éppen emiatt tűntek ellentmondásosnak vagy inkoherensnek.

Az adatok szintjére lépve elmondható, hogy a keresztény emberképet szervesen áthatja az önvizsgálat igénye. A kutatás adatai is azt mutatják, hogy a magyarok túlnyomó többsége erkölcsi értelemben nincs teljesen megelégedve önmagával, ugyanakkor tudatosan törekszik arra, hogy jobb emberré váljon. Az önreflexió, vagyis annak mérlegelése, hogy valóban helyesen cselekedett-e, szintén általánosnak mondható a megkérdezettek körében. Ez a fajta önkritikus attitűd nem csupán a vallásos megkérdezettekre jellemző: a vallástalan válaszadók körében is megjelenik, ami azt jelzi, hogy az önvizsgálat és önfejlesztés keresztény gyökerű mintázata túlmutat a vallásosságon.

Az interjúalanyok többsége a világot alapvetően problémákkal telinek látja, ám inkább pozitívan viszonyul hozzá: nem a menekülést, hanem a kihívásokkal való megküzdést tartja kívánatosnak. Ez a kereszténységben gyökerező önjavító attitűd is közrejátszhat abban, hogy a magyar társadalomban a lemondás széles körben elterjedt, a fájdalom elfogadása azonban már inkább megosztó. Ugyanakkor az élet terheinek vállalása, a „keresztviselés” eszménye a vallástalanok körében is kimutatható.

A segítségnyújtásban és a gyengék védelmében szintén jelentős az egyetértés, habár a vallástalan válaszadók körében alacsonyabb a tényleges segítségadók aránya. A kötet szerzői szerint a kereszténységtől való elfordulás gyakran a morális kötelezettségek alóli „felszabadulással” párosul: a baloldali ideológiák sokszor inkább retorikai szinten hirdetik a szolidaritást – így a szerzők. Ugyanakkor még a nem vallásosak fele is elfogadja valamilyen mértékben a gyengék megsegítését szorgalmazó keresztényi normákat.

Történelemkép

A szerzők bemutatják, hogy az európai kultúrkörben a kereszténység nemcsak az emberképre, hanem a történelem felfogására is jelentős hatást gyakorolt. A történelmi korszakok – Krisztus előtti és utáni időszámítás, valamint az ókor, középkor, újkor tagolásában megjelenő fejlődésgondolat – mind a keresztény kultúra örökségét tükrözik. A keresztény eszkatológia lényege, hogy a történelem egy végső cél, egy beteljesülés felé halad: minden esemény ennek a végpontnak a kiteljesedését készíti elő. Míg a pogány világkép a történelem körkörösségében hitt, addig a kereszténység a jövőt és a végső célt állította a történelem középpontjába. Ezt a szemléletet később a szekuláris történelemfilozófiák és haladáspárti ideológiák is átvették, bár – ahogyan arra a szerzők is rámutatnak – gyakran kiforgatták az eredeti keresztény gondolat tartalmát. Ágoston számára például a fejlődés zárandoklatot jelentett a túlvilági cél felé, amely sohasem a földi létben valósul meg. A keresztény teológia ezért elutasította, hogy az ember saját tevékenysége által hozhatná el a végső beteljesülést ezen a világon. Firenzei Joachim, a ciszterci szerzetes volt az, aki a történelem hármas korszakolásával (az Atya, a Fiú és a Szentlélek kora) lefektette a modern progresszív történelemfilozófia alapjait, ám tanait az egyház nem ismerte el, mivel azok szembementek az egyházi kánonnal. Mindezek ellenére a modern, haladáspárti történelemszemléletek sokszor vallási mintázatokat hordoznak, mégis végső soron a vallás háttérbe szorítására törekednek.

A szerzők kutatásukban elsőként arra voltak kíváncsiak, mennyire elterjedt a Krisztusra hivatkozó időszámítás használata a magyar társadalomban, illetve milyen arányban választják inkább annak szekuláris, „időszámításunk szerint” formuláját. Az eredmények szerint az emberek többsége ma már inkább a semleges, világi megnevezést használja, míg a keresztény eredetű kifejezést csak kisebbség részesíti előnyben. Ennek egyik oka a kommunista korszak vallásellenes nyelvpolitikájában keresendő, hiszen bár az időszámítás kezdőpontja ugyanaz – Krisztus születése –, a megfogalmazás elválzik a keresztény hagyománytól.

Egy másik fontos vizsgálati szempont volt az élet értelmére, céljára való rákérdezés. A magyarok döntő többsége egyetért azzal, hogy a világban minden okkal történik, sőt azzal is, hogy az ember okkal és

céllal születik a világra. A válaszadók valamivel több mint fele még azt is elfogadja, hogy Istennek konkrét célja van velünk. Noha az élet értelmességébe vetett hit nem kizárólag keresztény gyökerű, a részletesebb adatok azt mutatják, hogy a vallásos emberek körében jelentősen erősebb e tételek támogatása – vagyis a keresztény kultúra mentális struktúrája ezen a téren is meghatározó.

A nyugati keresztény gondolkodás egyik központi dilemmája a teodicea, vagyis az a kérdés, hogy hogyan egyeztethető össze Isten mindenhatósága és jósága a világban tapasztalható rosszal és szenvedéssel. A progresszív történelemfilozófiák a rosszat kiküszöbölhetőnek tartják, míg a kereszténység – az eredendő bűn fogalmából kiindulva – elkerülhetetlennek, sőt, értelmet tulajdonít a szenvedésnek. E kulturális mintázat a kutatási eredményekben is visszaköszön: a többség egyetért azzal, hogy a világban tapasztalható rossz dolgok lehetőséget kínálnak önmagunk és a világ jobbá tételére. Ugyanakkor megosztottak a tekintetben, hogy mennyire természetes velejárója a rossz az emberi életnek. Érdeemes megjegyezni, hogy ezekben a kérdésekben a vallástalan válaszadók is gyakran osztják a keresztény kultúrában gyökerező nézeteket – legyen szó akár az élet értelmességéről, akár a szenvedés értelmezéséről.

Zárógondolatok

A szerzők egyik legfontosabb megállapítása, hogy a kereszténységben jól nyomon követhető az állami kultúráteremtő törekvések korlátozott eredményessége. A volt szocialista országok lakosai körében többnyire még mindig magasabb a templomba járók aránya, mint Nyugat-Európában, valamint összességében vallásosabbnak is gondolják magukat, mint azokban az országokban, amelyek nem éltek át kommunista diktatúrát. Ez arra utal, hogy a kultúra viszonylagos autonómiával rendelkezik: mára levált a vallási intézményekről, az egyházakról. A kutatás megerősíti ezt a tendenciát: a magyar társadalomban mindössze 10 százaléka jár rendszeresen templomba, 50 százaléka tartja magát vallásosnak, ugyanakkor 80 százalék osztja a keresztény kultúra alapvető értékeit és normáit.

A keresztény kultúra – szemben a francia posztmodern baloldal fel-fogásával¹⁰ – nem egy uralmi struktúra, hanem a politikát megelőző, mélyen beágyazott életvilág, amely áthatja a magyar társadalmat. Bár a baloldali diktatúra idején a vallás kikerült a gazdasági, politikai és kulturális elit köreiből, a társadalom peremére szorult csoportok – az idősek, a kevésbé iskolázottak és a falusiak – továbbra is megőrizték. A keresztény kultúra tehát ma is inkább a hatalomtól távol, a társadalom széles rétegeiben van jelen – így a szerzők.

A kutatás eredményei szerint az emberek számára fontos, hogy keresztény értékek mentén mutassanak képet önmagukról; vagyis a jó magatartás normatíváját követik. Mivel az egyházak mára már nincsenek hatalmi pozícióban, a keresztény normák követése nem az intézményi befolyásnak, hanem a társadalom belső, közös előfeltevéseinek és szokásainak köszönhető. A szerzők konzekvenciája, hogy a politikai megosztottság ellenére is létezik egy mélyebb, habitus szintjén jelen lévő egység a magyar társadalomban, amelyet az elit keresztényellenes attitűdje sem tudott megbontani.

Függelék

A kötet kiegészítéseként a függelékben a filmművészetben megjelenő keresztény kulturális hatásokat vették górcső alá. A kutatás nővumát az adja, hogy nem explicit keresztény tematikájú filmeket vettek alapul, hanem a populáris kultúra nagy alkotásait. A mintavételi eljárás során 2000 és 2023 között készült filmeket közönségsiker és a kritikusok fogadtatása szerint heterogén csoportba gyűjtötték. Adott év öt legnagyobb bevételét hozó alkotás került be a mintába, miközben az Oscar-díjasok külön pontszámot kaptak.

A szerzők az elemzés során számos implicit keresztény kulturális motívumot azonosítottak: ilyen például az áldozathozatal, a megbocsátás és az ellenség szeretete, az univerzális szeretet, a gyengék és kiszolgáltatottak védelme, a végső cél (teleologikusság), a felelősségvállalás, a személyes megváltás kérdése, valamint a hivatástudat. A vizsgált

¹⁰ A kultúra mint az egyenlőtlenségeket újrageneráló hatalmi tér értelmezéséhez lásd: Bourdieu 2008; Foucault 1990.

filmek között többek közt olyan nagy sikerű alkotások is szerepeltek, mint a *Star Wars: Az utolsó Jedik*, *A sötét lovag*, *A Gyűrűk Ura: A király visszatér*, *Halálos iramban 10*, *Pókember: Nincs hazaút*, *Fekete Párduc*, *Shrek*, *Gladiátor*, *Harry Potter és a Tűz Serlege*, *Bosszúállók: Végjáték* és *A Karib-tenger kalózzai: Holtak kincse*.

A fejezet fő megállapítása, hogy a mai populáris filmek jelentős részét áthatják a keresztény kulturális alapmotívumok, még ha ezek nem is közvetlenül vallási üzenetként jelennek meg, hanem emberi dilemmák, morális döntések és karakterfejlődés formájában. Érdekes tendencia, hogy a 2020-as évek filmjei még explicitebben tükrözik vissza a keresztény kultúra alapvető vonásait, mint a 2000-es évek alkotásai. Külön figyelemre méltó, hogy a különböző válságok – úgy a 2008-as gazdasági, mint a 2019-es egészségügyi krízis – tovább erősítették a keresztény elemek hangsúlyát a kortárs filmművészetben.

A kötet jelentősége

A *Kulturális kereszténység Magyarországon* című kötet újdonsága abban rejlik, hogy a keresztény hagyomány megőrzött, tovább élő elemeire fókuszál, s azt vizsgálja, miként formálják ezek az értékek a magyar társadalmat – még azok gondolkodását és viselkedését is, akik nem tekintik magukat vallásosnak.

A kötet abból a szempontból is egyedi, hogy a szerzők nagyszámú, országos reprezentatív empirikus adatot mutatnak be, ami lehetővé teszi, hogy pusztán elméleti spekuláció helyett a magyar társadalom valós mintázatairól, értékeiről szóljon a kötet. Ugyanakkor kisebb aránytalanság figyelhető meg az elméleti fejtegetések és az empirikus eredmények között: az elméleti részek időnként karakteresebben értékvezérelt hangvételűek, nem minden esetben simulnak teljesen a bemutatott adatokhoz. Ennek oka műfaji sajátosság is lehet, hiszen bár tudományos módszertannal dolgoznak a szerzők, a közérthetőség az első oldaltól az utolsóig láthatóan szempont volt számukra – ennyiben megfigyelhető egy ismeretterjesztő vonala is a műnek.

A kötet nagy érdeme ugyanakkor, hogy a keresztény kultúra magyar társadalomban betöltött mély rétegű, gyakran rejtett szerepére irányít-

ja a figyelmet, ezzel új szempontokat adva a vallás társadalmi szerepének értelmezéséhez.

A kutatás lehetséges folytatásaként a keresztény alapértékek mellett a liberális vagy baloldali attitűdállítások szisztematikus vizsgálata szolgálhatna, mivel ezáltal válna világossá, hogy pontosan hol húzódnak a határvonalak a különféle ideológiai, illetve kulturális mintázatok között – hiszen a liberalizmus vagy a neomarxizmus gyakran ugyancsak a keresztény gondolatvilágból merít.¹¹

Irodalom

- Bourdieu, Pierre 2008: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest, General Press Kiadó.
- Eliot, Thomas Stearns 2021: *Egy keresztény társadalom eszméje*. Budapest, Századvég Kiadó.
- Foucault, Michel 1990: *Felügyelet és büntetés*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Kovács, Benedek – Lajtai, Mátyás 2020: Magyarország vallási viszonyai a népszámlálások és egyéb lakossági adatfelvételek tükrében. *Statistikai Szemle*, 98, 6, 573–598.
- Molnár, Attila Károly – Megadja, Gábor – Gyorgyovich, Miklós – Falusi, Márton – Czopf, Áron 2025: *Kulturális kereszténység Magyarországon*. Budapest, Századvég Kiadó.
- Mucsi, Eszter (2020): Amit a tudomány tanít nekünk a vallásról... *Evangeliumi Fókusz*, 3, 1, 6–26.
- Rosta, Gergely 2019: Szekularizáció? Deszekularizáció? Merre tart a vallási változás a világban? *Magyar Tudomány*, 180, 6, 792–803.
- Rosta, Gergely 2023: Kivonulás vagy elmozdulás az individuális vallásosság irányába? A 2022-es népszámlálás eredményeinek elemzése. *Egyházforum*, 38, 1, 3–10.
- Schütz, Alfred 1984: A társadalmi valóság értelemfeltel felépítése. In Hernádi, Miklós (szerk.) *A fenomenológia a társadalomtudományokban*. Budapest, Gondolat Kiadó.

¹¹ Joggal vetődhet fel a kérdés, hogy egyáltalán kívül lehet-e kerülni a kereszténység kulturális keretein.

E szám szerzői

Békés Márton történész PhD, politológus. Diplomáit az ELTE bölcsész- és társadalomtudományi karán szerezte. 2009 és 2014 között a HírTV műsorszerkesztőjeként dolgozott, 2010 és 2014 között a *Jobbklikk* portált szerkesztette. 2014 óta dolgozik a Terror Háza Múzeumban, 2018 óta a *Kommentár* folyóirat főszerkesztője, 2019 óta a XXI. Század Intézet igazgatója. Eddig tíz önálló és három társszerzős kötete jelent meg, tizenhetet szerkesztett. A *Kommentár* Alapítvány és a Magyar Kultúraért Alapítvány kuratóriumi tagja.

Márton Békés, PhD, a historian and political scientist, received his degrees from the Faculty of Humanities and Social Sciences at ELTE. He worked as a program editor at HírTV between 2009 and 2014 and edited the *Jobbklikk* portal between 2010 and 2014. He has been working at the House of Terror Museum since 2014, has been the editor-in-chief of the *Kommentár* magazine since 2018, and has been the director of the XXI. Század Intézet since 2019. So far, he has published ten independent and three co-authored volumes, and edited seventeen. He is a member of the board of trustees of the *Kommentár* Foundation and the Foundation for Hungarian Culture.

Czopf Áron eszmetörténész, politológus. A *Kommentár* folyóirat állandó munkatársa és a Századvég Politikai gondolkodás Kutatóintézetének tagja. Elméleti érdeklődése olyan tárgyköröket érint, mint a biopolitika, térelmélet és modernitáskritika. Utóbbi kapcsán a Batthyány Lajos Alapítvány által létrehozott Nonmodern filozófiai kutatócsoportban végzett kutatásokat.

Áron Czopf is a historian of ideas and a political scientist. He is the editor of the Hungarian-language conservative journal *Kommentár* and a member of the Századvég Institute for Political Thought. His theoretical interests include biopolitics, spatial politics, and the critique of modernity. In connection with the latter, he worked in the research group on non-modern philosophy established by the Batthyány Lajos Foundation.

Hahner Péter 1954-ben született Budapesten. A Szombathelyi Tanárképző Főiskolán könyvtár–magyar szakos diplomát (1977), az Eötvös Loránd Tudományegyetemen magyar (1980) és történelem szakos diplomát (1985) szerzett. Könyvtárosi és közművelődési munkakörben, valamint az Akadémiai Kiadó lexikonszerkesztőségében eltöltött négy év után 1985-től 2018-ig a Janus Pannonius Tudományegyetem (ma: Pécsi Tudományegyetem) oktatója volt. Részt vett a történelmi tanszékek egyetemi alapképzéseiben, levelező képzéseiben és a PhD-program szervezésében; 1988-tól egyetemi adjunktusként, 1997-től, PhD értekezésének megvédése után, egyetemi docensként. 2000-ben habilitált, 2001 és 2016 között az Újkortörténeti Tanszék vezetője lett. Előadásokat tartott Európa 1648 és 1815 közötti történetéről, Franciaország újkori történetéről, valamint az Egyesült Államok történetéről. Kutatási területe a nagy francia forradalom és Napóleon kora. Huszonöt önálló kötet szerzője.

Péter Hahner was born in Budapest in 1954. He graduated from the Szombathely Teacher Training College with a degree in library studies and Hungarian language and literature (1977), then from Eötvös Lóránd University with a degree in Hungarian (1980) and a degree in history (1985). After he worked as a librarian and the editor of the Academic Publishing House, he was a lecturer at Janus Pannonius University (now the University of Pécs) from 1985 to 2018. He gave lectures for students of full time courses, of correspondence courses, and of the PhD programme as an assistant professor from 1988, and after the defence of his PhD thesis (1997), as an associate professor. After his habilitation (2000), he became the head of the Department of Modern History (2001-2016). He gave lectures on the history of Europe between 1648 and 1815, the modern history of France, and the history of the United States. His research field is the age of the French Revolution and Napoleon. He has published 25 books.

Kelemen Hunor egyetemi hallgató a Budapesti Corvinus Egyetem Nemzetközi Gazdálkodás szakán, valamint a Mathias Corvinus Collegium Politikatudományi Műhelyének tagja. Főbb érdeklődési területei: gazdaságtörténet, politikai gazdaságtan, tőkepiac. A tanulmány bővebb változatával második helyezést ért el az egyetemi TDK-versenyen.

Hunor Kelemen is a student of International Business at Corvinus University of Budapest and a member of the Center of Political Science at Mathias Corvinus Collegium. His main areas of interest are economic history, political economy, and capital markets. The longer version of this study was awarded 2nd place at the scientific competition of the university.

Kurucz Barnabás jelenleg az Alapjogokért Központ politikai elemzőcsoportjának munkatársa, valamint a Pázmány Péter Katolikus Egyetem óraadója. A 2021/22-es tanévtől a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskolájának hallgatója, a Batthyány Lajos Alapítvány ösztöndíjprogramjának tagja. Főbb érdeklődési területei közé tartozik a szociálpolitika-történet, a német klasszikus szociológia és a történeti szociológia.

Barnabás Kurucz has been a PhD student at the Doctoral School of History at Pázmány Péter Catholic University since the 2021/22 academic year. His main interests include the history of social policy, classical German sociology, and historical sociology. He is currently a member of the political analysis group at the Center for Fundamental Rights.

Megadja Gábor eszmetörténész, a Századvég Közéleti Tudásközpont Alapítvány Politikai Gondolkodás Kutatóintézetének vezetője, a *Századvég* folyóirat szerkesztőségének tagja. Fő kutatási területe a politikai eszmék története. Eddig megjelent három kötete *Az utópia hegemoniája*, *A szabadság reakciós harcosai* és a *Dac: kézikönyv eretnekek számára*.

Gábor Megadja is a historian of ideas. He serves as the director of the Institute of Political Thought at the Századvég Foundation. His main research area is the history of political ideas. He is the author of three volumes: *Az utópia hegemoniája* [The Hegemony of Utopia], *A szabadság reakciós harcosai* [Reactionary Freedom Fighters], and *Dac: kézikönyv eretnekek számára* [Defiance: Handbook for Heretics].

Molnár Attila Károly eszmetörténész. Az NKE Molnár Tamás Kutatóintézet alapító igazgatója és a Századvég kutatója. Az ELTE, a Miskolci Egyetem és a PPKE egykori oktatója, több külföldi egyetemen volt vendégoktató vagy kutató. Legutóbbi könyvei: *The Protestant Ethic in Hungary* (2024) és *Kulturális kereszténység Magyarországon* (2025).

Károly Attila Molnár is an intellectual historian. He is the founding director of the Molnár Tamás Research Institute at the National University of Public Service (NKE) and a researcher at Századvég. He has previously taught at Eötvös Loránd University (ELTE), the University of Miskolc, and Pázmány Péter Catholic University (PPKE), and has also served as a visiting lecturer or researcher at several foreign universities. His most recent books are *The Protestant Ethic in Hungary* (2024) and *Kulturális kereszténység Magyarországon* (2025).

Pál Gábor politológus, egyetemi oktató. Diplomáját és doktori fokozatát egyaránt az ELTE ÁJK Politikatudományi Intézetében szerezte, melynek azóta is megbízott

előadója. Jelenlegi főállású munkahelye az NKE Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kara. Kutatási területei: politikai diskurzusok, politikai konfliktusok, politika és erőszak, politika és képzelet, politika és tér kapcsolata.

Gábor Pál is a political scientist and university lecturer. He obtained both his master's degree and PhD from the Institute of Political Science at ELTE University, where he has remained a lecturer ever since. His current full-time position is at the Faculty of Public Governance and International Studies at NKE. His research areas include political discourse, political conflicts, politics and violence, politics and imagination, and the relationship between politics and space.

